

153. évfolyam (2019) | 4. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Frank Tibor

Felelős szerkesztő:
Simon Anita

Szerkesztőség:
Csukovits Enikő, Eiler Ferenc, Hegedűs István,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
153. évfolyam (2019) 4. szám

Szerkesztőbizottság:

Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, Földes György, Gecsényi Lajos,
Gyarmati György, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Izsák Lajos, Klaniczay Gábor, Kövér György,
Krász Lilla, Lévai Csaba, Orosz István, Pál Judit, Pál Lajos, Pálffy Géza, Papp Klára, Pók Attila,
Rainer M. János, Romsics Ignác, Sajti Enikő, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna,
Veszprémy László, Vonyó József, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:

Robert John Weston Evans (UK),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország),
Arnold Suppan (Ausztria), Kees Teszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:

Reményi József Tamás

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu

ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

ÁLDOZATOK, EMLÉKEZET, JÓVÁTÉTEL A MAGYARORSZÁGI HOLOKAUSZTKUTATÁS ÚJ IRÁNYAI

<i>Pető Andrea</i> : Bevezető	639
<i>Huhák Heléna</i> : Koncentrációs tábor mint tértapasztalat. Bergen-Belsen, 1944–1945	641
<i>Szécsényi András</i> : Hillersleben. Történelem és emlékezet	657
<i>Csapody Tamás</i> : A bori munkaszolgálat emlékezete a naplók tükrében.....	673
<i>Ádám István Pál</i> : Házmesterek a vészkorszakban.....	691
<i>Klacsmann Borbála</i> : Elhanyagolt kárpótlás. Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága és a magyar zsidók kapcsolata, 1945–1948	715

TANULMÁNYOK

<i>Büky Orsolya</i> : Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint közgyűjteményi koncepciójának különbségei a Magyar Nemzeti Múzeum Levéltára és az Országos Levéltár egyesítésének tükrében	731
<i>Marchut Réka</i> : A magyar–román viszony és a német külügyminisztérium az 1920-as években.....	769
<i>Besenyő János</i> : Magyarok a Spanyol Idegenlégióban.....	803

IN MEMORIAM

Randolph L. Braham (1922–2018) (<i>Pók Attila</i>)	829
--	-----

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Gyáni Gábor</i> : A történelem mint emlék(mű) (<i>K. Horváth Zsolt</i>)	831
<i>Enikő Csukovits</i> : Hungary and the Hungarians. Western Europe's View in the Middle Ages (<i>Csákó Judit</i>)	834

Kunt Gergely – L. Balogh Béni – Schmidt Anikó (szerk.): Trianon arcai. Naplók, visszaemlékezések, levelek (<i>Jeszenszky Géza</i>)	837
Juhász Balázs (vál., ford., bev., jegyz.): Trianon és az olasz diplomácia. Dokumentumok a békeszerződés előkészítéséről, 1919–1920 (<i>Horváth Jenő</i>)...	840
<i>Peterecz Zoltán</i> : Jeremiah Smith és a magyar népszövetségi kölcsön, 1924–1926. Egy jenki pénzügyi ellenőr története a Magyar Királyságban (<i>Lévai Csaba</i>).....	842
 E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	 847

ÁLDOZATOK, EMLÉKEZET, JÓVÁTÉTEL A MAGYARORSZÁGI HOLOKAUSZTKUTATÁS ÚJ IRÁNYAI

BEVEZETŐ

A *Kommentár* folyóirat hasábjain 2008-ban vita folyt arról,¹ hogy a magyar holokausztkutatás 1989 után integrálódott-e a nemzetközi diskurzusba, vagy sem. Egy fontos kérdés hiányzott a vitából: 1989 után a fogalmak, a nyelv és a koncepciók a leomló vasfüggöny nyugati oldaláról érkeztek a korábbi vérszegénység, főleg dokumentáló holokausztkutatásba – egy másik kontextusból – a kommunizmust túlélő és megélt zsidóság tapasztalatainak leírására. Ez addig nem jelentett ugyanis problémát, míg a témában valójában csak tárgyyszerű tényfeltárás folyt: ki, mikor, hol és mit csinált. De abban a pillantban megváltozott a helyzet, amikor a kutatók ezeknek a tényeknek a magyarázatára kívántak választ adni, felszínre hozva ezzel a hazai holokausztkutatással kapcsolatos ellentmondásokat.

Erre az értelmezési konfliktusra 1989 után került sor. A szovjet táborból kiszabadulás kettős harcot jelentett a demokráciáért és a nemzeti függetlenségért. Ebben a kontextusban a nemzetközpontú történelemszemlélet, amely a rendszerváltás utáni új nacionalizmusoknak is szerves alkotórésze volt, teljesen legitim jelenség volt, és egyben fontos legitimációs eszköze az új kormányzatoknak. Ebben a diskurzusban a második világháborúban kétes szerepet betöltő államok áldozati szerepben jelentek meg mint a náci (német), majd a kommunista (szovjet) megszállás áldozatai. A kialakult „áldozatiság versenyben” a holokauszt súlya, jelentősége relativizálódott és az érte való felelősség külső (nem nemzeti) szereplőkre tevődött át. Ennek a diskurzusnak a kialakításában több országban – Lengyelországban, a balti államokban, Szlovákiában és Magyarországon is – fontos szerep jutott szakmai szereplőknek (kutatócsoportoknak, újonnan létrejött intézeteknek, kiállítóhelyeknek), amelyek aztán előnyös pozícióból indultak versenybe a kutatástámogatás állami forrásaiért, hiszen az emlékezetpolitikai versenyben volt kereslet mondanivalójuk iránt. Ennek az értelmezési harcnak aztán hatása lesz a magyarországi holokausztrecepcióra is.²

¹ Gyáni Gábor: Helyünk a holokauszt történetírásában. *Kommentár* 3. (2008) 3. sz. 13–23. A válaszok: Karsai László: A Magyar holokauszt-történetírásról. *Kommentár* 3. (2008) 6. sz. 91–105., viszontválasz Gyáni Gábor: Egy magyar holokauszt-történész portréjához. Uo. 105–113. Lásd még ehhez *Frojmovics Kinga*: Helyünk a holokauszt történetírásában a jeruzsálemi Yad Vashemből nézve. Uo. 113–117. A holokauszt társadalmi nemek szerinti elemzése kívül áll a fősodor kutatásán, ezért nem meglepő, hogy egyik megszólaló sem említette, hogy ezen a területen az utóbbi időben előrelépés történt. Lásd *Women and Holocaust: New Perspectives and Challenges*. Eds. Andrea Pető – Louise Hecht – Karolina Krauska. Warszawa 2015. és Bp. 2017.

² *Andrea Pető*: The Lost and Found Library: Paradigm Change in the Memory of the Holocaust in Hungary, *Mémoires en jeu/Memories at stake* (megjelenés alatt) és *András Kovács*: Two Sides of the Coin: Clean Break and Usable History. The Case of Hungary. In: *Justice and Memory: Confronting*

A jelenleg is folyó magyar emlékezetpolitikai harcok azonban e két tendencia miatt távolodnak a konszenzuson alapuló emlékezetpolitikától.

A magyar holokausztkutatás alacsony fokú intézményesülését felismerve Gyáni Gáborral, Jeges Edittel és Szécsényi Andrással együtt fontosnak éreztük, hogy a CEU és az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont együttműködésében megszervezzük *A magyar holokauszt: áldozatiság és emlékezet* című konferenciát Budapesten, 2017. december 18-án. Az ott elhangzott előadásokból válogattuk ki az e számban közlésre kerülő öt tanulmányt. A konferenciaelőadók és az itt megjelenő publikációk kiválasztásánál az volt a legfőbb szempont, hogy azoknak a fiatal kutatóknak a munkáit mutassuk be, akik az alig létező magyar holokauszt-kutatási infrastruktúra ellenére módszertanilag érdekes és levéltári kutatásokon alapuló munkát végeznek.

Az itt közölt tanulmányok két szempontból jelentenek újdonságot. Először is: a túlélők *egodokumentumait* vizsgálják, és ezzel szakítanak a főként az *elkövetői dokumentumokat* felhasználó magyar kutatási iránnyal. Csapody Tamás a bori munkaszolgálat emlékezetét a bori naplók révén, Huhák Heléna a bergen-belseni koncentrációs táborét egykorú, túlélői beszámolók révén vizsgálja, Szécsényi András pedig a Hillersleben melletti hontalan táborba került, 1945 áprilisától szeptemberéig ott tartózkodó, korábban Magyarországról deportált zsidók történetéről és emlékezetéről ad képet túlélői naplók, feljegyzések, levelek megszólaltatásával. Az összeállítás másik újdonsága, hogy a kutatók munkájukkal igyekeznek behozni azt a lemaradást, amely a magyar holokauszt történetírását eddig jellemezte: a vizsgált témákat ugyanis máshol már évtizedekkel korábban feldolgozták. Ilyen Ádám István Pál tanulmánya a házmesterekről, illetve Klacsmann Borbála írása az Elhagyott Javak Kormánybiztossága és a magyar zsidók kapcsolatáról 1945 és 1948 között. A koncentrációs táborok és hontalan táborok magyar szempontú, rendszerű elemzése sem történt még meg ez idáig, Huhák, illetve Szécsényi dolgozata erre is kísérletet tesz. Reméljük, hogy az itt közölt tanulmányokkal a holokauszt-kutatók új generációja sikerrel veszi a tudományos élet számtalan buktatóját a jövőben.

Pető Andrea

KONCENTRÁCIÓS TÁBOR MINT TÉRTAPASZTALAT

Bergen-Belsen, 1944–1945

A társadalomtörténet-írás térbeli, anyagi és érzelmi fordulata (spatial/material/emotional turn) olyan vizsgálati szempontokat érvényesít a kutatásokban, amelyek új kérdések megfogalmazására és új válaszok keresésére ösztönöznek. Ennek részeként írott forrásainkat másképpen kell újraolvasnunk, s új típusú, javarészt vizuális és tárgyi emlékeket is „meg kell szólaltatnunk”.

A bergen-belseni koncentrációs táborba Magyarországról deportált túlélők tér-tapasztalatainak és a terekhez kapcsolódó emlékeinek vizsgálata a tábori mindennapok részletesebb megismerésének egyik lehetséges módja. A táborok kialakítása és működésük szabályozása olyan új élethelyzetet teremtett, amely alapjaiban volt hatással az emberek viselkedésére: a hely adottságai, az ezekkel kapcsolatos reflexiók nagyban meghatározták a fogvatartottak életkörülményeit. A terek érzékeléséhez és megéléséhez hozzá tartozott a jelenlévő tárgyak használata, birtoklása, sőt elvesztése is. A fizikai környezethez való viszonyulás, ennek pszichológiai folyamata pedig az egyén körül egy meghatározott érzelmi környezetet hozott létre. A túlélők térrel kapcsolatos beszámolóit emiatt egyúttal a tárgyakhoz fűződő kapcsolatukról s ennek érzelmi vetületeiről is árulkodnak.

E három szempont (térbeli, tárgyi, érzelmi) érvényesítésére teszek kísérletet egy korabeli napló és a hozzá tartozó vizuális források, valamint egy tábori levelezés szövegének elemzésével. Kutatásom fókuszában az áll, hogy mit észleltek, tapasztaltak a foglyok a tábor fizikai körülményei által meghatározott mindennapjaikban és hogyan rögzültek benyomásaik az emlékezetükben. A bergen-belseni tábor tértörténetének egyik lehetséges vizsgálati módszerét egy korábbi tanulmányban már vázoltam,¹ ezért itt ennek csak rövid összefoglalására térek ki, hogy megfelelő keretbe helyezhessem a vizsgált történeteket: Holländer Margit naplójának és rajzainak, valamint a Székely család tábori levelezésének tér-, érzelmi- és kisebb részben tárgyközpontú olvasatát.

¹ *Huhák Heléna*: Bergen-Belsen a deportált magyar zsidók élettörténeteiben. A túlélők elbeszéléseinek helyközpontú vizsgálata. In: Tanulmányok a holokausztról IX. Szerk. Randolph L. Braham. Bp. 2018. 243–295.

Bergen-Belsen – források és történeti háttér

A bergen-belseni tábor magyar vonatkozású monográfiája a mai napig nem készült el, ahogyan várat magára a magyar holokausztkutatás historiográfiájában az olyan lágértörténetek megszületése is, amelyek széles forrásbázison, a társadalomtörténet-írás módszereit hasznosítva a tábori mindennapokat mutatnák be. A többi táborral szemben Bergen-Belsen esetében a nemzetközi szakirodalom is adós a tábori működés átfogó elemzésével, de külföldön – javarészt a felszabadulás kerek évfordulóinak apropóján – több releváns kötet is megjelent a témában.²

Amennyire hiányoznak a magyar nyelvű szakirodalmi feldolgozások, annyira bőséges a rendelkezésünkre álló napló- és memoárirodalom, valamint az elérhetővé tett írott, audiovizuális interjúk köre. A személyes források közül több nyomtatásban is megjelent,³ másik részük pedig múzeumi gyűjteményekben őrzött kéziratként elérhető a kutatók számára.⁴ Az interjúk legnagyobb gyűjtőhelye a University of Southern California Visual History Archive nevű adatbázisa, de más lelőhelyeken is találunk visszaemlékezéseket, tanúságtételeket.

A naplók és visszaemlékezések sokszor rejtjenek rajzokat, alaprajzokat, térképeket, amelyek az írott szöveghez hasonló gondos elemzést igényelnek.⁵ Fényképek csupán a felszabadulás után készültek, miként a többi tábor esetében is (kivételesen az Auschwitz Album), ezért a túlélők rajzai számítanak a tábori környezet kortárs vizuális reprezentációinak. A felszabadító angol–kanadai csapatok haditudósítói és riporterei 1945 áprilisában még azt a vizuális és tárgyi világot kapták lencsevégre, amelyben a megelőző hónapokban a foglyok mindennapjaikat élték, így ezek a felvételek is hasznosak lehetnek az elemzések számára. A tárgyi emlékek, amelyekhez személyes történetek társíthatók, a túlélőknél és a családi hagyatékokban maradtak fenn; ezek egy része idővel közgyűjteménybe került, másik része mai napig magántulajdonban van.⁶

² Például *Ben Shephard: After Daybreak: The Liberation of Bergen-Belsen*. London 2005.; *Mark Celinscak: Distance from the Belsen Heap: Allied Forces and the Liberation of a Nazi Concentration Camp*. Toronto 2015.; *Belsen 1945. New Historical Perspectives*. Eds. Suzanne Bardgett – David Cesarani. London 2006.

³ A teljesség igénye nélkül lásd *Sárdi Mária: Kislány a pokolban*. Bp. É. n. [2006.]; *Kertész Lilly: Minden felfaltak a lángok*. Bp. 1995.; *Weiczner Jenő: „Ez most a sorsod kiüldözött zsidó”*. Napló, 1944–1945. Bp. É. n. [2014.]; *Lantos Péter: Sínek és sorsok*. Bp. 2009.; *Körműves Imre: Az ember fia*. Bp. 1967.

⁴ Legfőbb lelőhelyek: Holokauszt Emlékközpont, Gedenkstätte Bergen-Belsen, United States Holocaust Memorial Museum, Jad Vashem, Magyar Nyelvterről Elszármazott Zsidóság Emlékmúzeuma (Cfát).

⁵ Merényi-Schuller Zsuzsi rajzokban mesélte el deportálását, lásd *Merényi-Schuller Zsuzsa: Bergen-Belsen, 1944–1945*. Szerk. Várnai Vera. Bp. 2005.

⁶ A bergen-belseni múzeum kiállításán is látható, tömegesen fennmaradt, egykor személyes tulajdonban lévő tárgyak történeti forrásértéke jóval kisebb, hiszen az esetek többségében nem ismertek az egykori tulajdonosok, tárgyhasználók.

Bergen-Belsenben az SS lágerbirodalmának egyik legnagyobb kiterjedésű kényszermunka- és hadifogoly-tábora működött.⁷ Mintegy 14 000 magyar zsidó és politikai fogoly került ide: három transzport érkezett Budapestről, egy Straßhofból, de nagyon sok szerelvény futott be magyar foglyokkal Auschwitzból és más koncentrációs táborokból is.⁸

1944. július 9-én 1642 fő érkezett a budapesti Columbus utcai táborból – a németek és a magyarországi Mentőbizottság tárgyalásainak eredményeként, hatalmas pénzüsszeg kifizetése ellenében –, az úgynevezett Kasztner-vonattal. Az utasok a Sonderlager részeként kialakított, úgynevezett Ungarnlagerbe kerültek és augusztusban, illetve decemberben kijutottak Svájcba.⁹ Helyükre 1944. december 7-én a straßhofi elosztó táborból 2178 főt szállítottak,¹⁰ valamint Budapestről a Colombus utcából egy második csoportot 2001 fővel, amely kiegészült a Józsefvárosi pályaudvaron hozzájuk csapott munkaszolgálatosokkal (köztük Székely Károllyal). Az Ungarnlagereseket 1945 áprilisában evakuálták, s Thereseinstadtban, Hillerslebenben és Tröbitzben érte őket a felszabadulás.

1944 karácsonyán közvetlenül Budapestről érkezett még egy női csoport. Róluk tudni a legkevesebbet, mivel nem maradt fenn a transzportlista. Annyi azonban bizonyos, hogy a női fogolytáborba (Frauenlager) kerültek (köztük volt a lentebb említett Székely Magda és Günsz Rózsi).

Auschwitzból és más táborokból kb. 8300 fő érkezett 1944 augusztusa és 1945 áprilisa között, őket a rövid ideig fennálló sátortáborban (Zeltlager) helyezték el (köztük volt Holländer Margit is). További foglyok kerültek túlnyomó többségben a női, kisebb számban a férfi fogolytáborba (Häftlingslager). Akik Bergenben szabadultak fel, a katonai táborban kialakított hontalantáborban (Displaced Persons/DP Campben) vártak hazaszállításukra.¹¹

Holländer Margit naplója a bergeni Zeltlager, de leginkább a DP Camp, míg a Székely-levezetés az Ungarnlager és a női fogolytábor belső világához kapcsolódik. Az egyes táborrészek között óriási különbség volt: a Sonderlagerben – így azon belül az Ungarnlagerben is – a családok együtt maradtak, nem vitték őket kényszermunkára, csomagjaikat megtarthatták. 1945 tavaszára azonban már ide

⁷ Összefoglalását lásd Bergen-Belsen. Kriegsgefangenenlager 1940–1945, Konzentrationslager 1943–1945, Displaced Persons Camp 1945–1950. Katalog der Dauerausstellung. Ed. Marlis Bucholz. Göttingen 2009.

⁸ A Magyarországról Bergen-Belsenbe deportáltak száma a Gedenkstätte összesített névadatbázisában 14 238 fő.

⁹ A Kasztner-vonatról lásd *Szita Szabolcs*: Aki egy embert megment – a világot menti meg. Mentőbizottság: Kasztner Rezső, SS-embervásár. Bp. 2005.

¹⁰ *Eleonore Lappin-Eppel*: Ungarisch-Jüdische Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen in Österreich 1944/45. Arbeitseinsatz – Todesmärsche – Folgen. Wien 2010.

¹¹ Holländer Margit esete arra példa, hogy a környékbeli táborokból is ide gyűjtötték össze a felszabadított foglyokat.

is begyűrűzött a fogolytáborokban uralkodó éhség és betegség. Ráadásul nem állt meg az evakuált táborokból Belsen felé tartó félhalott embertömeg áramlása sem, aminek eredményeként a tábor létszáma az 1944-es 15 ezer főről 1945 márciusára 44 ezerre nőtt, annak ellenére, hogy csak ebben a hónapban 18 ezer fő halt meg az éhezés, fagyás, betegség és a februárban kitört tifusz következtében. 1945 tavaszára már teljes volt a káosz, elmaradtak az ételosztások, a szövetséges csapatok bombázásának nyomán megszűnt a közelből biztosított vízszolgáltatás. Már a halottak eltemetésére irányuló erőfeszítések is alább hagytak. A kutatások szerint a halálozási ráta a női lágerben volt a legmagasabb.

A bergen-belseni koncentrációs táborat a brit hadsereg VIII. Páncélos Hadtestének alakulatai szabadították fel 1945. április 15-én. A szövetséges csapatokat 53 ezer csontig soványodott fogoly és több mint 10 ezer hulla látványa fogadta.¹²

Módszertan

Vizsgálatomban a társadalomtudományokban alkalmazott úgynevezett térbeli fordulat (spatial turn) eredményeit hasznosítva, a bergen-belseni koncentrációs, majd DP-táborra nemcsak mint földrajzi térre (geographical space), hanem mint a szemtanúk által megélt és elbeszél helyre (place) összpontosítok.¹³ A holokauszt térbeli jelenségként való értelmezése az angolszász kutatások innovatív irányzata. Ennek egyik fontos kutatója, Tim Cole, a Bristol Egyetem professzora szerint a zsidók megsemmisítése az első lépésektől a végkifejletig térbeli folyamatként is vizsgálható.¹⁴ Miközben az érintetteket megfosztották lakhelyüktől, új típusú helyeket hoztak létre számukra – gettókat, gyűjtőhelyeket, munka-, koncentrációs- és megsemmisítő táborokat. A táborok világa természetesen teljesen új, addig semmihez sem hasonlítható helyélményt jelentett az odakerülőeknek.¹⁵

A tábori mindennapokhoz a halál és a túlélés aspektusán túl más tapasztalatok is kötődtek, ezekhez pedig meghatározott terek tartoztak. A mindennapi élet és a térrel kapcsolatos élmények összekapcsolásának kiindulópontjában – az elnyomók és elnyomottak leegyszerűsítő szembeállításával szemben – a tábori társadalom összetettsége áll. Továbbá az a megállapítás, mely szerint a táborok univerzumát jellemző társadalmi mechanizmusok elemzésekor figyelembe kell venni a helyzet extrémítását, az SS által meghatározott lehetőségeket, s azt is,

¹² *Shephard, B.*: After Daybreak i. m. 15.

¹³ *The Spatial Turn: Interdisciplinary Perspectives*. Eds. Barney Warf – Santa Arias. New York 2009. 1–2.

¹⁴ A holokauszt térbeli elemzéséhez és geovizualizációjához lásd *Geographies of the Holocaust*. Eds. Anne Kelly-Knowles – Tim Cole – Alberto Giordano. Bloomington 2014.

¹⁵ *Tim Cole: Holocaust City. The Making of a Jewish Ghetto*. New York 2003. 19–20.

hogy – amint az az áldozatok beszámolóiból kiderül – létezett cselekvési, döntési lehetőség, még ha nagyon limitált mértékben is.¹⁶ (Természetesen mindez nem mondható el a foglyok megölésére specializálódott megsemmisítő táborokról.) Kérdésként merülhet fel, hogy az elnyomás terei mellett kialakultak-e vajon a korlátozott önrendelkezés terei is.

A bergen-belseni és a hozzá hasonló koncentrációs- és munkatáborok belső világát és zárt társadalmát¹⁷ sokrétű, egyének és csoportok közötti kapcsolatrendszerek formálták. A foglyok azonban nem csak más emberekhez kapcsolódtak, szükségképpen kapcsolat alakult ki bennük magával a hellyel, a természeti és épített környezettel, a tárgyakkal, a hangokkal, zajokkal, sőt még az időjárással is.

Bergen-Belsen „helyét” az érintettek észleléseiben többféleképpen meghatározhatjuk, első lépésként azonban mindenképpen a deportálási útvonalak és a koncentrációs táborok viszonylatát érdemes megvizsgálni. A megérkezés időpontja ennek a tábornak az esetében meghatározó jelentőségű volt az érintettek számára: az, hogy ki, mikor és melyik táborrészbe érkezett és meddig maradt ott, teljesen más tapasztalatokkal járt együtt. A következő szinteket a mentálisan reprezentált terek környezetpszichológiából kölcsönzött fogalmai írják le. Ezek közül első a navigáció tere, amelynek alapelemei a tereptárgyak, az épületek, az utak, a különféle kapcsolódó- és csomópontok. Ez jelenti a drótkerítésen belüli mozgást. Ugyanilyen fontos az elemzés számára a test körüli tér, ahová a környezeti tárgyak, jelenségek tartoznak, amelyek láthatók és elérhetők, s a barakkokon belüli helyérzékelést határozzák meg.¹⁸

A környezet észlelése, értelmezése a körülöttünk lévő tárgyak percepcióját is magában foglalja. A holokauszt a tárgyvesztés, a tárgyak mozgásának, vándoroltatásának története is. Ahogyan a fizikai terek az ezekhez kapcsolódó érzelmek és élmények társításával helyekké válnak, úgy válnak a fizikai realitásban jelenlévő tárgyak is pszichológiailag értelmezett „dolgokká”. E „dolgok” pedig maguk is túlélőkké, tanúságtévőkké lesznek. A tárgyidentitást és a tárgyletrajzokat vizsgáló módszer fontos elemzési aspektusa a túlélői narratívának.¹⁹ Emellett amennyire a személyes tapasztalatok kapcsolódnak a terekhez, tárgyakhoz, legalább annyira

¹⁶ Alexander Prenninger: *The Camp Society: Approaches to Social Structure and Ordinary Life in Nazi Concentration Camps*. In: *Interpreting in Nazi Concentration Camps*. Ed. Michaela Wolf. New York–London–Oxford–New Delhi–Sydney 2016. 25–42.

¹⁷ Jens-Christian Wagner: *Work and Extermination in the Concentration Camps*. In: *Concentration Camps in Nazi Germany. The New Histories*. Eds. Jane Caplan – Nikolaus Wachsmann. New York 2010. 127–148.

¹⁸ Ennek részletes kifejtését lásd Huhák H.: *Bergen-Belsen a deportált magyar zsidók élettörténeteiben* i. m.

¹⁹ Düll Andrea: *A környezetpszichológia alapkérdései. Helyek, tárgyak, viselkedés*. Bp. 2009. 109–110. Erről lásd *The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective*. Ed. Arjun Appadurai. Cambridge 1988.

az érzelmekhez is.²⁰ Holländer Margit fertőtlenítővel kapcsolatos, Székely Károly és Magda drótkerítéshez kapcsolódó élményei is ezt mutatják.²¹

Holländer Margit naplója

Holländer Margit (1926–1987) naplója egyszerre alkalmas egy tanúságtétel térközpontú olvasatára és a vizuális források elemzésére.²² A kézírással készült öt naplófüzet 1945 tavasza és ősze között, Salzwedelben és Bergen-Belsenben telt meg a zsidó származása miatt deportált fiatal lány soraival. Az elmesélt történet az 1942 és 1946 közötti események beszámolója, de részletesen valójában csak az 1944–1945-ben történt deportálással, felszabadulással, majd hazatéréssel foglalkozik. A napló szövegének a fele a felszabadulás utáni fél éves időszakról szól. Ekkor még nagyon közeli volt a trauma, fizikai és lelki értelemben egyaránt, hisz Bergenben a hontalantáborra alakított Wehrmacht/SS kaszárnyákban, az egykori koncentrációs tábor közvetlen szomszédságában kezdődött számára a szabad élet.

A 18 éves Holländer Margitot 1944 júniusában deportálták Újpestről. Útvonalának térképén három láger jelölhető be, valójában azonban öt különböző tábort járt meg: Auschwitzot (B III. Lager), Bergen-Belsent (Zeltlager), a salzwedeli munkatábor, majd ugyanott a felszabadítottak átmeneti táborát, végül pedig a bergen-belseni DP Campet. A szöveg és az életút részletes ismertetése helyett arra összpontosítunk, hogy a szerző megéléstörténetében milyen szerepet kaptak a terekben és a tereken keresztül formálódó események.

A naplót öt 10,5-szer 15 cm-es jegyzetfüzet tartalmazza. A 97 oldalnyi terjedelmű kézirat mellett a hagyatékban fennmaradt egy kiegészítéseket tartalmazó, 1962-ben készült gépelt átirat is.²³ A naplóíró a kéziratban nem vallott arról, hogy mi motiválta az írásra. A paraszti-munkás családból származó lányt társadalmi, kulturális háttere valószínűleg nem ösztönözte arra, hogy feljegyezze

²⁰ A társadalomtudományokban az „érzelmi fordulatként” (emotional turn) emlegetett irányzatról összefoglalóan lásd *Jan Plamper: The History of Emotions. An Introduction.* Oxford 2015.

²¹ Az érzelmi- és térközpontú elemzés összekapcsolására példa az auschwitzi evakuálások személyes beszámolóit a fizikai táj és a traumatikus élmények érzelmi dimenzióján keresztül vizsgáló tanulmány. *Simone Gigliotti – Marc J. Masurovsky – Erik B. Steiner: From the Camp to the Road. Representing the Evacuations from Auschwitz, January 1945.* In: *Geographies of the Holocaust* i. m. 192–226.

²² A napló eredeti példánya a szerző lányának tulajdonában van, másolatban a Holokauszt Emlékközpontban is megtalálható, 2017-ben pedig a Jaffa Kiadó gondozásában jelent meg. *Lágerutazás. Holländer Margit feljegyzései a vészkorszakról és az újrakezdekről (1945–1946).* Szerk., bev. Huhák Heléna – Szécsényi András. Bp. 2017.

²³ A megjelent kiadvány a naplót tartalmazza, de ahol azt indokoltak véltük, egyértelműen elkülönítve a szövegről beemeltünk részeket a gépelt átirat kiegészítéseiből is. Amikor a szövegben az utóbbiból idéztünk, azt minden esetben dőlttel szedve jelöltük. Ez az itt idézett szövegrészekre is áll.

tapasztalatait, érzéseit.²⁴ Később családja tudomása szerint nem is vezetett naplót. A gépirat előszava – a korszak ideológiájába illeszkedve – az emlékezés kötelességét és a felelősök számonkérésének fontosságát hangsúlyozza.

Vizuális források

A szerző a térrel kapcsolatos megfigyeléseit egyrészt írásban, másrészt rajzban rögzítette. Nemcsak szorgalmasan jegyzetelt füzetébe, hanem „le is fényképezte” azt, amit látott maga körül. „Kamerája” ehhez kezdetben a grafitceruza volt, a felszabadulás után pedig a színes ceruza lett. A napló lapjain összesen 39 kisebb-nagyobb rajz, alaprajz, ábra található. Megrajzolta a számára valamilyen okból meghatározó, akár negatív, akár pozitív érzéseket keltő helyeket: az auschwitzi fürdőt, a salzwedeli barakkot, a gépet, amelyen a gyárban dolgozott, a bergeni hontalan-tábor, a felszabadulás utáni temetési menet útvonalát, a felgyújtott krematóriumot. A rajzok egyenrangúságát a szöveges emlékezettel s a kettő szerves összetartozását nemcsak nagy számuk bizonyítja, hanem az is, hogy az 1962-es átgépelés során újrarajzolta és további feliratokkal, megjegyzésekkel egészítette ki őket.

Egy másik, Bergenbe deportált lány, Schuller Zsuzsi rajzai szintén a felszabadulás után színesednek ki.²⁵ Ennek praktikusán az volt az oka, hogy a lányoknak ekkor sikerült hozzájutniuk a színes íróeszközökhöz, de a színek alkalmazása szimbolikus tartalommal is bír, mivel így láthatjuk, amint a tábori szürke hétköznapiak átfolytak a felszabadító katonák megérkezése utáni DP-lét forgatagába. E színes kavalkádban a fekete, a gyász színe is a paletta része maradt. A felégetett krematórium rajzához Holländer Margit nem használt színes ceruzát, ez a helyszín az elmúlás, a tábori pusztulás helye maradt.²⁶

Műfajilag térképnek nehezen nevezhetők ezek az alkotások; sem a pontosság, sem a méretarányok nem alkalmasak a tájékozódás segítésére, a helyek beazonosítására,²⁷ ezért inkább a „mentális helyszínrajz” meghatározás illik rájuk. Egyes rajzok részletesebbek és informatívabbak, sok felirattal, mások elnagyoltabbak. A naplóíró néha nemcsak egy-egy hely nevét jegyezte fel, hanem egyéb információt is beleírt a képekbe, mint például azt, hogy az auschwitzi B III. lágeren appellt álló foglyokra, „heflingekre”(!) kisütött a nap.²⁸ Sokszor rajzolt nyilakat,

²⁴ A Békés megyei Doboz településről származó család idősebb gyermekeként már fiatalon munkába állt, napszámosként, majd Újpesten gyári munkásként, cselédként dolgozott.

²⁵ *Merényi Schuller Zs.*: Bergen-Belsen, 1944–45. i. m.

²⁶ Lágerutazás i. m. 5. sz. képmelléklet.

²⁷ Például Bergenben privát házakat rajzol a tábor főbejáratával szembe, az út másik oldalára, miközben a legközelebbi lakott település 3 km-re volt.

²⁸ Helyesen Häfiling. Lágerutazás i. m. 7. sz. képmelléklet.

haladási irányokat, megjelölte a ki- és bejáratokat. Mindebből a sokszori költözés, a táboron belüli élet mozgalmassága, a térhasználat dinamikája olvasható ki. Többször megjelölte magát és társait az ábrákon, rögzítette, hogy hol állt appellt, hol feküdt a barakkban, hol lopott répát, hová járt sétálni a felszabadulás után. Nemcsak a szövegek szólnak róla, hanem a rajzok is, nem csupán hiteles megfigyelő, az események résztvevője is.

A helyszínrajzokon az éppen aktuális tábornak a rajzoló által ismert környéke jelenik meg. A tudósító be van szorulva ebbe a térbe, amelyet Auschwitzban a lágerutcák, a barakkok, az Appellplatz, a fürdő épülete és az őrtorony határozott meg. A nagyméretű épületek egyformasága és szabályos elrendezése sejteti, hogy nem egy várost látunk, hanem valami erős koncentrátsággal megtervezett, világos funkciókkal ellátott helyet. A salzwedeli munkatáborban már nagyobb volt a bejárható terület: a gyár és a tábor közötti, városon át vezető útszakasz és a gyár belső terei is felkerültek a naplói ró mentális térképére.²⁹ A felszabadulás után a mozgásszabadsággal együtt tágult a horizont is. Már a tábor bejáratát, környékét, a környező településeket, a távolabbi természeti környezetet is megörökítette. Emellett olyan helyeket is megrajzolt, amelyek a DP-tábori lét fontos helyszínei voltak, mint például a szabadtéri színpad, a Kino (mozi) vagy a „szokott pihenőhelyünk”.

Naplóbejegyzések – terek, tárgyak, érzelmek

„1942. március 6-i dátumot nem lehet elfeledni. Ekkor jöttem fel Újpestre, nem gondolván arra, hogy mily messze esem a szülőfalumtól.” A napló első mondata egy költözésről tudósít. A Békés megyei Doboz településről származó lánynak ekkor még Újpest messzi világnak tűnt. Három év múlva, 1945 októberében, Bergen-Belsenből hazafelé már minden bizonnyal másként tekintett a távolságokra.

Az 1944 tavaszi összeköltöztetések Újpesten – majd a budakalászi téglagyárban – megteremtették a stabilitás hiányának érzését, ugyanakkor valamelyest fel is készítettek a helyi zsidó közösség tagjait a megváltozott körülményekhez való alkalmazkodásra. A csillagos ház és a téglagyár az ideiglenes megállapodottság, a vonatút az utazás negatív tapasztalatait jelentette, illetve ezek enyhítésének lehetőségeivel is megismertette a deportáltakat.

Az út fontos metafora a holokauszt narratívában, a helyvesztéssel kapcsolatos erős szimbólum, emellett az utazás fizikai körülményeinek ábrázolása miatt

²⁹ Az 1960–70-es években Kevin Lynch amerikai városkutató fejlesztette ki a mentális térképezésnek nevezett módszert, amely azt vizsgálja, hogy a városlakók által rajzolt térképek, illetve a velük készült interjúk alapján megalkotott térképek hogyan utalnak az egyes társadalmi, kulturális csoportokra jellemző kognitív reprezentációkra.

is meghatározó jelentősége van. Ez elmondható Holländer Margit naplójáról is. Gyakorlati szempontból nem volt lényegtelen, hogy a táborok között vagy éppen a táboron belül milyen terepen kellett haladniuk a gyalogmenetben hajtott foglyoknak. Margit is érzékenyen reagált az utazásra, többször leírta nemcsak az út menti természeti környezetet, hanem az utak állapotát is.

A táboron belül a Lagerstraßenak összetett szerepe volt. A büntetésekkor a hegyes köveken kellett térdepelni, de járni sem volt könnyebb rajtuk, mivel az apró kavicsok felsértették a lábát. Emellett az Appellplatz és a lágerút nyitottsága számos veszély forrásává vált a sötét, zsúfolt barakk védelméhez képest. Sokszor verték meg az embert, rávágtak egy bottal az arra járó örök, ha nem ment elég gyorsan, ha útban volt, ahogyan Margit is, aki a 37-es lábára akkora férfibakancsot kapott, amelyben képtelen volt normális tempóban haladni. „Azt hittem, sohasem lesz vége az útnak. A lábam már alig tudtam emelni, rettentően fájt. [...] A fájdalom mellett valahányszor ránéztem a lábamra, nem bírva magammal, nevetőgörcsöt kaptam annak a gondolatára, mi lenne, ha az otthoniakból valaki meglátna. *A katonák a hosszú úton rajtam röhögtek, ha lemaradtam, rám vágta.*”³⁰

A láger keresztülszelő úthálózat azonban az információszerzés, a találkozás, a kapcsolatfelvétel helye is lehetett, amelynek az, ha a családtagokat, rokonoikat hosszú hetek, hónapok utáni viszontláthatták, erős és sokféle érzelmi töltetet adott. Az út tehát nemcsak elválasztott, alkalomadtán össze is kötött. „*A két csoport között az úton targoncás leányok köveket hordtak, Bözsi szeretett volna üzenni az anyjának, de ő nem mert. Én kivettem egy lány kezéből a targoncát és odaszóltam a másik csoport felé. Ekkor odasúgtam Bözsi mamájának, amit Bözsi üzent: vigyázzon magára, mert életben kell maradni, erősnek kell lenni. Mondtam, hogy próbáljon átjönni, de már nem sikerült neki.*”³¹

A fiatal lány kezdetben táborlakó Häftlingként, majd a DP Campbe került szabad emberként és elhunyt sorstársait gyászoló emlékezőként is rója ugyanazokat a kilométereket. 1945 szeptemberében az úton gyalogló férfiak és nők emlékeinek felelevenítésével az idősíkok és az út különböző tapasztalati rétegei egymásra rakódtak: „*Fél óra múlva jön egy kislány, hogy sírköavatás lesz a halál-lágerben.*”³² Elmentünk a Boriskával ketten. Azon az úton, ahol pont ma egy éve, hogy mentünk. Útközben találkoztunk 3 zsidó fiúval. Az egyik mesélte, hogy a

³⁰ Lágerutazás i. m. 61.

³¹ Uo. 54–55.

³² A Wehrmacht/SS katonai kőbarakkok egy mérföldnyire voltak a láger fabarakkjaitól. Utóbbiakat a brit katonaság irányítása alatt 1945. április-májusában megsemmisítették, a területet megtisztították, a felálló német hatóságok az utolsó épületmaradványokat is eltüntették, s fákat, cserjéket telepítettek ide a Lüneburger Heide-ről. *Rainer Schulze: Forgetting and Remembering: Memories and Memorialisation of Bergen-Belsen.* In: *Belsen 1945. New Historical Perspectives.* Eds. Suzanne Bardgett – David Cesarani. London 2006. 217–219.

szabadulás előtt pár nappal hozták ide, az egész út fákkal volt tele, s villanydróttal is. A holtfáradt embereknek ezeken az akadályokon kellett keresztül mászni. Ha valamelyik kidőlt, félrevitték az erdőbe. Egy lövést hallottak s vége volt.”³³ A temetési menet útja szerepel az egyik rajzon is.³⁴

Holländer Margit bejegyzéseiben és rajzain az őt körülvevő épített környezet is megjelenik. Utóbbiak közül az egyik az auschwitzi fürdőt, a Brezinskát mutatja be.³⁵ A kézzel írt naplóban lévő rajzon a szerző csak a termék neveit tüntetette fel, a gépelt átiraton azonban sokkal bőbeszédűbbek az alaprajzra írt megjegyzések. Ezek lényegében megismétlik a szöveges leírás legfontosabb pontjait, a szőrtelenítés, fürdés, fertőtlenítés állomásait. Mutatják, hogy melyik teremnek milyen berendezése volt (ruhafogasok, elválasztó rácsok, nagy ablakok, kazánok), mi volt a funkciója, azaz mi történt az adott térben („szőrtelenített testrészeket maró folyadékkal bekenték”; „menet közben, férfiak szeme láttára kellett magunkra kapkodni [a ruhát]”; „sárga olajfestékekkel X-et festettek hátunkra”), és hol voltak a nyíllal jelölt útvonalon áthaladó lányokhoz képest a férfiak.³⁶

A már két hete nem fürdött nőknek a ruhafogasok a civilizált és kulturált vetkőzés kellékeiként tűntek fel az első teremben. A folyosó nagy ablakai nem világosságot, hanem hideget és huzatot jelentettek számukra. Az egyik vödörben csípős fertőtlenítőszer, a másikban sárga olajfestéket tartottak. Ebben a térben ugyanakkor a legmeghatározóbb tárgy a ruha és a hozzá kapcsolódó folyamat: a saját ruhától való megfosztás és a megjelölt rabruha kiosztása, valamint a cipő megtartása, amiről ekkor még nem tudhatták, kulcsszerepet kap majd a túlélésben. A vetkőző helyiségből nyíló folyosó mindkét rajzon hosszú. Ez a valóságban is így lehetett, de a rajzoló mentális térképén a férfiak előtti meztelen elvonulás miatt érzett megszégyenülés is megnövelhette a két terem közötti távolságot.³⁷ A fogollyá válkozás egyik rituáléja – és ennek érzelmi folyamata – erősen kapcsolódott tehát a ruházathoz és a fertőtlenítő épületéhez is.³⁸

A naplóban az épített mellett a természeti környezet is több alkalommal megjelenik, mivel Margit gondolatai, érzései erősen kötődnek azokhoz a tájakhoz, ahol jár. Az Auschwitz felé tartó vonatúton a szép tájak a rabság érzését erősítik fel benne. Ugyanez történik, amikor Auschwitzból Bergenbe szállítják csoportját.

³³ Lägerutazás i. m. 116.

³⁴ Holländer Margit naplója. Holokauszt Emlékközpont, Gyűjtemény, 2011.555.1, 4. füzet.

³⁵ Lägerutazás i. m. 6. sz. képmelléklet.

³⁶ „Istenem, mily rettentő férfiak előtt meztelen sétálni, kik úgy néztek rajtunk végig, mint egy darab deszkán. Ahogy lassan haladunk, egy hosszú keskeny folyosóba kerülnünk, egy része vasráccsal volt elválasztva. Itt valami kazánfőlet láttam, és a csikos ruhás férfiakat, akik ruhafélékkel foglalatostkodtak.” Lägerutazás i. m. 36.

³⁷ „Nagy volt a huzat, a fogunk is vacogott.” Lägerutazás i. m. 36.

³⁸ Huhák Heléna: A vészkorszak női perspektívából, a női emlékezet specifikumai. In: *Huhák Heléna – Szécsényi András*: Holokauszt alulnézetből. A személyes emlékezet múzeumi forrásai. Bp. 2016. 36–58.

„Szebbnél szebb tájakat láttunk, az utazásokat sosem lehet elfelejteni. [...] Az a sok gyönyörű gyümölcsös, rengeteg alma, az a sok gyönyörű szép mező, erdő, minden csak elérhetetlen álom a számunkra, hisz rabok vagyunk.”³⁹ Összetettebbek a szerző érzései a bergeni fenyőerdővel kapcsolatban. A táborra vonatkozó rajzokon hangsúlyosan jelen van a fenyves, s ez még látványosabbá válik, miután színes ceruzához jut: ezeken az oldalakon a zöld szín uralkodik. Az erdőből egy kis leveles ágat is beraasztott egyik füzetébe emlékül.

Három, különböző időszakhoz és lelki állapothoz kapcsolódó fenyőerdő-élményről olvashatunk. Érkezéskor a fenyves látványa az ismeretlentől való félelemből fakadóan a naplóíróban rossz előérzetet keltett, egyenesen halálfélelmet generált. „Megyünk az úton 5-ös sorokban két oldalt fegyveres SS-ek kuttyákkal. Mindkét oldalt erdő és egyre sötétebb lesz. A fák levelei mozognak, furcsa dombok, mélyedések bukkannak elő a fák közül. Mindenkin rossz érzés vesz erőt, oly félelmetesnek látszott ez az erdő. Képzetelemben sírhantokat láttam. Nagyon kezdtem félni. Ez a halál, gondoltam magamban. Itt fognak bennünket kivégezni.”⁴⁰ Valamivel később, mikor már – Auschwitzhoz képest – elviselhetőnek értékelte helyzetét, a fásultság állapotába került lányban a fenyőfák a szabadságvágyat erősítették fel. „Elindultunk vissza a lágerbe. Erdőn át visz az út, körülvéve fegyveresekkel halad szomorú menetünk. Az a finom fenyőillat az úton sort álló fenyőfák között. Elfogott a vágy, csak még egyszer sétálhatnék szabadon egymagamban.”⁴¹ A felszabadulás után az erdő festői környezetet varázsolta a DP Camp köré. A halál, majd az óhajtott szabadság díszletéből a működő koncentrációs táborral való kapcsolat terhe alól mentesült fenyves azzá vált, ami a láger nélkül lett volna, azaz a lakott terület szélén fekvő, kellemes természeti környezetként jelent meg. „Úgy szeretek magányosan, a Mancival kettesben barangolni. Oly szép tájak, szép erdei utak vannak a lágerben. Óriási kiterjedésű. Olyan a láger, mint egy város az erdő szélén. Különösen este, amikor égnek a lámpák, szép aszfaltozott utak mentén.”⁴²

A táboron belüli szabad térhasználat lehetőségét a felszabadulás hozza meg. Ekkor is voltak ugyan korlátozások, mivel a rengeteg tifuszból felépülő vagy éppen beteg, kiéhezett, kontrollt veszített ember életét valahogy meg kellett szervezni és szabályozni,⁴³ de a fogolyléthez képest mégis összehasonlíthatatlanul szabadabb és ami a legfontosabb, biztonságosabb volt az élet. A kaszárnnyavárosban

³⁹ Holländer Margit naplója i. m. 5. füzet.

⁴⁰ Lágerutazás i. m. 57.

⁴¹ Uo. 59.

⁴² Uo. 89.

⁴³ A felszabadulásról, hazatérésről lásd *Huhák Heléna: Magyar deportáltak életútjai a felszabadulástól a „fél-szabadságon” át a hazatérésig*. In: *Tanulmányok a holokausztról VIII.* Szerk. Randolph L. Braham. Bp. 2017. 147–185.

a felszabadulás utáni mindennapok egyik központi helye az ablak lett, amely a szobák bezártságából az „utca” zajára, a szomszéd barakkok ablakára és egyben a társasági életre nyílt. Ez már a pozitív életérzéssel töltött állapot, a megindult társasági élet, ismerkedés időszaka az elbeszélésekben. Az ablakpárkányra ülve viccelődtek a lányok, és az ablak alá jöttek az olasz, orosz hadifoglyok, amerikai és magyar katonák beszélgetni, udvarolni. „A Boriska csinált babát gézből. Kiakasztotta az ablakba. Aki csak elment az ablak előtt, az agyonnevette magát. Egyszer jön négy olasz tiszt. Nagyon nevetnek s megállnak az ablak alatt. Aztán kettő feljött beszélgetni a szobába. Később a másik kettő is, egész rendes embereknek látszanak. A szőke velencei, a bajszos torinói, a tanár római, az ügyvéd nápolyi. Hiába a tisztek, azok rendesek. Egész olasz megszállás alá kerültünk.”⁴⁴

A napló azonban azt is rögzíti, hogy voltak, akiket nem szívesen engedtek közel magukhoz, s hogy a terek feletti önrendelkezés bizonyos csoportok kirekesztésével is együtt járt. „Van nekünk egy szokott helyünk az istállók felé, odajárunk a Mancival. Órák hosszat elüldögélünk ott. Egyik nap ott volt egy német ápolónő s egy vöröskeresztes német katona, erre kiírtuk e cédulát s felszegeltük a fára a következő szöveggel: Ferbotn Dautsch Fherflhuhte. Kaput Hitler.”⁴⁵ Az epizód helyszínét Margit bejelölte az egyik rajzán is, ahogy az elkészített táblát is lerajzolta.⁴⁶

A Székely-levelezés

A naplók és visszaemlékezések beszámolnak olykor a táboron belüli kommunikáció, levelezés gyakorlatáról, azonban nincs tudomásunk arról, hogy maguk a levelek fennmaradtak volna. Ezért kiemelkedő jelentőségű Székely Károly (1898–1965) holokauszt túlélő hagyatéka,⁴⁷ melyben fellelhető több, a bergen-belseni Ungarnlagerbe került férfinak címzett levél, ezek a női fogolytáborba került lányától, Magdától (1921–1945) és kisebbik, az édesanyjával együtt Budapesten maradt lánya, Zsuzsi (1943–) dajkájától, Günsz Rózsától érkeztek.

A budapesti Teleki tér, a Józsefvárosi pályaudvar, majd Bergen-Belsen, ez volt Magda, Rózszi és Károly útvonala. Míg azonban Károlyt, a védett munkaszolgálatos század tagjaként a Columbus utcai csoporthoz sorolták, s így december közepén az Ungarnlagerbe érkezett meg, addig a romeltakarításon dolgoztatott nők a

⁴⁴ Lägerutazás i. m. 91.

⁴⁵ A orosz németiségű szöveg hozzávetőleges leírása: Verboten Deutsch Verfluchte. Kaputt Hitler. Körülbelüli jelentése: Átkozott németeknek tilos. Hitler meghalt. Lägerutazás i. m. 102.

⁴⁶ Holländer Margit naplója i. m. 4. füzet

⁴⁷ Ez az értékes és egyedülálló forráscsoport 2013 áprilisában Székely Zsuzsanna adományozása jóvoltából került a Holokauszt Emlékközpont gyűjteményébe, 2014-ben megjelent: *Huhák Heléna – Szécsényi András: Táborok tükrében. A Székely-család levelei a munkaszolgálat és a deportálás idejéből.* Bp. 2014.

Frauenlagerben kaptak elhelyezést, ezzel pedig alapvetően más életkörülmények közé kerültek. Előbb Rózsi, majd Magda is valószínűleg a tífusz áldozata lett, s ezzel a levelezés fele is odaveszett. Székely Károly az 1945. április 7-i evakuáláskor került el Bergenből.⁴⁸ Az apa Buchenwaldba, Magdeburgba is elutazott, hogy felkutassa lányát, de mindhiába, nem akadt a nyomára. Ez az az eseménysor, amelybe a Magda és Rózsi által 1944 decembere és 1945 márciusa között írt, 14 üzenetet számláló levelezés beilleszthető.

Az írásbeli kommunikációban használt eszközök, a papír és a ceruza a különleges táborból érkezett és került be a női tábor információt cserélő – és reményt adó – hírkeringési rendszerébe. A levélvivők valószínűleg az ételhordók vagy egyéb olyan funkciót betöltő foglyok lehettek, akik szabadabban mozoghattak a táborrészek között. Magda egy helyütt utal rá, hogy több olyan levelet is útnak indítottak, amely végül nem ért célba és olvasatlanul veszett el. Mivel a ruha és az élelem nemcsak a tábori piacon, hanem olykor a levelezőpartnerek között is gazdát cserélt, a levelezés egyúttal a táboron belüli tárgyvándorlás látletele is.⁴⁹

A levelek címzései fontos tábori eseményekre utalnak, mutatják, hogy mindkét táborrészben történtek költözések. Károly a 11-es és a 14-es barakk lakója volt, majd az Ungarnlager 1945. februári költöztetése után a 38. számú barakkba került, amelynek parancsnoka lett. A nők folyamatos költözése mögött a többi táborból Bergenbe evakuált transzportok érkezése és a tífusz kitörése állhatott. Magda és Rózsi első levelén a 9., a későbbiekben a 200., február 18-tól pedig a 2/a jelzésű női barakkok szerepeltek a feladás helyeként. Ekkor említették először a blokkzárlatot (a fertőzés-veszély miatt felállított karantént). Még ebben a végső szakaszban is helyet kellett változtatniuk, a március 5-ei, utolsó levél feladási helyeként a 223. barakkot adták meg.

Az első levél arról szól, hogy a család tagjai hol vannak, hol lehetnek. A tartózkodási hely 1944 decemberében sokkal többet jelentett az egyszerű helymeghatározásnál. Kiderül, hogy az édesanya csecsemőjével Budapesten maradt, Magdát és a család dajkáját deportálták, de ugyanabba a táborba kerültek, mint az édesapa,

⁴⁸ Közvetlenül a felszabadítás előtti napokban három transzport gördült ki a tábor rámpájáról. Mindháromnak ugyanazt az úti célt határozták meg, a theresienstadi gettót. Végül eredeti rendeltetési helyére csak az egyik szerelvény érkezett meg. Károly vonatát Farsleben település mellett szabadították fel az amerikai csapatok, ahonnan a transzport a hillerslebei DP Campbe került és itt is maradt a hazaszállításig.

⁴⁹ Magda konkrét cikkekként zoknit, kenyeret említ. Emellett vándorol hozzá a tábori valutából, a cigarettából is valamennyi. Az Ungarnlagerben egy ideig a foglyok kaptak cigarettát, ami nagyobb kincs volt a nem dohányosoknak, mert ők könnyen lemondva róla elcserélték azokkal, akik erre nem voltak képesek. Károly cigarettázott, ennek ellenére megvonta magától, hogy a lányok a tábori kereskedelem tranzakcióiba bekapcsolódva ruhára, élelemre cserélhessék. A tárgyak szerepéről lásd *Huhák Heléna: A holokauszt tárgyi reprezentációja*. In: *Huhák H. – Szécsényi A.: Holokauszt alulnézetből* I. m. 36–58.

igaz, egy másik táborrészbe. A következő levelek a megíúsult vagy megvalósult találkozásokról adnak hírt és javarészt az édesapa megnyugtatóira irányulnak.

Az üzenetek arról tanúskodnak, hogy a táborrészen belüli mozgást teljesen a kerítésnél remélt találkozásokhoz igazították, így az központi szerepet kapott a levelezők hétköznapiiban. Károly az Ungarnlager belső autonómiájának köszönhetően szabadabban közlekedhetett, valamelyest a lányok is, mivel csak alkalmanként kellett kényszermunkára menniük a táborrészükben. A találkozások lehetőségét növelte az 1944 végére állandósult átláthatatlan zsúfoltság is. „Jól vagyunk. Várjuk a mielőbbi viszontlátást. Kedden egész délelőtt arra jártunk, de sajnos nem sikerült látni. Vigyázz magadra. Sok szeretettel ölel Rózsi.”⁵⁰

Holländer Margit fürdő- és fenyőerdő-élménye kapcsán már láthattuk, hogy nemcsak negatív érzelmek tapadhattak a tábori helyekhez. A környezetpszichológia szerint a hosszú idejű térhasználat magával vonja az ember involválódását, így alakul ki az elsődlegesen affektív jellegű helyélmény, amikor is az adott helyhez erős, hosszan tartó érzelmi kötődés jön létre.⁵¹ A táborok esetében alapvetően az érzelmi elvonatkoztatás, eltávolodás, közönyösség juthat eszünkbe, azonban az optimizmus, az élni akarás és a lelki tartás kreált „pozitív tereket” is. Egyéni szinten kötődés is kialakulhatott egy helyhez: „Megpróbálok odajutni a kerítéshez, nagyon szeretnék látni. Ha Veled lehetnék. Majd próbálunk mindig írni.”⁵² A levelező apa és lánya számára a kerítés tövében létrejött találkozások érzelmi töltete kétségkívül óriási volt. Ez a hely mindkettőjük számára azt a reményt jelentette, hogy láthatják egymást, s ez bizakodással töltötte el őket. A táboron belüli szabad mozgásnak és a „pozitív helyeknek” a blokkzárlat vetett véget. Február 28-án ezt írta Magda: „Sajnos innen egyelőre egyáltalán nem szabad kimenni. Úgy nevezett karantén barakk, hogy miért hoztak ide minket, azt nem tudom, mert h.[hála] Isten, jól vagyunk. Úgy szeretnék repülni Hozzád, de itt van egy kapu német őrrrel, senki sem mehet, munkára sem. Nem tudom, még meddig fog tartani.”⁵³

Kévs szóval, ám annál nagyobb érzelmi töltettel kerültek papírra a gondolatok. A megszólítás és az aláírás visszatérő kifejezései a „drága”, „szerető”, „ölel”, „csókol”. Gyakori eszköz a megszépítés, a pozitív irányú túlzás: „Étvágyunk remek, mindent megeszünk”; „Isteni volt a forró víz”; „Isteni a levegő”; „Zokni csoda jó meleg”. A szeretet, az édesapa iránti vágyakozás mellett a leggyakoribb érzélem, amelyre a mondatok utalnak, a hála; minden levélre jut egy „hál’ Istennek” fordulat. Az apai segítségért érzett köszönet a február 14-ei levélben az elmaradt viszontzás miatt támadt lelkiismeret-furdalással kapcsolódott össze. Ezzel Magda

⁵⁰ Huhák H. – Szécsényi A.: Táborok tükrében i. m. 76.

⁵¹ Dúll A.: A környezetpszichológia alapkérdései i. m. 122–123.

⁵² Huhák H. – Szécsényi A.: Táborok tükrében i. m. 91–92.

⁵³ Uo. 93–94.

az apja segítségét, önfeláldozását emelte ki, megnyugtatta őt, hogy a férfi mindent megtesz értük, ami ebben a helyzetben megtehető. „Neked sem hiányzik, amit adtál? Nagyon köszönöm, isteni melegek. Mindig Rád gondolok, ha felveszem. Csak az fáj, hogy én nem tudok semmit adni Neked.”⁵⁴

A felszabadulás kapcsán többször utal arra a fiatal lány, hogy reményeik szerrint az édesapa fog menni értük és kimenti őket a barakkból. Az elképzelt szabadság valósággá válása a tehetetlenség terhétől megszabadult, megmentő apa alakjával kapcsolódott össze. Ez a vágyott jövőkép. „Nagyon sokat gondolunk rád, hogy mielőbb megyünk hazafelé. Ez tartja bennünk a lelket. Ha elérkezik a pillanat, nagyon kérlek, Te gyere értünk, mert az sokkal biztonságosabb. Úgy várunk, mint zsidók a messiást.”⁵⁵

Az eufemizáló túlzás, a hála és a köszönet a bergeni helyzet specifikussága miatt nem csupán az aggódó édesapa megnyugtatóására szolgált. Ez esetben az apa lelkiismeret-furdalásának, a tehetetlensége miatt érzett fájdalomnak enyhítése is az érzelmi mozgatórugók között szerepelt. Ez a tehetetlenség a bergen-belseni táborrendszer belső, megosztott világából, a gyökeresen eltérő túlélési lehetőséget biztosító különböző terek kialakításából fakadt. Az Ungarnlagereseknek ugyanis volt fogalmuk a fogolytáborban uralkodó állapotokról. A Székellyel közös barakkba került Bognár György naplójában a következőt jegyezte fel: „Sz[ékely] K[ároly] beszél a családjáról. Ilyenkor mindenki sír, igaz, hogy én is. Lányom – mondja – együtt indultunk a Teleki térről, most itt van a szomszéd lágerben. Rosszabbul bánnak vele, mint velem, hogy őt miért kezelik másképp? És már könnyezik, sír.”⁵⁶ Az Ungarnlager léte ugyanakkor lehetővé tette Magda és Rózsi támogatását is, akik fiatal nőkként az apától kapott ruha, élelem és cigaretta jelentette pótlással túl is élhették volna a megpróbáltatásokat, ha a tifusz kitörése nem ír felül minden erőfeszítést.⁵⁷

A kétségbeesés az utolsó, március 5-ei levélben uralkodott el Magdán. Ekkor bizakodásán és apja megnyugtatóására irányuló elszánt törekvésén – amihez a levél elején még a megszokott „hál’ Isten, jól vagyunk” fordulattal próbálta tartani magát – végül felülkerekedett a mindaddig elnyomott fájdalom és az elhallgatott félelem. „Egyelőre a 223. barakk 7. stuba [Stube, szoba]. Rózsi haldoklik. Az utolsó percek. Apuci csak Te tudsz segíteni rajtunk. Nem tudom, mi lesz. Járvány is van. Lábam meg van dagadva, alig tudok menni. Itt nem szabad vizet

⁵⁴ Uo. 85–86.

⁵⁵ Uo. 93–94.

⁵⁶ Bognár György naplója. Holokauszt Emlékközpont, Gyűjtemény, 2011.25.1. 88–89.

⁵⁷ A tifuszjárványt a tetvek terjesztették, amelyek a táború áruval együtt, leginkább a ruhákban, a foglyok közötti érintkezéssel, a tábori piacon és a kerítésen át terjedtek fogolyról fogolyra.

inni, s folyton szomjasak vagyunk. Rémes. Éjszakánként mondom a nevedet, nem hallod? Apuci segíts! Várlak rettenetesen. Ölel, csókol Muki”.⁵⁸

A Holländer-napló és a Székely-levelezés tér-, érzelm- és tárgyközpontú elemzése rámutat a tábori mindennapokat befolyásoló számtalan fizikai, pszichikai és érzelmi tényezőre. Ezek megismeréséhez hozzájárulhat a túlélői elbeszéléseknek a részletekre sokkal nagyobb figyelmet fordító újraolvasása, valamint az írott dokumentumokon túl a rendelkezésre álló vizuális, képi és tárgyi emlékek szöveges forrásokkal megegyező mélységű elemzése. A terek, érzelmek és tárgyak tanulmányozása szükségszerűen a táborlakók egyéni reflexiót és emlékképeit állítja a középpontba, de emellett a kialakult kis közösségek, csoportok működéséről is árulkodik. A tábori környezet a lakhatási feltételeknek olykor csupán szélsőséges minimumát biztosította, a hiány szülte tér- és tárgyhasználatban megmutatkozó kreativitásra és – az érzelmi világ újragondolása során kialakuló – alkalmazkodásra a tábori mindennapok szerves részeként tekinthetünk.

CONCENTRATION CAMP AS AN EXPERIENCE OF SPACE

Bergen-Belsen, 1944–1945

By Heléna Huhák

SUMMARY

The study seeks to explore the reports of survivors about the concentration camp of Bergen-Belsen. It focuses mainly on the reflections and memories of Jewish men and women deported from Hungary, as connected to space. The space-oriented analysis of written and visual sources involves the examination of experiences connected to the surrounding objects and the emotional dimension of these. The inquiry is based on a diary containing the notes of Margit Holländer, and a unique group of sources – namely, the camp-related correspondence between Károly Székely and his daughter Magda Székely. Such a space-, object- and emotion-oriented analysis of the texts created in various parts of the Bergen-Belsen camp contribute to a more detailed and nuanced view of everyday life in the camp.

⁵⁸ Huhák H. – Szécsényi A.: Táborok tükrében i. m. 95–96.

HILLERSLEBEN Történelem és emlékezet*

A tanulmány a németországi Szász-Anhalt tartományban, a magdeburgi járásban található Hillersleben község melletti hontalan táborba került, 1945 áprilisától szeptemberéig ott tartózkodó, korábban Magyarországról deportált zsidók történetéről és emlékezetéről szól, elsősorban egodokumentumok, főképpen pedig egy túlélői napló megszólaltatásával.

A magyar történeti emlékezetben sem a település, sem pedig a második világháborút követően rövid ideig itt rostokoló magyar zsidók nem szerepelnek. A mintegy ötszáz főt kitevő hillerslebeni magyar csoport ugyanis az alsó-szászországi Bergen-Belsen koncentrációs tábor végnapjaiban evakuált fogolytranszportok egyike volt, a magyar történetírás pedig nem foglalkozott a Belsenbe¹ hurcolt, hozzávetőlegesen 14 ezer magyar zsidó históriájával.² Eközben a nemzetközi kutatások – az első szórványos eredményekre építve³ – az 1990-es évek óta kiemelten foglalkoznak e hatalmas táborkomplexummal,⁴ illetve a németországi lágerrek történetének szisztematikus és sok szempontú feltárásával.⁵ A magyar vonatkozású kutatás hiánya nem meglepő, hiszen az SS németországi lágerrendszérébe a Magyar Királyság területéről kirekesztett, javaitól megfosztott és 1944–1945-ben elhurcolt mintegy 250 ezer ember sorsának feltárása sem történt meg.

A szövetséges haderők által 1945 tavaszán létesített hillerslebeni hontalan tábor (Displaced Persons Camp, a továbbiakban: DP Camp) egy volt a több mint száz 1945 és 1953 között hosszabb-rövidebb ideig működő hontalan tábor közül, ahol a holokausztot túlélő, gyógyuló, jobbra repatriálásra váró volt munkásokat gyűjtötték egybe a győztes hatalmak zónáiban működő katonai (és később

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ „Belsen” a lágert felszabadító angolszász csapatok tagjai által elterjesztett szóhasználat, amelyet a média és a történetírás is átvett.

² Ez alól kivételt képez az ún. Kasztner-csoportról szóló szakirodalmi termés és e kötet: *Huhák Heléna* – *Szécsényi András*: Táborok tükrében. A Székely-család levelei a munkaszolgálat és deportálás idejéből. Bp. 2016.

³ *Eberhard Kolb*: Bergen-Belsen, 1943–1945. Göttingen 1985.

⁴ Okáról részletesen lásd *Jo Reilly et al*: Approaching Belsen: An Introduction. In: Belsen in History and Memory. Eds. Jo Reilly – David Cesarani – Tony Kushner – Colin Richmond. London–Portland 1997. 12–14.

⁵ Ennek egyik legnagyobb teljesítménye az SS egész német táborrendszerének összehasonlító jellegű története, benne a szóban forgó táboré. *Thomas Rahe*: Das Konzentrationslager Bergen-Belsen. In: Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager Bd. 1–9. Hrsg. Wolfgang Benz – Barbara Distel. München 2008. Bd. 7. 187–220.

közigazgatási) hatóságok.⁶ A feldolgozások teljes hiányában csak sejteni lehet, hogy Hillersleben ugyanakkor a legalább kéttucatnyi olyan hontalan tábor egyike is, amelyben mások mellett magyar túlélők is várták sorsuk jobbra fordulását. Így elmondható, hogy e település és tábor önmagában nem játszik különleges szerepet a vészkorszak magyar vonatkozásában sem. Épp ellenkezőleg: igen tipikus láteteletét adja az 1945-ben megtapasztalt németországi zsidó léthelyzetnek.

A végnapjaiban már kaotikus állapotban lévő Belsen láger evakuálását Heinrich Himmler, az SS birodalmi vezetője rendelte el április 4-én, a munkaképes emberek további „felhasználása” céljából. A német állam összeroppanásakor az efféle evakuálások, „halálmenetek” már hónapok óta napirenden voltak. (Bergen maga is evakuálási célpont volt: 1944 decembere és 1945. április eleje között több tízezer főt, köztük több ezer magyar zsidót hurcoltak ide a keleten lévő, a front által megközelített lágerekből, így Auschwitzból és Buchenwaldból is.)⁷ A Belsenből való evakuálás célpontja a ma Csehországban lévő Theresienstadt (ma Terezín) volt. Három transzportot indított el az SS, három egymást követő napon. Április 8-án indult az első, a történeti emlékezetben később „elveszett transzportként” említett szerelvény, amelynek többször vissza kellett fordulnia, mivel a síneket az amerikai bombázás rendre felszakította. Ez a vonat végül Berlintől délre, Tröbitz határában, egy folyóparton állt meg, s az „utasokat” itt szabadították fel a szovjet csapatok.⁸ Egy másik transzport április 10-én gördült ki a bergeni rámpáról, ennek utasai csaknem mindannyian magyar zsidók voltak (jobbra az Ungarnlagerből és a munkatábor-részből). Ez utóbbi elérte úticélját: a fejenként háromnapos étellel felszerelt vonat végül 12 nap után, nagy veszteségekkel érkezett meg Theresienstadtba, ahol a szovjet csapatok felszabadították a foglyokat.

Hillersleben mint a „fél-szabadság” tere

A fent említett két szerelvény mellett volt azonban még egy, amely több mint kétezer „heftlingjével” április 9-én indult útnak.⁹ Utasait az ekkorra már túlszűfolt és tifuszcímű Bergen-Belsen Ungarnlager táborrészéből szedték

⁶ Zeev Mankowitz: *Life Between Memory and Hope. The Survivors of the Holocaust in Occupied Germany*. Cambridge 2002.

⁷ A téma két alpművét, amely érinti a bergeni evakuációt is lásd *Daniel Blatman: The Death Marches. The Final Phase of Nazi Genocide*. Cambridge 2011. és *Stefan Hördler: Ordnung und Inferno. Das KZ-System im letzten Kriegsjahr*. Göttingen 2013.

⁸ A tábor evakuálásáról összefoglalóan, elsősorban túlélői narratívákra építkezve lásd *Thomas Kubetzky: Fahrten ins Ungewisse. Räumungstransporte aus dem Konzentrationslager Bergen-Belsen im April 1945*. In: *Bergen-Belsen. Neue Forschungen*. Hrsg. Habbo Knoch – Thomas Rahe. Göttingen 2014. 150–176.

⁹ A három evakuálás útvonalának pontos adatait és időpontjait (napi bontásban) térképen lásd *Bergen-Belsen: Kriegsgefangenenlager 1940–1945, Konzentrationslager 1943–1945, Displaced Persons Camp 1945–1950. Katalog der Dauerausstellung*. [sz. n.] Göttingen 2009. 188.

össze.¹⁰ A vonat április 13-án egy előrenyomuló amerikai páncélos egységbe ütközött a Magdeburg térségében fekvő Farsleben és Zielitz között. A rabokat őrző, jobbra idős Wehrmacht-katonák előző éjjel elmenekültek, a foglyok pedig bevárták a szövetséges egységeket. A kiéheztetett, beteg, összezsúfolt, elgyötört vonatlakók közül mintegy 1500 főt¹¹ korábban Magyarországról deportáltak az SS lágerrendszérébe. A szerelvény történetét feldolgozó Matthew A. Rozell szinte kizárólag narratív források alapján írta meg e szerelvény felszabadításának történetét.¹² Az amerikai páncélos katonák (a 743. amerikai páncélos zászlóalj 12. és 13. D egységei) és a túlélők visszaemlékezése szerint az amerikai „liberátorok” megjelenésétől eufórikus hangulatba kerültek, s ez a találkozás életre szóló emlék lett mindannyiuk számára.¹³

A volt foglyokat a következő két-három nap során a közeli Farsleben faluban szállásolták el az amerikaiak. Beköltöztették őket a helyiek házaiba, ennivalót és használati eszközöket rekviráltak számukra. 1945. április 13–15. között a mintegy kétezer-kétezer ötszáz túlélő hónapok óta először részesült rendes orvosi ellátásban, először töltötte ágyban az éjszakát, egyáltalán először nem félt a holnaptól. Nagyon sok visszaemlékező beszámolt azonban arról, hogy – hasonlóan sok más holokauszt túlélő tapasztalatához – itt is általános volt a kiéhezett emberek „túlevése” (kalóriadús ételek habzsolása az első adandó alkalomkor), ami nem ritkán súlyos megbetegedésekhez, esetenként pedig halálhoz is vezetett. A német lakosság reakcióiról kevés ismeretünk van. A magyar memoárok többnyire közönyről számolnak be. Ez abból is adódhatott, hogy az amerikai csapatok és a zsidók megjelenése számukra együtt járt a kényszerű elszállásolással, állataik levágásával, munkaerejük igénybevételeivel. Az egyetlen ismert, helyi lakostól származó visszaemlékezés szerint az illető családja megrendült a túlélők látványától és tejjel, étellel, fekhellyel segített a magyaroknak, akik ezért kifejezetten hálásak voltak nekik.¹⁴

¹⁰ A történeti emlékezet hiányára utal, amint azt Dénes György, a tábor lakója és későbbi amatőr kutatója megjegyezte, hogy maga az Ungarnlager kifejezés is a közelmúltig ismeretlen volt a magyar holokauszt szakirodalomban. *Weiczner Jenő*: „Ez most a sorsod, kiüldözött zsidó”. Napló, 1944–1945. Bp. É. n. [2014.] 267. Mára az Ungarnlagerről összefoglaló tanulmány áll rendelkezésre: *Stephanie Billib*: „Infolge eines glücklichen Zufalls ...” Das Ungarnlager in Bergen-Belsen von Dezember 1944 bis April 1945. In: Bergen-Belsen. Neue Forschungen i. m. 92–107.

¹¹ United States Holocaust Memorial Museum ID 10284.

¹² *Matthew A. Rozell*: A Train near Magdeburg. A Teacher's Journey into the Holocaust and the Reuniting of the Survivors and Liberators, 70 years on. Hartford–New York 2016. Az itt szolgálatot teljesítő amerikai katonák közül többen is publikáltak emlékirataikat, nem utolsósorban Rozell ösztönző tevékenységének hatására, amely a 2000-es évektől a vonatszerelvény zsidó túlélői és a felszabadító csapatok még életben maradt tagjai közötti találkozókat megszervezésében is megnyilvánult. (<https://bit.ly/2ZxJk75>, letöltés 2019. 04. 22.)

¹³ Az esemény során készült emblematisz fénypéfélvétel a mai napig az egyik legismertebb fotó a soá tragédiájáról. *Rozell, Matthew A.*: A Train near Magdeburg i. m. 10–15.

¹⁴ Huhák Heléna és Szécsényi András németországi interjúja Ingeborg Moritz szemtanúval. Farsleben, 2016. április.

A következő napokban az amerikaiak összeszedték a kontingens tagjait és buszokkal, szekerekkel elszállították őket a mintegy tíz kilométer távolságra lévő szomszéd község, Hillersleben mellett felállított hontalan táborba. Hillersleben a korabeli katonai szóhasználat szerint „Displaced Persons Camp – DP Camp” volt.¹⁵ Nevezhetjük tábornak, amennyiben a repatriálás előtti átmeneti időszakra helyezzük a hangsúlyt, de tekinthetjük gyűjtőtábornak is, mivel a szövetséges haderők itt helyezték el az egy-egy régióban (többnyire koncentrációs táborban) felszabadított vagy a környékről összeszedett korábbi üldözötteket. A gyűjtőtábor kifejezés utal a két hosszabb időszak közötti úti állapot ideiglenességére is. (A rabság és szabadság közötti átmeneti, a hillersleberi magyar túlélők egy része számára korábbról már ismerős összegyűjtés-elosztás időszakára.) Végül, de nem utolsó sorban Hillerslebent nevezhetjük menekülttábornak is, mivel lakói a katonai parancsnokság és a helyi lakosok szemében menekülteknek számítottak.¹⁶ A túlélői narratívák legtöbbször pusztán táborként vagy szanatóriumként írják le a helyet, ahol ideiglenesen laktak, ami arra enged következtetni, hogy az érintetteknek a felépülés, a gyógyulás volt a legfontosabb céljuk, illetve később a legerősebb emlékek.

A tábor kinézetének rekonstruálásakor – szakirodalom hiányában – csupán a narratív forrásokra, az amatőr helytörténeti kutatók (Daniel és Klaus-Peter Keweloh) eredményeire, valamint saját terepbejárásomra támaszkodhatom. Hillersleben eredetileg (1937 óta) a német Luftwaffe légibázisaként és egy páncélos kísérleti telepként funkcionált. Ennek megfelelően a komplexum két részből állt: egy laktanyából, valamint egy hivatalnoki negyedből és az ehhez tartozó melléképületekből (kórház, konyha stb.). Egy síkvidéki, fákkal, drótkerítéssel körülvett táborról van szó, amelyet a falutól csupán szántóföldek választottak el. A táborban egyaránt voltak funkcionális épületek (konyha, kórház, parancsnoki épület, színház, mozi stb.) és terek (temető, futballpálya és egy medence). A hontalan tábor lakói a korábbi hivatalnokok összkomfortos lakásaiba (Beamterviertel) kerültek, amelyek – pontos adatok hiányában csupán becslésre hagyatkozhatunk – mintegy 20, egyemeletes, sárgára festett lakótömbben voltak. A kezdeti időszakban (júniusig) minden házhoz saját katonai felügyelőt rendelt az aktuális táborparancsnokság.

A hillersleberi hontalan tábor az amerikai katonaság szervezte meg 1945 áprilisában. A tábor az angol, az amerikai és a szovjet megszállási zóna határmezsgyéjén feküdt, s az a különleges helyzet állt elő 1945 tavaszán és nyarán, hogy rövid időn belül kétszer is gazdát cserélt a tábor irányítása. Az igazgatást a térséget

¹⁵ Jóllehet, a Németország-szerte 1945 tavasza és 1953 között működő, több tízezer zsidó túlélőnek ideiglenes otthont biztosító, katonai fennhatóság alatt álló DP-táborokkal kapcsolatban ma már létezőnek történeti feldolgozások, a magyar történetírásban nincs értelmezési kerete.

¹⁶ *Mankowitz, Z. W.*: *Life Between Memory* i. m. 123.

felszabadító amerikaiak kezdték, júniusban az angolok folytatták, július elején pedig a szovjetek vették át.¹⁷

A túlélők térérzékelése

Hillerslebent egyetlen túlélői napló felhasználásával, a szerző tértapasztalatainak, térérzékelésének vizsgálatán keresztül igyekszem bemutatni. Bognár György terjedelmes naplója az egyik legbecsebb forrása a hillerslebei magyar csoport történetének. A kézirat a budapesti Holokauszt Emlékközpont Gyűjteményében található.¹⁸ A fennmaradt dokumentációból kevés információ tudható meg a naplóíró-ról magáról. Annyi bizonyos, hogy 1928-ban Budapesten született kispolgári zsidó családban, s szüleivel a főváros VIII. kerületében élt. 1944-ben gimnáziumi tanuló volt, amikor is a csillagos házból romeltakarításra hívták be az akkor 16 éves fiút. Innen került a Teleki térre, ahonnan 1944 decemberében Bergen-Belsenbe deportálták.¹⁹ Egyedül küzdötte végig a lágerélet stációit az Ungarnlagerben. Lényegében elhurcolása kezdetétől naplót vezetett, hol füzetekbe, hol talált papírlapokra. Az olvasmányos, jó stílusú érzékkel papírra vetett sorokat igyekezett napi szinten vezetni, ám bejegyzéseiben sok a kihagyás. Bizonyos eseményeket – mint például az evakuálást vagy a táborbeli kórházi kezelését – nem volt módja aznap vagy másnap megörökíteni, ilyenkor pár nappal, de legfeljebb néhány héttel később, retrospektív módon jegyezte fel naplójába a vele történeteket.

A napló elemzésekor a megszokottól eltérően nem a „szoros olvasás”, vagyis egyes szövegrészek minél alaposabb, sokrétűbb körüljárásának módszerét alkalmazom, mivel erre terjedelmi okok miatt itt nem vállalkozhatok.²⁰ A textus 1945. április közepe és július vége közötti szakaszát a Kovács Éva szociológus felosztása szerinti „integrált történeti intuitív elemzésnek” vettem alá, nem pedig valamilyen kvalitatív elemzésnek.²¹ Meggyőződésem, hogy az egykori lágerélet, illetve a há-

¹⁷ Az 1945. júl. 17. és aug. 2. között megtartott potsdami konferencián véglegesítették Németország kelet-nyugati övezethatárait és a Wismar–Elba–Mulde vonalát elért angol–szász csapatokat visszavonták (ennek feltételeként viszont bevonulhattak a szovjetek által elfoglalt Berlin nyugati övezetébe). Ausztria és Bécs szintén négyhatalmi megszállás alá került. Lásd 20. századi egyetemes történet I. Szerk. Németh István. Bp. 2006. 229–230.

¹⁸ Holokauszt Emlékközpont, Gyűjtemény. 2011. 15.1–2. (A továbbiakban Napló-ként hivatkozom, feltüntetve a bejegyzés napját és a gépelt átiratban szereplő oldalszámot.) Bognár naplójából már 1995-ben részleteket közöltek egy forrásgyűjteményben, ám ez nem érintette a hillerslebei hónapokat. Huhák Heléna is több tanulmányában használta Bognár naplóját, benne a hillerslebei bejegyzéseket és a hozzá kapcsolódó térképeket is.

¹⁹ Emlékezések. A koncentrációs táborok felszabadulásának ötvenedik évfordulójára. Szerk. Bakó Ágnes – Szabó Éva – Verő Gábor. Bp. 1995. 432.

²⁰ A hillerslebei időről szóló részek több mint 150 gépelt oldalt tesznek ki.

²¹ Kovács Éva: „Post-testimony”. A tanúságtétel helye a soá történeti elbeszélésében. socio.hu 7. (2018) 3. sz. 110. (<https://bit.ly/2IXveFZ>, letöltés, 2018. nov. 2.)

ború befejezését követő „fél-lét”²² megismeréséhez és megértéséhez legközelebb az egodokumentumok, főleg a kis számban fennmaradt naplók elemzése révén juthatunk.

Jelen esetben a későkamasz Bognár György naplójának jószerével egyetlen aspektusára szorítkozom; Bognár térhez fűződő viszonyát elemzem, amin keresztül megismerhető a naplóíró mentális térképe, vagyis az, hogy miként fogta fel és jelenítette meg azt a környezet, amelyben mozgott. A holokauszt vonatkozásában (s éppen magyarországi vizsgálatokra alapozva) ezen a téren úttörőnek tekinthető Tim Cole brit történész újabb keletű munkássága,²³ aki – részben környezetpszichológiai munkákra építve – az ember mikro- és makrokörnyezetének historikus vizsgálatát összefüggésbe hozta az empirikus, érzelmi tapasztalatok legkülönbözőbb szintjeivel. Magam a vizsgálatban a térnek csak néhány jellegzetes reprezentációjára szorítkozom. Nem foglalkozom továbbá a sokrétű feltárássra érdemes textus kapcsán az olyan, egyébként frekvenciát kérdésekkel, mint az identitás, a sokszor előkerülő ételfogyasztás, a kommunikáció vagy éppen az utazás/honvágy jelentősége a megéléstörténetben. Ahol az lehetséges volt, összevetettem Bognár naplóbejegyzéseit azokkal a jegyzetekkel és fényképfelvételekkel, amelyeket 2016 áprilisában készítettem Hillersleben tábor helyszínén, terepbejárásom során.²⁴

„Hillersleben, a felszabadult zsidók városa”

Bognár traumaként élte meg az evakuálást, mivel Belsenben a fogolytáborhoz képest kivételezett helyzetű Sonderlager lakója volt, ahol a rabok jobb ellátást kaptak és nem kellett dolgozniuk sem. Ebből a helyzetből kikerülve, a naplóbejegyzésekből egy végtelenül elgyötört, frusztrált, dühös kamaszfiú képe bontakozik ki, aki a vonatúton hitsorstárai közül senkit sem engedett magához közel. A negatív kisugárzású bejegyzések a farslebeni felszabadulással sem értek véget. A feljegyzésekből kirajzolódik a rettenetes kavarodás, fejetlenség képe, amely egyszerre mutatta az általános hadiállapot bizonytalanságát, de a fiúban lévő kétségeket, a félelem és remény kettősségét is. Sokáig szorongott amiatt, hogy a

²² A háború utáni gyűjtőtáborok nem térközpontú fél-lét élményeiről lásd *Huhák Heléna*: Magyar deportáltak életútjai a felszabadulástól a „fél-szabadságon” át a hazatérésig. In: Tanulmányok a holokausztról VIII. Szerk. Randolph L. Braham. Bp. 2017. 147–185.

²³ Elsősorban lásd *Tim Cole*: Traces of the Holocaust: Journeying In and Out of the Ghettos. London 2011. és *Geographies of the Holocaust*. Eds. Anne Kelly Knowles – Tim Cole – Alberto Giordano. Bloomington 2015.

²⁴ A 2016. áprilisi terepbejárást Huhák Helénával közösen végeztük a bergen-belseni magyar foglyok történetének feldolgozása keretében. Ezúton köszönöm meg Daniel és Klaus-Peter Keweloh hillerslebeni amatőr helytörténészek baráti segítségét és szakmai tanácsait a terepbejárás során, valamint az azóta eltelt időben történt folyamatos adatközléseiket.

németek esetleg visszajönnek és megtalálják a feltört, üres vagonokat. Később a többiekhez hasonlóan a környéken, Zielitzben és Farslebenben élelemiszert kéregetett. „Ott kaptuk azt a bizonyos bablevest. Konzervjeink is voltak [szereztek a németek házaiból – Sz. A.]. Ekkor aztán vége a szép Sonderlager életnek.”²⁵ Ez az 1945. április 13-án kelt bejegyzés jól mutatja, hogy Bognár a vonatutat, sőt a vonatút utáni első „szabad” napját sem szabadságként élte meg, hanem sokkal inkább a bergeni viszonyokkal találta rokoníthatónak.²⁶ Április közepi, meglehetősen keserű bejegyzései arról tanúskodnak, hogy még a felszabadulás másnapján is csak az akkorra már kiürült vagonban jutott számára hely.

Az első napok „túlevésében” Bognár is részt vett, így Hillerslebenbe már erős fájdalmakkal érkezett. Tovább nehezítette helyzetét, hogy mire odaért, a legtöbb épületben már elszállásolták társainak többségét. A következő hetek során ötször váltott a táborban lakhelyet,²⁷ ami azzal járt, hogy a költözések kálváriája konstans élmény maradt számára. Az első napokban arról panaszkodik, hogy „barakkban”, egy ideiglenesen, a kőépületek között felhúzott lakhelyen kell laknia, amelyet azok számára állítottak fel, akiket később vittek Hillerslebenbe és már nem jutottak be a „villákba”. A fabarakk és a zsúfoltság, a külön lakrész hiánya Bognárt a bergeni barakkokra emlékeztette, ezért „állandóan lakás után futkosott”.²⁸ A barakkokból már csak azért is ki akart költözni, mert a „műszaki iskolában” (a korábbi katonai továbbképző iskolában, amelynek megnevezését a hontalanok tovább örökölték) összezárták néhány olyan személlyel, akik az első napon meglopták, elvették a gramofonját.²⁹

Az amerikai táborparancsnokság segítségével április végén harmadmagával, a hasonló korú makói Frommer Miklóssal (Mikivel) és a budapesti Medgyesi Iván Pállal az egyik kőépület lakásába került. Ez a procedura sem jelentett végállomást, ugyanis a következő hetekben, a többi táborlakóhoz hasonlóan tovább költöztették őt. Ennek oka az ekkor még fennálló általános szervezetlenségben keresendő, a volt koncentrációs táborokból ugyanis kisebb-nagyobb csoportokban folyamatosan érkeztek különféle nációjú hontalanok, akiket rendre el kellett helyezni, illetve nemzetiségként, azon belül pedig, lehetőség szerint családokként, átcsoportosítani. Bognár megemlékezik arról, hogy a táborlakók között az első napokban gyakorlatilag szabad rablás volt, a beözönlő emberek vadászták

²⁵ Napló, 1945. ápr. 13. 124.

²⁶ Napló, 1945. ápr. 27-ei, utólagos feljegyzés. 134.

²⁷ Ennek elemzését lásd *Huhák Heléna*: „Szabadok voltunk, csak éppen nem tudtunk mit kezdeni a szabadságunkkal.” Átmeneti gyűjtőtábor Hillerslebenben és Alpenjägerben. ArchivNet 15. (2015) 1. sz. (<https://bit.ly/2UCxeGa>, letöltés 2018. aug. 22.)

²⁸ Napló, 1945. ápr. 27. 141.

²⁹ Napló, 1945. ápr. 26. 136.

az üres lakásokat, és aki előbb beköltözött valahova, azé lett a lakás. Ő maga a gyengék közé tartozhatott, mert mire feleszmélt, minden általa felkeresett épület lakásában laktak.³⁰ Végül az amerikai táborparancsnokság tett rendet, Bognár Györgyöt a két másik, egyedülálló magyar fiúval egy másik, immár mosdóval ellátott kis szobában helyezték el, „s ez nekem megfelelő”.³¹ Olyan ingatlanban nyertek elhelyezést, ahová korábban már egy ortodox zsidó családot költöztettek – de ők a másik szobában laktak. Ez sem maradt azonban végleges állapot, mivel április 28-án jött egy amerikai katona és szólt nekik, hogy este 6 órára ki kell üríteniük az épületet, mert a helyükre Magdeburgból szovjet katonák érkeznek. 8–10 hasonló épület teljes közössége járt így. A lakókat kitették az utcára, s a szemközti ház padlásán húzhatták meg magukat. Ők hárman azon az éjszakán még addigi lakhelyükön maradhattak. „Mi vagyunk a bolygó zsidók” – jegyezte fel kesernyés éllel naplójában Bognár. Másnap egy amerikai katona értük jött, végigjárták azokat a házakat, amelyek nem estek a kiürítés alá, s végül beköltöztették mindhármukat egy négyszobás lakásba, ahol már kilenc spanyol zsidó lakott, köztük két család.³² Május 6-án a „spanyolok” kiköltöztek, elhagyták Hillerslebent, így a konyhából átköltözhettek a szobába.³³

A naplóbejegyzésekből plasztikus képet kapunk a lakóköznyezetről. Az első hillerslebeni lakást a lakók számarányához képest tágasnak írja le, „nagy szobákkal”. Terepbejárásom során ugyanakkor a kérdéses háztömbben nem találtam olyan lakást, amelyben tágas szobák lettek volna, sokkal inkább a kis, néhány négyzetméteres helyiségek voltak jellemzőek. Bognárra feltehetően a sokhelyiséges lakás gyakorolt megráztató hatást az első napon, annak dacára, hogy őt és társait csupán a rendezetlen, ám kályhával, szekrénnel felszerelt konyhában tudták elhelyezni. Ide állítottak be egy emeletes ágyat.³⁴ A naplóíró nemcsak a költözés, hanem a zsúfoltság és a lakótársakkal való kommunikációs nehézségek is gyötörhették, jóllehet ezekről nem beszél negatív tónusban. Egy idő után beletörődött abba, hogy a lakótársakkal osztozkodnia kell, különösen, hogy idővel annyira meg is kedvelte őket, hogy végül már nem is akartak egymástól megválni. Utolsó táborbeli, a Stalin Platz 1. szám alatti lakhelyére sem egymaga költözött június 18-án, hanem Miklóssal és Pállal. Ekkorra már százával hagyták el Hillerslebent a volt koncentrációs táborbeli foglyok, de – ez jól mutatja a hely zsúfoltságát – még ekkor is csupán egy 20 négyzetméteres szobát utaltak ki számukra – igaz, ebben már valódi matracos ágyak voltak és tűrhető állapotban

³⁰ Napló, 1945. ápr. 27. 149–150.

³¹ Napló, 1945. ápr. 26. 137.

³² Napló, 1945. ápr. 28., 29. 155–157.

³³ Napló, 1945. máj. 7. 171.

³⁴ Napló, 1945. ápr. 30. 160.

lévő bútorok. Miután sikerült a helyiséget kitakarítani és egy kicsit otthonossá varázsolni, nagyon megszerette a hillerslebeni tartózkodásnak ezt az állomását. A kétszobás lakás másik szobájában persze itt is lakótárs várta őket.³⁵

Bognár mentális térképére – naplóbejegyzései szerint – elsőként a közvetlen tér, a szoba, illetve a konyha, az innen nyíló kilátás, majd az egész lakás, az épület került fel, ezután fokozatosan terjedt ki az egész táborra. A szobákat hozzájuk hasonlóan mindenki igyekszik mihamarabb élhetővé, otthonossá varázsolni, az ágyakat rendbe hozni; még virágot is helyeznek az asztalra „Mindenekelőtt papírt, töltőtollat és egy kis noteszt szereztem. Ez fontos az utókor számára.”³⁶ Többször és részletesen leírja lakhelyeit, a szobát, később a kétszobás, majd pedig a négyyszobás lakást (a folyosóval és a padlással). Úgy tűnik, a zsúfolt barakkélet s a hasonlóan zsúfolt vonatút után, az első napok tömegszállását követően végre más tér-élménnyel találkozott. Ennek primer öröme készletti arra, hogy újra és újra, a lehető legrészletesebben feljegyezze a szoba, sőt, a saját szoba állapotát. Szinte az összes ezzel kapcsolatos naplóbejegyzésében szerepel a lakásbelsőhöz tartozó rádió, a rádióhallgatás szokása.

A helyiségek berendezésén túl többször foglalkozik a szobából elérhető külső térrel is. „Szobánk különben a térre nyílik, egy fa van előtte. Reggel nagyszerűen besüt a nap és tavaszi madárcsicsergés hallatszik” – jegyzi fel április 27-én.³⁷ A körülményekhez képest rendbe rakott saját helyiség, a jó levegő, a zöld fák látványa és a meleg egy idő után meghozták a jókedvét is. Hamarosan feltűnik a leírásokban a távolabbi tér is, megjelennek az épületek, a közterek, s Bognár lassan megismeri az egész táborot. Hamarosan pedig már a tábor egészéről fogalmaz meg gondolatokat: „egy kis város ez. Ahogy a kapun belépünk, mert kapu van, sárga emeletes épületeket látunk meg. Mindjárt előttünk látszik a gondozott tér. Az aszfaltos úton most amerikai motorkerékpárok száguldoznak. A kantinépület előtt ebédért állnak sorba. A kórháznál éppen tejesztás van, sajtot és kenyeret az ablakon adják ki. Az Alterkaserne 86, ahol most az amerikai kórház van, teljesen ki van rámolva. Új berendezés került be, az ablakon belátni a konyhára, ahol a jobbnál jobb ételeket főzik. A kantinépületében van a magyar bizottság irodája, igen szép előkelő helyiség, fafalburkolata van. És az íróasztalok [az irodában – Sz. A.] úgy állnak, mint Pesten. Az utcákon tisztaság, német munkások járnak mindennap és takarítanak. A kantinépületnél és a GH [Gazdasági Hivatal – Sz. A.] most raknak le egy autó konzervet, amerikai autók hozzák a kaját szünet nélkül. Ha a sorompón túlmegyünk, itt a vasútállomás is, a műszaki iskolát és a többi gyár-kísérleti épületeket találjuk. Itt ma már csak amerikaiak vannak.

³⁵ Napló, 1945. jún. 19. 221.

³⁶ Napló, 1945. ápr. 26. 148.

³⁷ Napló, 1945. ápr. 27. 152.

Másik irányba vannak a villák. Itt élnek a felszabadult zsidók. Egyemeletes, a legmodernebb kényelemmel felszerelt épületek. Egyformák, részint szürke, részint barna kivitelben, úgy az egész szépen mutat. Míg odaérünk, mehetünk az autóúton, akkor konyhakerteket az egyik oldalon, másik oldalon pedig egy nagyobb parkot látunk. Ezen keresztül vezet egy kis gyalogút, ami aztán a Hermann Göring Strassében talál folytatást. Az előbbi utca a Berkerstasse. A parkban van egy kis tó és egy kis patak, melynek vízése is van. A villák között kis kertek virágos és konyhanövényekkel. Minden nagyon szép zöld. A Hitler Strasse az első keresztutca. Azután a Siegerplatz következik, egy szépen parkírozott tér. Általában minden nagyon szép, látszik, hogy katonatisztek laktak. Az utcán vidáman kopognak a léptek. Zsidó nők flancolnak, flörtölnek amerikai katonákkal. Mások ebédet visznek haza. Biciklik suhannak el mellettünk a sima uton. Amerikai katonák száguldoznak a tűzoltóautóval. Nekik minden játék, minden sport. Ez egy nemzetközi város. Egymásután hallok a lassú magyar beszédet, utána a pergő lengyelt, szlovákot, a dallamos franciát, az angolt csak a katonák beszélnek. A környéken még nem jártam. Előző lakásunkról el lehetett látni a falura, át lehetett látni a vasúti hidat. Az országút mellett szélmalomok állnak. Ez erre a vidékre különben jellegzetes. Az országúton állandóan vonul az amerikai utánpótlás. Naponta autók ezrei. Már vonatot is láttunk menni. Már lehet utazni. Nagy csend és nyugalom van. Reggel madarak csicseregnek, olyan ez, mint egy nyaralóhely és mégis el vagyunk zárva otthonról. A hollandok már megkapták a vasúti jegyet haza. Bár már mi is ott tartanánk.”³⁸

Bognár valóságos soknemzetiségű, nyüzsgő kisvárosnak írja le a tábor (ez a kép illeszkedik a többi magyar táborlakó térélményeihez), jóllehet annak méreteit eltúlozza. A 2016-os terepbejárás mindenesetre alátámasztja a Bognár György naplójában leírtakat: az ekkor látott, félig lebontott és romos állapotában lévő egykori laktanya és hontalan tábor valóban grandiózus és városszerű lehetett. Valóságos terek, utcák, közösségi és privát épületek tömegének képe bontakozik ki összedőlt, vagy félig lebontott, elhanyagolt állapotában is.³⁹ Ez egybevág Bognár György három darab, különálló és keltezetlen térképrajzával, amelyet a szobájában készített nyugalmas óráiban.⁴⁰

„Egy környezet mentális leképeződése közben – amit a pszichológiai kognitív térképnek nevez – annak metrikus információi, az irányok, távolságok, tengelyek, léptékek, stb. torzulhatnak, jellemzően az érzelmi jelentőség szerinti méretváltozás, pozíció eltolódás stb. jelentkezik” – állapítja meg Düll Andrea kutatásai

³⁸ Napló, 1945. ápr. 27. 150–152.

³⁹ Különleges engedéllyel Huhák Helénával 2016 áprilisában az egész egykori tábor megmaradt területét bejártuk, az épületekről fotódokumentációt készítettünk, és amennyire lehetett, azonosítottuk a naplóban és más egódokumentumokban felismerhető épületeket.

⁴⁰ Lelőhelyük: Holokauszt Emlékközpont, gyűjtemény, 2011. 25.1.

nyomán Huhák Heléna.⁴¹ Bognár nem jegyezte fel a térképek elkészítésének okát, vélhetően saját szórakoztatására készültek, és mondanivalójának plasztikusabbá tétele sarkallta a térképek megrajzolására. Elkészítésükre a tábor „belakása” után kerülhetett sor, bejegyzése szerint május 6-án látott munkához.⁴² A térképeken látszik, hogy nemcsak a csomópontokat, határvonalakat és ezek legjelentősebb ismertetőjegyeit vetette papírra, de meglehetősen pontossággal rajzolta meg az utcák geográfiai alaprajzát is, helyes arányérzékkel. Mindez arra utal, hogy többször járt a helyeken, jól ismerhette azokat, s nemcsak a lakhely-kantin-kórház útvonalat térképezte fel.⁴³ Ez a feltevés egybevág a pszichológiai kutatások nyomán ismert, más, kisvárosra alkalmazott, ekkora időintervallum után készített kognitív térképek ismertetőjegyeivel.⁴⁴ Terepbejárásom során Bognár térképei alapján könnyen tudtam tájékozódni a megmaradt épületek közötti utcákon, mivel olyan pontosan jelölte be a Kevin Lynch által meghatározott, a kognitív térképvizsgálatok során ma is használatos markereket.⁴⁵

Külön figyelmet érdemel néhány, napló alapján lokalizálható épület és a közterek elnevezése.⁴⁶ A naplóban megírt, megrajzolt terek tehát funkciót váltottak: korábban a nemzetiszocialista katonai célok szolgálatában álltak: katonák, repülőtisztok, pilóták, SS-tagok és hivatalnokok százainak munka- és részben lakhelyül szolgáltak.⁴⁷ Az egyik fontos tér Bognár György és a táborlakók számára a gyógyulásban kulcsszerepet játszó „kórház”, amelyet a laktanyában hallott vagy olvasott német mintára „ambulanciaként” jelöl a naplóíró.⁴⁸ Az első napokban az tűnt fel számára, hogy volt itt várakozó helyiség és kezelőszoba, s hogy rengeteget

⁴¹ *Huhák Heléna*: Bergen-Belsen a deportált magyar zsidók élettörténeteiben. A túlélők elbeszéléseinek helyközpontú vizsgálata. In: Tanulmányok a holokausztról IX. Szerk. Randolph L. Braham. Bp. 2018. 243–295.

⁴² Napló, 1945. máj. 6. 191–192.

⁴³ Annyi bizonyos, hogy már jún. 5-ei bejegyzésétől kezdve egyre többször utalt arra, hogy sétált a tábor számára korábban távolinak tűnő helyszínein, vagy napozni ment a láger egyes, fűvel borított helyszíneire.

⁴⁴ *Ann S. Devlin*: The „Small Town” Cognitive Map. Adjusting to a New Environment. In: *Environmental knowing. Theories, Research, and Methods*. Ed. Gary T. Moore et al. Stroudsburg, PA 1976. 58–66.

⁴⁵ *Kevin Lynch*: *The Image of a City*. Cambridge 1960. Manapság a kognitív térképek a terek és a városlakók társadalmi kapcsolataiként értelmeződnek. *Wilhelm Gábor*: Kognitív térképek és városreprezentáció. In: *Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatásban*. Szerk. N. Kovács Tímea – Böhm Gábor – Mester Tibor. Bp. 2005. 35.

⁴⁶ Bognár feljegyzéseiben ezzel összhangban a természeti tér is hangsúlyos szerepet kap. A „spatial turn” óta tudjuk: természeti táj többnyire nem önmagában áll, természeti és szociális tér egységként értelmezhető. *Angelo Torre*: The „Spatial Turn” in History? *Landscapes, Visions, Resources*. *Annales* 63. (2008) 1127–1141.

⁴⁷ Erről tanúskodik egyebek mellett számos brosúra és képeslap, amelyet az 1930-as évek végétől propaganda célból terjesztettek. Az egykori épületek nagy része ma már romos állapotban van vagy megsemmisült.

⁴⁸ Napló, 1945. ápr. 27. 145.

kellett sorban állnia. Kezdetben a túlélők soraiból rekrutálódott orvosok látták el a betegeket – róluk Bognárnak lesújtó véleménye volt. Amikor azonban az amerikaiak átvették a kórház vezetését, minden megváltozott: megindult a professzionális kórházi ellátás.⁴⁹ Bognárt később, 1945. május 10-én magas lázzal szállították be, s csakhamar kiderült, hogy ő is az ekkor kitört tífuszjárványban betegedett meg. A kórház június 1-ig volt az új otthona. Kezelése és a gyógyulási folyamat alatt naplót nem írt, a kórházról szóló feljegyzések a június eleji napokban születtek. Hallucinálásoktól sem mentes kórházi lábadozása során figyelme a tér szempontjából láthatóan nem terjedt ki másra, mint szűkebb környezetének szemrevételezésére: piszkos termekről, kis kórházi szobákról értekezik. Júniusi, retrospektív bejegyzésében az olvasható, hogy egy idő után már „nagyon szeretett volna „otthon” lenni. A fentiekben bemutatott szegényes, szűkös lakások, szobák és konyhák ekkor szerepelnek a naplóban először otthonként. Tágabb otthona ugyanakkor folyamatosan kiürül: június 2-ától egyre gyakrabban számol be a különböző (cseh, szlovák, görög, francia, spanyol) nemzetiségű foglyok szervezett vagy egyéni utakon történő távozásáról.

Bognár mentális térképén fontos szerepet kaptak a helynevek, jóllehet a kognitív nyelvészetből tudható, hogy ez nem szükségszerűen van így: bár a kognitív térkép és a helynevek rögzülése azonos agyműködésből fakad, a helyek megnevezései nem feltétlenül szükségesek a helyek azonosításához.⁵⁰ Ebben a naplóban már az első bejegyzésekben megjelennek a helyrajzi nevek. Különös, hogy még a hontalan tábor időszakában is, legalábbis kezdetben, a térképek megrajzolásakor azonban biztosan a nemzetiszocialista köztér elnevezéseket használta. Groteszknek hathat ugyan a Hitlerről, Hermann Göringről⁵¹ stb. elnevezett utca (az utcanévtáblák közül néhány még 2016-ban is látható volt), de számára sokkal fontosabb lehetett az eligazodás a zsúfolt térben, ehhez pedig a bevett-kiírt elnevezések mankóul szolgáltak. Ő maga is a Sieger Platz 8. szám alatt lakott, április 19-én pedig innen a Sieger Platz 2. szám alá költözött.⁵² A tábor történetében megfigyelhető változások visszahatottak az elnevezésekre is. A nemzetiszocialista utcanév-használat júniusra kezdett kikopni, ekkor találkozunk először a Roosevelttel Strasséval,⁵³ a „kiszvá-

⁴⁹ Napló, 1945. ápr. 27. 147–148.

⁵⁰ *Reszegi Katalin*: A mentális térkép és a helynevek. In: Mentális folyamatok a nyelvi feldolgozásban. (Pszicholingvisztikai tanulmányok 3.) Debrecen 2012. 95–100.

⁵¹ Létezett ugyanakkor „értéksemleges” köztérnév is, pl. Barbara Strasse. A német kifejezések másutt, így bizonyos foglalkozást jelölő szavakban pedig egyszerű átvétellel kerültek a naplóba, minden ideológiai ok nélkül. (Pl. „Schwester” szó használata az ápolónő helyett.)

⁵² Napló, 1945. ápr. 28. 153.

⁵³ A bejegyzésekben helytelenül Rooseweltnek írta az amerikai elnök nevét. Megjegyzem, hogy a terembejárásom sehol sem láttam nyomát a kiírásnak, ellentétben a nemzetiszocialista feliratokkal. Ez indokolni látszik, hogy miért ragadtak meg sokáig a náci köztérelnevezések a naplóban.

ros” szimbolikus jelentést is hordozó köztérelnevezéseiben az augusztus eleji szovjet impériumváltás is fordulatot hozott: ekkor a naplóban a Hitler Platz Stalin Platz-cá változott. A már említett „ambulancia” kapcsán is hasonló folyamatot figyelhetünk meg. Ezzel a német szóval határozottan eltávolodik a belseni kórház megjelölésétől, melyet a szövegkorpusz korábbi részeiben „revier”-ként jelöl meg.⁵⁴ Az is feltűnő, hogy – feltehetően az amerikaiaktól, de lehet, hogy a többi hajdani rabtól – átveszi a „villa” kifejezést az egykori Wehrmacht laktanya, vagyis az egész hontalan tábor megnevezésére, illetve annak épületeire. Sosem táborról ír, hanem mindig villákról. Ezek a terepbejárásom során készített fotókon feltűnő házak azonban nem villák, hanem 2–3 emeletes egyszerű lakóépületek. Könnyen elképzelhető, hogy Bognár György a német villa szó rendszereken átívelő kontinuitásán túlmenően, Bergen-Belsen és az evakuáló szerelvények zsúfoltsága után valóban szebbnek látta lakóhelyét, mint amilyen az valójában volt. A náci-német kifejezés átvétele igaz a „kantin” szóra is, amely nyilvánvalóan az egykori laktanya falára volt kiírva, s onnan terjedt el a hontalan tábor lakói között is.

A fontosság csökkenésével ritkábban más helyszínek is fel-felbukkannak. Ilyen a „színház”, melyet többnyire „casino”-ként jelöl, s amely ugyancsak megfelelt a náci szóhasználatnak. Ez a nemzetiszocialista időkben is fontos helyszín volt, a katonai hivatalnoképületek közül kilógó tér ugyanis valódi előadóteremként funkcionálhatott. 1942-ben Hitler, Göbbels is megfordult ebben az épületben.⁵⁵ Bognár egyik júniusi bejegyzésében említést tesz róla, hogy a tábori szolgálat és a hontalanok együtt rendeztek itt egy úgynevezett „tarka estet”. A casino jelentőségét a következőképpen ragadta meg: „6 óra felé lassan megtelnek Hillersleben aszfaltos utcái és az emberek kisebb-nagyobb csoportokban mennek a Casino felé, szórakozni, nevetni, felejteni. Felejteni a múltat, elfeledni, a jövőre gondolni, csak a mának élni. Így tudunk csak hazajutni, nem szabad arra gondolni, mi lesz. Lassan megyünk fel a Casino lépcsőin, az előcsarnokban már nagy a tömeg [...]. Megindul az áramlat. Örömtől kipirult arcok sodródnak el mellettem. Ismét élünk, ismét emberek vagyunk, mesélik a boldog tekintetek.”⁵⁶

A kifelé való nyitás nyilvánvalóan összefüggött azzal, hogy kezdte felfedezni, majd egyre inkább belakni a tábor egészét. Fontos helyet kapott a naplóban a fenntebb már említett „kantin”, vagyis a tábori konyha. Bognár leírásában „egy 800 személyre szóló konyha”, egy hatalmas terem jelenik meg. Terepbejárásomkor sikerült azonosítani ezt az épületet, s kiderült, hogy korántsem beszélhetünk

⁵⁴ Ez az SS lágerrendszerében a rabok számára fenntartott egészségügyi rész, gyengélkedő közkeletű megjelölése. Ugyanez a kifejezés volt használatos katonai gyengélkedőkre is.

⁵⁵ Erről tanúskodnak a fennmaradt fényképfelvételek. A képek ma a hillerslebeni Keweloh család birtokában vannak.

⁵⁶ Napló, 1945. jún. 5. 235.

akkora nagyságú térről, mint amilyennek azt Bognár látta.⁵⁷ A terek felnagyítása az első két-három hét bejegyzéseiben gyakran visszaköszön, feltehetően azért, mert a korábban szűk terekben mozgó naplóíró (barakk, vagon, szoba) mindent nagyobbtnak látott a valóságosnál. A konyha esetében a hatalmas zsúfoltság is közrejátszhatott abban, hogy Bognár nagyobbtnak érzekelte a teret a valóságosnál.

A napló későbbi szakaszában, június végétől jelennek meg a sportterek: a pingpongasztalok helyszíne és egy sportpályaként használt tér, amelyen futballmérkőzéseket játszottak. A pingpongasztal helyszínével kapcsolatban a napló nem árul el semmit, és saját helyszíni vizsgálataim (illetve egyéb források) sem vezettek a nyomára. Ezzel szemben a foci pálya Bognár egyik térképén jól beazonosítható. Július 9-én itt játszódtott az az emlékezetes mérkőzés, amelyet – a cseh, jugoszláv, német, francia fogolycsoportokkal ellentétben – még mindig nagy létszámban itt lévő olasz és magyar egykori foglyok vívtak egymás ellen. Bognár szemtanúja és szurkolója volt a meccsnek, melyet bejegyzései szerint ezer másik hontalan zsidó táborlakó társaságában szurkolt végig. Azt is elárulja, hogy a szurkolók zöme a Roosevelt Strasse felől érkezett a helyszínre, amiből – a hetekkel korábban rajzolt térkép segítségével – nyilvánvalóvá válik, hogy a táborlakók alkották a nézőközöniséget, nem pedig a szovjet katonai parancsnokság vagy a falubeli német lakosság. A fölényes olasz győzelem után „a közönség zárt sorokban szinte vég nélkül vonult végig a Churchill, illetve Eisenhower Strassén, már ugye az itteni méreteken, hogy részt vegyen az esti táncon, ahol Hillersleben [tábor] színe-java megjelent.”⁵⁸

Bognár György szövegében a térhez kapcsolódó élményekhez gyakran konkrét, másra irányuló érzelmek is társulnak. Például a már idézett, április 28-ai bejegyzéséhez, melyben a szobájába beszűrődő madárhangokat említette: „Ez egészen nyaralásra emlékeztet.” A rendrakással, a semmittevéssel, illetve gyógyulással telő hosszú napok, hetek során pedig rengeteg, a szobatársakkal való együttműködés élményeiről, tér-élményeiről szóló beszámoló születik. (Például, hogy be kellett osztani, ki mikor megy ebédért az egy kilométerre lévő „kantinba”, hiszen ez már munkavégzésnek számított, s hogy ki mikor mosogat.)⁵⁹

Amennyiben a naplót tér-felfogás szerint olvassuk, az idő előrehaladtával a szerző bejegyzéseinek pozíciója is változik: kezdetben Bognár – nem függetlenül attól, hogy fokozatosan fedezte fel új lakhelyének, a tábornak minden szegletét – óvatosan írt, sokszor a negatívumokról. Május végétől azonban és különösen júniustól, amikor már megszokta az ottani viszonyokat, s túl volt a költözéseken, valamint a kórházi kezelésen, úgy tűnik, elfogadta a Hillersleben nyújtotta

⁵⁷ A fotók a szerző birtokában.

⁵⁸ Napló, 1945. júl. 9. 241–242. Júl. 9-én pedig szovjet–magyar labdarúgó mérkőzést rendeztek ugyanitt. Uo. 247–248.

⁵⁹ Napló, 1945. ápr. 26. 142.

állapotokat. Részben a nyári meleg, részben az egészsége miatt, illetve azért is, mert a tábor pszichológiai belsővé vált, sokat van a levegőn, és a gyógyulással és étkezéssel kapcsolatos korábbi tömeges leírásai ritkulkak. Egyre többet gondolkodik a múlton, elmélkedik arról, hogy miként juthatna haza, és mi lesz otthon, saját térbeli érzékelése pedig megváltozik, az időben előre haladva a tábor egyre inkább – korábbi fontosságát elveszítve – a pihenés, elmélkedés színterévé válik. „Zajlik az élet Hillerslebenben” – jegyzi fel június 8-án.⁶⁰ Már megszokta a helyzetét, a „kisváros” élete, belső terei rögzültek. Nem véletlen, hogy az addig bejárt teret is ekkor tárta ki. A május eleji térképén még semmi sem utal a tábor kerítésén túli világra. A tifuszfertőzés elmúltával azonban már szabadon mozoghattak a táborlakók. Bognár június elejétől rendszeresen bejárt a faluba, sőt a szomszédos egykori Wehrmacht-kaszárnya épületeit is megnézte.⁶¹

Zárszó helyett: a hiány kontinuitása

Bognár György rendkívül éles, olvasmányos tér-képei jó alapot adnak az egész hontalan tábor megismeréséhez. Becses forrás, hiszen nemcsak megfigyelőképessége és arányérzéke, de kifejező és adatgazdag feljegyzései a hónapokon át tartó megfigyelései során meglehetősen pontossá teszik kognitív térképét, amelyet empirikus tapasztalataim által is igazolva látok. Az efféle térképek és egykorú feljegyzések tehát hiteles és megkerülhetetlen forrását adják a (hontalan) táborok vizsgálatának. Jelen tanulmányban csupán egyetlen szempont alapján vizsgáltam meg a hillerslebeni tábor 1945-ös történetét, ám Bognár György naplója, valamint más egodokumentumok és levéltári iratok felhasználása alapot adhat a hontalan táborokban rostokoló magyar zsidó csoportok helyzetének átfogó feltáráshoz is.

Hillerslebenbe a nyár folyamán folyamatosan érkeztek az egykori foglyok, és az idő előrehaladtával egyre többen távoztak a felgyógyult, repatriálni kívánó túlélői csoportokból.⁶² Bognár utolsó naplóbejegyzése július 20-án született, ekkor sikerült kalandos úton elhagynia táborát.⁶³ 1945. augusztus végén a tábor kiürült, a rövid

⁶⁰ Napló, 1945. jún. 8. 197.

⁶¹ Napló, 1945. jún. 11. 210. (első bejegyzés a faluban történő „sétákról”, táboron kívüli emberi kapcsolatok felvételéről)

⁶² A következő megjegyzésem forrásai Hillerslebenben élő magánszemélyek (2016. április), illetve a település honlapja (<http://www.hillersleben.eu>).

⁶³ A szászországi magyar foglyok többségéhez hasonlóan Bognár György többedmagával pénzt rekvirált, majd 1945. júl. 30-án a közeli Magdeburgba jutott, ahol a hillerslebeni táborvezetéstől kapott hontalan igazolvány alapján élelmiszerjegyre lett jogosult. Társaival sikerült felszállnia a lipcsei vonatra, majd egy Drezda felé tartó tehervonatra, ám a szovjet fennhatóság alatt álló szerelvényt Doberlug-Kirchhain község felé irányították, ahol az ottani hontalan táborba került. Innen jutott végül nyár végén – hasonlóan kalandos úton –, a Vörös kereszt támogatásával Prágán keresztül Magyarországra. Vö. például 2208. számú DEGOB-jegyzőkönyv.

életű DP-tábort pedig felszámolták. Évtizedekre a feledés homályába burkolózott a tábor és vele együtt a hontalanok históriája is. A volt Wehrmacht-kaszárnya területe az 1950-es évektől a Német Demokratikus Köztársaság hadseregének gyakorlóterepe lett, látogatása így tilossá vált. A két német állam egyesülése után (1990) a szövetségi német hadsereg (Bundeswehr) vette birtokba. Az 1990-es években a területet, az egyre inkább düledező, romos épületekkel együtt a Bundeswehr fokozatosan eladta egy hamburgi székhelyű magáncégnek, amely a helyszínen napelemmezőt alakított ki. 2016 tavaszán a volt tábor épületeinek fele, benne az NDK hadseregének felszerelésével még állt. Az utolsó épületeket 2018 októberében rombolták le.

A hontalan tábor zsidó halottairól és túlélőiről csupán a tábor területén lévő kis zsidó temető és annak emléktáblája, illetve a farslebeni községi temető emléktáblája emlékezik meg, a hillerslebeni tábor lokális emlékezete lényegében marginalizálódott. Újraalkotását – ha lenne is rá igény – megnehezítené az épített örökség elpusztítása. Kulturális örökségtér már nem válhat belőle, mivel a közösség és a tér kapcsolata megszűnt.⁶⁴ A történeti emlékezet különféle formái számára viszont mindmáig széles terek nyílnak. Ehhez azonban – egyebek mellett – szükség lenne a több korszakot is megélt tábor történetének feltárására (benne a magyar hontalanok históriájának bemutatásával), tágabb vonatkozásban pedig a háború utáni hontalankérdést a holokauszttal, illetve a menekültkérdéssel összefüggésben vizsgáló kutatások fellendülésére.

HILLERSLEBEN

History and Memory

By András Szécsényi

SUMMARY

The paper deals with the history and memory of those Jews who, having been deported from Hungary, were settled in the displaced persons camp near the village of Hillersleben in the German province of Saxony-Anhalt, and stayed there from April to September 1945. It is based on ego-documents, and most of all on the diaries of a survivor, György Bognár – previously a deportee at Bergen-Belsen – who was taken to the camp at the age of seventeen. Starting with the diaries and using the attached map the paper analyses Bognár's relationship to space in the camp and uses the document as a cognitive map for exploring the camp. All this offers a type of key for creating a better understanding of Hillersleben.

⁶⁴ *David Uzzell*: Where is the Discipline in Heritage Studies? A view from environmental psychology. In: *Heritage Studies: Methods and Approaches*. Eds. Marie Louise Stig Sørensen – John Carman. London 2009. 328–329.

A BORI MUNKASZOLGÁLAT EMLÉKEZETE A NAPLÓK TÜKRÉBEN

A bori munkaszolgálat történetében különös helyet foglalnak el a Borban írt naplók. Ezek a második világháború alatt keletkeztek, de nem sorolhatók a hagyományosnak mondható háborús naplók közé. Igaz, nem a háború poklában, nem a fronton, nem a visszavonulás során és nem is a háterszágban írták őket, mégiscsak háborús körülmények között, frontok közé szorulva, hadműveleti területen, a magyar határoktól messze, idegen földön keletkeztek, gyakran szintén pokoli körülmények között. Ugyan magyar és német katonai alárendeltségben élő munkaszolgálatos katonák vezették a bori naplókat, ezek természetesen nem tekinthetők katonanaplóknak, mint ahogyan a munkahelyek leírásai ellenére munkanaplóknak sem. Nem hadifogolyként kezelt foglyok, hanem rabságban élő munkaszolgálatosok írták a naplókat – titokban. Legtöbbjükben ugyan van útleírás, sőt a szövegek a kényszerű és gyakori helyváltoztatás leiratai is egyben, de természetesen nem sorolhatók be az útinaplók közé. Annak ellenére, hogy a megsemmisítés réme meg-megjelenik a leírásokban, mivel a munkabalesetek, a betegségek, valamint a verések, gyilkosságok és a kivégzések miatt a halál árnyéka rávetült a naplóírók életére, nem beszélhetünk koncentrációs vagy megsemmisítő táborban íródott lágernaplókról sem. Valójában a holokauszt áldozatainak kényszerszolgálatában született írásai ezek;¹ egyszerre levélnaplók, tábornaplók, fogolynaplók és útinaplók. A kutatásaim során megtalált bori naplók többé-kevésbé rendszeresen és kronologikus rendben vezetett, fragmentáltságot mutató, személyes feljegyzéseket tartalmazó, zsidó kényszer-munkások által írt egodokumentumok.²

Az ismert bori naplók

Jelenleg öt olyan naplót ismerünk, amely – legalább részben – Borban keletkezett.³ Az öt napló közül csak háromról tudunk érdemi leírást adni, kettő töredékesen megismerhető. Az öt közül kettőből több hiányzik, mint amennyi fennmaradt

¹ Az 1943-ban és 1944-ben a szerbiai Borba vitt összesen kb. 6000 magyar munkaszolgálatos között 161 Jehova Tanúja, 19 reformadventista és 9 nazarénus is volt. Nem ismeretes, hogy a kisegyházak tagjai közül bárki is írt volna naplót.

² A naplóról mint történelmi forrásról lásd *Gyáni Gábor*: A napló mint társadalomtörténeti forrás. A közhivatalnok identitása. In: *Uő*: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Bp. 2000. 145–160.

³ A tanulmány kronológiai kereteit a bori munkaszolgálatra szóló behívó parancs, illetve az állandó lakhelyre történő visszaérkezés adja. Több olyan visszaemlékezést is ismerünk, amelyet az utókor bori naplóként tart számon. Lásd pl. Koltai Károly visszaemlékezését, amely a Holokauszt Emlékközpont

(Faludi László), illetve ami jelenleg hozzáférhető belőle (Szöllösi György). Jóval többet tudunk annál róluk, hogy csak említés szintjén idézzük fel őket, de sokkal kevesebbet annál, hogy össze tudjuk hasonlítani a másik három, általam teljes egészében megismert naplóval (Laufer György, Somló Béla, György Lajos).

A naplók változó hosszúságú időtartamot fognak át. A legkorábbi kezdő időpont a bori munkaszolgálatra történő behívóról való értesülés (1943. május 31.), míg a legkésőbbi a magyarországi szülőhelyre való visszaérkezés és az ezt követő élmények rögzítése (1945. április 3.). A két időhatár között vezetett naplók azonban nagyon eltérő időszámban mozognak. Olyan, alapvetően „külső” körülmények is meghatározták az időbeli kereteket, mint például az, hogy kit melyik évben hívtak be a bori munkaszolgálatra (1943 vagy 1944), vagy hogy melyik csoportban (első vagy második „lépcsőben”) hagyta el Bort. De a „belső”, szubjektív különbségek is szerepet játszottak abban, hogy ki mikortól és meddig vezette feljegyzéseit. A „külsőként” és „belsőként” meghatározott különbségek természetesen szorosan összefüggtek egymással, hiszen például a második lépcsőt jellemző erőltetett menetek és tömeggyilkosságok lehetetlenné tették az események feljegyzését. Ezzel szemben bőven adódott lehetőség naplóíráásra a Borból második lépcsőben elindítottak számára a felszabadulást követő időszakban és a Temesvárra történő, szabadságot és nyugalmat jelentő megérkezést követően.

A bori naplók közül hármát közgyűjteményben őriznek, kettőt pedig a volt bori munkaszolgálatosokkal vagy leszármazottaikkal való kapcsolat révén ismerem meg vagy szereztem róluk tudomást. Egy kivételével valamennyi napló publikálatlan.

Faludi László naplója

A két, egészében nem megismerhető napló egyike Faludi Lászlóé.⁴ Az ő autográf naplója ismeretlen hosszúságú.⁵ A fennmaradt, számozott nyolc oldal alapján a hossza mintegy száz oldal lehetett; a vonalas füzetlapokra szürke grafit-tollal írt feljegyzések jól olvashatók.

Faludi László Szegedről vonult be munkaszolgálatra, 1943. július 17. és 1944. szeptember 17. között volt a központi Berlin táborban. (Napra pontosan

hivatalos nyilvántartása szerint „kézíratos napló és visszaemlékezés”. Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékhely 2011. 360. l.

⁴ Faludi László (a. n. Fingerhút Sarolta; Bp., 1920. dec. 29. – Bp., 1980 után) V/4. szd. V. kmsz. póztjl.; azonosítási száma (a továbbiakban: a. sz.): 3006. 20. 3432. Szegedi, majd budapesti szövőmunkás.

⁵ Bori fogoly munkaszolgálatos naplója. Magyar Nemzeti Múzeum, Legújabb Kori Iratgyűjtemény 83.242.1. A napló 29–32. és 81–84. oldalai maradtak fenn. Köszönöm a múzeum történész-muzeológusának, Balahó Zoltánnak a segítségét.

14 hónapot.) A napló hozzáférhető egytizede alapján úgy tűnik, hogy három nagy témáról vegyesen esik szó benne: a bori munkaszolgálatról, a munkásmozgalmi múltról és kommunista jövőről, valamint a magánéletéről. Faludi a túlélésben bízva, kifejezetten az utókornak címezte naplóját. Nagy részletességgel számolt be a Borig vezető vízi útról (a vízi utat eddig senki sem mutatta be ilyen alaposan) és a bori munkahelyekről. Irodalmi stílusban írt bejegyzései egyszerre tekinthetők visszaemlékezésnek a kommunistává érlelődés időszakáról és őszinte vallomásnak édesanyja, valamint az öccse iránt érzett szeretetéről.

Faludit az első csoporttal indították Borból vissza, és valahol útközben, de még mindenképpen a szerb hegyek között szökhett meg és állt be a Tito-partizánok közé.

Szöllösi György naplója

A másik, egészében meg nem ismerhető bori napló szerzője Szöllösi György.⁶ Az ő autográf naplója teljes terjedelmében fennmaradt, de jelenleg nem hozzáférhető. A rendelkezésemre álló néhány oldal és a Szöllösi György fia⁷ által megküldött naplókivonat együtt sem ad elégséges információt a napló elemzéséhez.⁸ Így Szöllösi életútját és ezen belül a bori munkaszolgálatra vonatkozó időszakot elsősorban a University of Southern California Visual History Archive által készített videóinterjú alapján lehet rekonstruálni. A bori napló tartalmához ezáltal ugyan nem jutunk közelebb, de annyit mindenképpen megtudunk, hogy Szöllösit 1944 tavaszán a Bregenz altáborba vitték és onnan a Borban lévő Straßlagerbe (büntetőlágerbe) került. Miután Tito partizánjai felszabadították, először Temesvárra, majd a felszabadult Budapestre ment.⁹ (Naplóját tehát feltehetően 1943 tavaszától 1945 elejéig vezette.)

⁶ Szöllösi György [György Szollosi/George Brent/George L. Brent/Zev Jehuda; becenevek: France George Debrignon, Sasha Manoff] (a. n. Weisz Mária; Zilah, 1926. ápr. 2. – Dallas [USA], 2001. jan. 24.) hegedűművész, üzletember. A háború után Sopronban rendőr segédfelügyelő, majd németországi és franciaországi kitérő után 1947 májusában az Amerikai Egyesült Államokba ment. Chicagóban telepedett le, George Brentre változtatta nevét és üzletember lett.

⁷ Dennis Brent (a. n. Anita Myerson; Chicago, 1950. dec.? –) Dallasban élő író, ny. lapszerkesztő, producer.

⁸ A borítón kívül összesen négy, rosszul szkennelt oldalt láthattam a naplóból. A kockás borítójú, kockás iskolafüzet kb. 30–40 oldalas lehet. Dennis Brent elektronikus levele Csapody Tamásnak. Dallas, 2006. aug. 24. (A szerző tulajdonában, publikálatlan.) Dennis Brenttől éveken keresztül hiába kértem a teljes napló megmutatását.

⁹ USC Shoah Foundation Visual History: 19753. F14. Az itt közölt információkat összevettem Szöllösi György tanúvallomásával (Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Császár János szegedi népbírói pere. Tanúvallomási jegyzőkönyv. Nytsz.: nincs. Sopron, 1945. jún. 7. Nb.206/1945. 32–33.), valamint 2006. szept. 12-én megkérdeztem Budapesten Szöllösi budapesti iskolatársát és egyben a bori táborokban vele együtt raboskodó bajtársát, Kovács Dénest (a. n. Doman Róza; Bp., 1926. szept. 21. – Bp., 2015. dec.19.).

Laufer György naplója

Jelenleg három olyan bori naplót tartunk számon, amelyek teljes egészükben megismerhetők. Laufer György¹⁰ 36 oldalas, autográf, közgyűjteményben elhelyezett naplójának¹¹ első bejegyzése Borba érkezése után több mint két és fél hónappal, 1943. október 5-én keletkezett.¹² Utolsó bejegyzését pedig az „első lépcső” Borból történő elindulása előtt tíz nappal, 1944. szeptember 7-én vetette papírra. (A napló tehát összesen szinte napra pontosan 11 hónapnyi időintervallumot ölel fel.) Laufer, akárcsak Faludi László, a Berlin táborba került, de dolgozott az ettől északra lévő Krivelj településnél lévő mészkőbányában, s Borban is, itt már fényképészként. Bejegyzései alapján napra pontosan rekonstruálható, hogy 1944. március 27-én 15 bajtársa megszökött, s közülük néhány nappal később (1944. április 2-án) két főt ki is végeztek. Beszámolt egy „jehovista” robbantós 1944. április 11-ei haláláról is. Az intellektuális beállítottságúnak ugyan nem mondható, rengeteg helyesírási hibával író szerző olykor nagyon találóan foglalta össze a helyzetet és az átélt eseményeket.¹³

Laufert az első lépcsőben indították vissza Borból. A gyalogmenetek során már nem vezette naplóját. A nyugat-bácskai Cservenkán vagy annak környékén fejbőlötték, de a csodával határos módon megmenekült, s felgyógyulását követően visszatért Budapestre.¹⁴

Somló Béla naplója

Az eddig ismert leghosszabb bori napló szerzője dr. Somló Béla.¹⁵ A közgyűjteményben lévő, gépelt átiratban megmaradt szöveg az összes bori napló terjedelmének

¹⁰ Laufer [Läufert/Laufer] György (a. n. Somogyi Rózsi/Róza; Bp., 1920. aug. 9. – Bp., 1995. szept. 30.) V./4. szd. V. kmsz. pótlj.; a. sz.: 3009.20.2796. Budapesti fényképész, sajtómunkás, motoros-szállító, bórdíszműves, műanyagkészítő kisiparos.

¹¹ Laufer György: Bori munkaszolgálatban írt napló. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Holokausztal kapcsolatos iratgyűjtemény, B/327 L2_E4_75. A napló fedő- és hátsó lap nélküli, kétféle méretben lévő (15x20,5 cm és 13,5x18,5 cm), számozatlan, kétoldalas, kockás, iskola füzetlapokból áll. A külön (letépett?) lapokat (1–9.) leszámítva, a füzet gerincét két fémkapoccsal tűzték össze. A napló elejét és végét vörös tintaceruzával írták, míg a közbűlő részt (9–17.) helyenként elszürkülő kék tintaceruzával.

¹² A napló megtalálásában és azonosításában nyújtott segítségükért köszönetet mondok Füredi Erzsébetnek, Grosser Jánosnak, Gyárfás Katalinnak, Halász Áronnak és családjának, Kenedi Mariannak, Laufer Tamásnak, Lovas Andreának, Oláh Lajosnak, Papp Ervinnek, Prininger Gábornak, Simon Máriának, Toronyi Zsuzsának, Tóth Tamásnak, Vajda Orsolyának, Völgyi Péterné, Reich Máriának.

¹³ A napló teljes terjedelmében megjelent, lásd *Csapody Tamás*: Laufer György naplója. Múltunk 64. (2019) 1. sz. 184–224.

¹⁴ Tóth András népbíróági pere. Laufer György tanúvallomása. Bp. 1946. okt. 30. Nytsz.: 619/1946. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) Nb.3281/1945. 80.

¹⁵ Somló Béla, Dr. [Schwartz Béla] (a. n. Körpel Ilona; Bp., 1903. júl. 14. – ?) budapesti okleveles közgazdász, agrárközgazdász, banktisztviselő, fényképész.

a többszöröse.¹⁶ A kézirat tipikus példája a retrospektív jellegű vagy nem „érin-
tetlen” naplónak,¹⁷ mivel az eredeti, autográf napló hiányában megállapíthatat-
lan, hogy a fennmaradt példány milyen utólagos átalakításokon ment keresztül,
s a szerző az esetleges átalakítás kapcsán milyen elvárásoknak akart megfelelni.
Somló Béla a délvidéki és az ukrajnai bevonulásról írt összes naplóját ugyanilyen
módon hagyta az utókorra.¹⁸ Borban írt naplója szinte kimeríthetetlen információs
tárháza a második csoporttal a Rhön altáborba kivitt munkaszolgálatosok élettör-
ténetének. Szerencsés szabadulását követően pedig páratlanul gazdag leírását adja a
háborút viszonylag jól átvészelt, felszabadult Temesvár színes életének, ahol zsidók,
magyarok, románok és oroszok éltek együtt.

Somló Béla 1945 utáni életéről a legtöbbet az Államvédelmi Hatóság által róla
vezetett vaskos megfigyelési dossziéből tudhatunk meg. A párton kívüli, több
nyelven beszélő, zenekedvelő tisztviselőt kémkedés gyanúja miatt tartották meg-
figyelés alatt hat éven keresztül, 1950 és 1956 között.¹⁹

György Lajos²⁰ naplója

A harmadik, teljes terjedelmében fennmaradt bori napló²¹ szerzője György Lajos.
Amíg Faludi László és Somló Béla személye, Laufer György szerzősége után nyo-
moznom kellett, György Lajos esetében ennek éppen az ellenkezője állt fenn.
Ráadásul az összes bori naplószerző közül ő volt az egyetlen, akit személyesen is

¹⁶ Bori naplója két nagy egységből áll: a Borban írt 49, a Temesváron írt 64 gépelt oldalt tesz ki (Bor, 1944. jún. 1. – Temesvár, 1944. okt. 19. és Temesvár, 1944. okt. 19. – Bp., 1945. febr. 27.). A szerző a „Hadtörténeti Levéltár részére” jegyezte le 1979-ben és 1982-ben. Honvédelmi Minisztérium Hadtörté-
neti Intézet és Múzeum Hadtörténeti Levéltár (a továbbiakban: HM HIM HL), PgyM/368. és M/368.

¹⁷ *Kunt Gergeley*: Kamasztükör. A hosszú negyvenes évek társadalmi képzetei fiatalok naplóiban. Bp. 2017. 15–20.

¹⁸ A pécsi IV/2 tgko. [tehergépkocsi osztály] részvétele a délvidéki bevonulásban 1941-ben (1980). HM HIM HL TGY 28826. A pécsi gépkocsihadosztály IV/2 tgko. oszlopának részvétele a gyorsad-
test 1941. évi oroszországi hadjáratában. [É. n.] HM HIM HL, FGY 2811.

¹⁹ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 3.1.5. 0-9054. A gyanú
nem igazolódott be és a dossziét lezárták.

²⁰ György Lajos, Dr. [becenév: Piros] (a. n. Schwitzer Emma; Bp., 1926. ápr. 16. – Bp., 2008. okt. 1.)
budapesti orvos, neurofarmakológus, kutató, szerkesztő, író, környezetvédő, ökológus, a magyar zöld
mozgalom meghatározó alakja, az MTA doktora.

²¹ A napló eredeti példánya György Lajos özvegyének, a Budapesten élő Vass Otíliaának a birtokában
van. Az eredeti naplót nem állt módomban tanulmányozni. A naplót 2008 végén, György Lajos halá-
la után ismerhettem meg fia, György Péter esztéta, médiakutató, egyetemi tanár jóvoltából. A tőle
kapott szkennelt változat alapján megállapíthatatlan, hogy a naplóból valóban hiányzik-e néhány oldal
(68., 109., 91–92., 112–113.) vagy csak szkennelési hibáról van szó. Köszönöm György Péternek a
napló szkennelt formában történő átadását, valamint engedélyét ahhoz, hogy az írást jelen tanulmány-
ban felhasználhassam és abból idézhsek.

megismerhettem. Borban írt naplójáról 2005-ben szereztem tudomást.²² A nyilvánosság előtt fia, György Péter esztéta számolt be először a napló létezéséről az *Alföld* című irodalmi folyóiratban megjelent életrajzi esszéjében, 2010-ben.²³ Egy évvel később pedig megjelent a már említett esszé is magában foglaló, nagy visszhangot kiváltó esszéregénye, az *Apám helyett*,²⁴ melynek első hét fejezetében lényeges szerepet kapott édesapja bori munkaszolgálatára és bori naplója. A naplóból a műben hosszabb részleteket is közölt.

György Lajos és a bori munkaszolgálat

György Lajos bori naplója három, kronológiai és topográfiai szempontból egyaránt jól elkülöníthető részre osztható: Bor, a felszabadulás és vándorlás, végül pedig Budapest és otthon. Tematikáját illetően történeti és privát napló. Nemcsak a bori és a vándorlás időszakában van intenzíven jelen a magánéleti szál, de az otthoni időszakban készült bejegyzésekben is, csak itt az arányok természetesen megfordulnak. A napló háborús, munkaszolgálatos tábori napló, majd pedig „útinaplóvá” és magán naplóvá válik. Egy munkaszolgálatra elhurcolt, országhatárokon átkelő, hadműveleti területeken átvonuló, a régi és új rendszert „testközelből” megismerő, szüleitől leválni alig képes 18–19 éves fiatalember naplója, aki ráadásul ebben az időszakban szerelmes is, és szerelmében csalódnia kell. A szöveg tehát az első szerelem egyetlen évének érzelmeket dokumentáló naplója is. De van még egy fontos rétege: a textus annak a dokumentuma is, miként formálódik György Lajos viszonya a kommunista eszméhez gyakorlati próbatételeken át. Összességében tehát György Lajos naplója egyértelműen tekinthető a változások, a mobilitás és a felnőtté válás naplójának is.

Munkaszolgálat és identitás

György Lajos 1944. május 31-e és 1945. április 3-a között vezette kézzel írt naplóját.²⁵ Ennek bori része egy rövidebb időszakot ölel fel, tartalmazza viszont a felsza-

²² György Lajos elektronikus levele Csapody Tamásnak. Bp. 2005. szept. 13. (A szerző tulajdonában, publikálatlan.)

²³ *György Péter: Az amnézia-terápia. A Kádár-korszak fausti egyezsége. Alföld* 61. (2010) 1. sz. 64–69.

²⁴ *Úő: Apám helyett.* Bp. 2011.

²⁵ Az autográf napló egy keménykötésű, ragasztott és belül összefűzött, eredetileg 140 oldalas, számvetelkönyvbe, ún. gabonaraktárkönyvbe íródott (hivatalos száma: 433K KD 70.). A könyv lapjait összefűző két vékony spárka a könyv hátsó borítóján össze van ragasztva, rajta pecsét: „Forgalmi Adóhivatal Debrecen”. A könyv belső oldalán található hivatalos, négyoszlopos tintepecsétbe írt adatok alapján tudható, hogy a gabonaraktárkönyv Nagy János kishegyesi malomtulajdonosé volt (törzsszáma: 2643; a pecsét kelte: 1931.9.8.). A könyv hátsó oldalain gabonakereskedelemmel kapcsolatos, kék és fekete tintaceruzával írt bejegyzések (pl. névsor, vásárlás) láthatók. Ezek jól elkülönülnek György

badulást, valamint a hazaérkezést követő hónapok történéseit is. A napló a munkaszolgálatra szóló behívótól kezdve, szinte napra pontosan egy év bejegyzéseit tartalmazza. A néhol kihagyásokkal vezetett napló rögzíti azt is, hogy ez alatt az idő alatt György összesen 58 helyen aludt, a behívó által meghatározott helytől, Jászberénytől kezdve, a bori helyszíneken, valamint a felszabadulását követő hazafelé vándorláson át, egészen budapesti otthonáig. Naplója tehát háborús napló, abból az időszakból, amikor napról napra nagyobb méreteket öltött a zsidók jogfosztottsága, bevezették már a sárga csillag viselésének kötelezettségét, a német hadsereg megszállta Magyarországot és a gettók felállítása is folyamatban volt, ami miatt többen is úgy vélték, hogy nagyobb biztonságot jelent az érintetteknek a munkaszolgálat, mint az otthonmaradás. György Lajos azonos napon vonult be munkaszolgálatra édesapjával. A tényről ezt írta: „A dolog egyáltalán nem sújt le, szinte még örülök is neki. Épp ma jött ki egy rendelet a zsidók összeírásáról, ez már a gettó előszele, napról napra közelebb jön Pesthez a gettó határ, nincs kedvem gettóba menni, inkább vagyok musz. [munkaszolgálatos – Cs. T.], a muszoknak jobb dolguk van, mint a gettóba zárt zsidóknak. Ez az általános vélemény.”²⁶ Egyben nagyon bízott abban, hogy nem viszik Magyarország területén túlra, mert „Én különben is fehér vagyok, a fehéreket nem viszik ki az országból.”²⁷

György Lajos egy 1997-ben vele készült interjúbán azt nyilatkozta, hogy „valástalan, zsidó kispolgári családban született és hogy „gyermekkoromban apámékkal együtt áttértünk a katolikus hitre, ebben nevelkedtem.”²⁸ Györgyöt tehát kikeresztelkedett zsidóként hívták be a bori munkaszolgálatra, úgy, mint például Radnóti Miklós költőt vagy Szalai Sándor filozófust. Naplója arról tanúskodik, hogy bori életét mindvégig befolyásolta a „fehérsége”. Később így emlékezett erre vissza: „Az én [bori munkaszolgálatos – Cs. T.] ismerőseim mindegyike »fehér« volt, azaz nem zsidó vallású. Lehet, hogy az egész körlet fehér volt.”²⁹ György fehér századdal érkezett Borba és bori fogvatartásának végén némi bizakodással – vélhetően a megmenekülést jelentő gyors hazaindulásban reménykedve – jegyezte le, hogy „A fehéreket ui. minden lágerből összegyűjtötték, állítólag »keret kiegészítésül«. Ebből persze semmi se lett.”³⁰

Lajos által írtaktól. A napló oldalain két számozás található. Az egyik, a György Lajostól származó, nem folyamatosan jelölt számozás, a lapok felső lapszélén, míg a számviteli könyv eredeti számozása a lapok alján található.

²⁶ Napló, 1944. máj. 31. 1. [A következőkben a Napló, év, hó, nap és oldal felsorolást használom.]

²⁷ Uo. A fehér karszalag a kikeresztelkedett zsidó munkaszolgálatosok megkülönböztető jele volt.

²⁸ Hollós László: Piros. In: *György Lajos: Fölforgató konzervatívizmus – ökológiai alapelvek*. Bp. 2005. 99.

²⁹ György Lajos elektronikus levele Csapody Tamásnak. Bp., 2006. jan. 19. (A szerző tulajdonában, publikálatlan.)

³⁰ Napló, 1944. szept. 4–16. 20.

A fehérek és sárgák közti ellentétekről más bori munkaszolgálatosok is beszámoltak. Gervai Sándor író visszaemlékezésében részletesen szólt az ellentétek okairól is: sárgaszalagos nem lehetett szakács, nem dolgozhatott konyhán, nem lehetett táboron belüli munkás, nem tartózkodhatott irodában, bakancsát le kellett adnia, viselnie kellett a sárga csillagot.³¹ Beszámolt a sárgák péntek esti gyertyagyújtásáról és a vasárnapot megünneplő fehérekről, és azokról a zsidó munkaszolgálatosokról, akik mindkettőn részt vettek. Azt is megemlíttette, hogy „augusztus végén olyan hírek érkeztek”, hogy a fehérkarszalagosokat Magyarországra viszik.³² A második lépcsőbe besorolt Gervai Sándor és György Lajos nem láthatta előre, hogy a sárga-fehér megkülönböztetés a visszaút során végleg elveszíti a jelentőségét. Pontosan attól kezdve, hogy a menetet kísérő magyar keret mellé német alakulatok is csatlakoztak, s – főleg Zimonytól kezdve – válogatás nélkül gyilkolták a zsidókat.

György Lajos a naplójában – a fentebb említett kitételeken kívül – nem foglalkozik behatóan vallási identitásával. A hátrahagyott otthoni környezetről, a családi szeretetet sugárzó miliőről írt naplóbejegyzéseiből azonban egyértelműen kiolvasható, hogy családjá nem volt vallásgyakorló. „Ó, a régi pesti vasárnapok, finom reggeli és újságolvasás, tanulás vagy séta Apuékkal valahol Budán, esetleg a temetőbe vagy Ilona nénihez, utána fáradtan s éhesen a finom ebéd, délután vendégek, isteni uzsonna, vagy mozi – hol vagytok ti békebeli vasárnapok, mikor oly boldog volt a kisleány.”³³ A belvárosi rövidáru-kereskedő apa, György Antal, aki kitüntetéssel tért vissza első világháborúból, egy asszimilált zsidó család feje volt. Vallási értelemben a család nem tartotta sem a szombatot, sem a vasárnapot.

A laznicai altábor

A frissen érettségizett, 18 éves György Lajost szállító vasúti szerelvény 1944. június 15-én este érkezett meg Borba. Ezekben a napokban mintegy 3000 magyar zsidó munkaszolgálatost szállítottak ide. Radnóti Miklós marhavagonokból álló szerelvénye már korábban befutott, s ekkorra őt már teherautóval el is szállították a Heidenau altáborba. György egy szerelvényen utazott Somló Bélával, akit a Rhön altáborba vittek. György Lajost mindkettőjükénél messzebb, a Bortól legtávolabb fekvő, olasz hadifoglyok által is lakott altáborba szállították, Laznica

³¹ *Gervai Sándor: Tárgyilagos vallomás Bor-ról (sic).* In: *Gervai S.: Azt a kort nem fogjuk visszasírni.* Bp. 1947. 12. Gervai Sándor (Tiszalök, 1916. szept. 30. – Jeruzsálem, 1969. aug. 12.) a későbbi író, újságíró a Rhön altáborban volt, és György Lajoshoz hasonlóan a második lépcsőben indították el Borból.

³² *Gervai S.: Tárgyilagos vallomás i. m. 41.*

³³ Napló, 1944. szept. 24. 28. (A szombat otthoni megtartásáról nincs naplóbejegyzés.)

faluba.³⁴ Mintegy ötszázan lehettek, köztük a naplóíró gimnáziumi barátai, a későbbi neves nyelvész, Horlai György,³⁵ valamint a visszavonulás során Szenttamás és Cservenka között agyonlőtt Gerő Pál is.

A budapesti Eötvös Gimnáziumból összesen tizenhárman voltak Borban, akikkel a naplóíró találkozott is, és akiknek a nevét és bori sorsát meg is örökölte.³⁶ György Lajoshoz hasonlóan más visszaemlékezők is hangsúlyozták az otthoni, a gimnáziumi barátok összetartásának jelentőségét. Ők egyfajta védő-óvó közeget biztosítottak egymás számára, ami megkönnyítette a mindennapokat, valamint növelte a túlélés esélyét. A naplóban említett bori munkaszolgálatos nevek közül az Eötvös Gimnázium 1944-ben érettségizett diákjainak nevét tartalmazó évkönyvben György Lajossal együtt hét főt sikerült utólag azonosítani. (A dokumentum tartalmazza a diákok vallási hovatartozásának adatait is: a római katolikus György Lajos és Kertész Tivadar mellett Besnyő Gábor evangélikus, Gyarmati Miklós, Kahán János, Sputz Róbert és Szenes Emil izraelita vallású volt.)³⁷

A bori táboregyütttest 1945 után sokan – a mai napig számos visszaemlékezővel együtt – koncentrációs táborként említik, míg a bori magyar katonai keretet háborús bűnösök, köztörvényes bűnözők és szadisták gyülekezeteként tartják számon. A szakirodalom sem mentes teljesen ettől a megközelítéstől. György Lajos naplója több példát is hoz arra, hogy a valóság sokkal differenciáltabb volt az elnagyolt, sommás megfogalmazások sugallta képnél. A bori táborcsoport nem volt koncentrációs tábor, s a keretlegények közül sem volt mindenki szadista.

György Borban találkozott a keret tagjai által tanúsított magatartás negatív és pozitív példáival is. Ő az akkor legjobbnak tartott bori altáborba került. A foglyok minősítését három szempont indokolta. A bori táborok közül egyetlenként egy település belterületén volt a tábor, s emiatt be sem volt kerítve. Bortól, a központtól a legtávolabb fekvő (magyarokat is őrző) altábor volt, ráadásul a falu nem a legforgalmasabb észak-déli (Bor–Žagubica–Požarevac–Belgrád) főútvonalon feküdt, s közel volt Romániához. Az egyik legfontosabb szempont azonban az volt, hogy – a körülményekhez képest – emberséges katonai előjárói voltak. Egész pontosan így írt erről naplójában: „Szállás. A falu kocsmájában, frissen van ciánozva, meszelve, 18–45-ös létszámú szobák, poloska nincs, ágy: 3-as faciprccs. Ivóvíz 200 méterre a körlettől, patak, hol mosni s mosdani lehet, 20 méterre.

³⁴ Laznicától, illetve Žagubicától északabbra is voltak altáborok, de ezekben magyar munkaszolgálatost nem tartottak fogva.

³⁵ Horlai [Horlay] György (a. n. Berger Klára; Bp., 1925. máj. 29. – Bp., 2018. febr. 27.). Budapesti tanár, nyelvész, angol nyelv- és tankönyvek szerzője.

³⁶ Napló, 1944. szept. 4–16. 20.

³⁷ Az Eötvös Gimnáziumban 1944-ben két osztály (A, B) érettségizett. György Lajos osztálytársa Besnyő Gábor és Gyarmati Miklós volt (A), a többiek a párhuzamos osztályba jártak. Köszönetet mondok segítségéért a gimnázium könyvtárosának, Márkusné Ihász Saroltának.

A konyha cca. 50 méterre van.”³⁸ Laznicán tehát „Az általános hangulat [az eredetiben aláhúzza – Cs. T.] nem volt rossz, legfeljebb a rosszidős napokon, különben csak néhány majrás félt a kinyírástól.”³⁹ Az első laznicai táborparancsnokról azt írta, hogy „Megismerkedünk Halász zászlóssal, a parancsnokunkkal,⁴⁰ ki Újvidéki, s nagyszerű ember”.⁴¹ A laznicai keretről pedig azt rögzítette, hogy „jóformán nem is ismertük (bár nálunk voltak a legnagyobb gazemberek, Gischer és Katus), hála emberies zászlósunknak”.⁴² György Lajos több évtizeddel később ugyanerre a laznicai keretre így emlékezett: „Voltak közöttük rendes, emberséges, becsületes emberek. Volt olyan, akiről azt mondtuk, hogy a tenyerünkön is elhozzuk Budapestre. Úgy rémlik, hogy [a felszabadulás után – Cs. T.] került is neki valami civil ruha – de ezt már nem tudom biztosan.”⁴³

A fenti körülmények kontrasztját mutatják a Borba való visszarendelés után a Bor településhez közeli, szögesdróttal körülvett Brünn és Berlin táborban keletkezett bejegyzések az ott eltöltött 26 augusztusi napról. A Brünn táborban „fantasztikus mennyiségű”⁴⁴ poloska fogadta őket, a Berlin táborban pedig: „A barakkokban most térdig érő szemét fogadott minket, az előttünk ott lakók minden fölösleges rongyukat, holmijukat, amit nehéz lett volna hazacipelni, ott hagyták. Ezt a fantasztikus szemétmennyiséget sikerült két nap alatt elégetni, miután kiguberáltuk belőle az értékesebb ruhaneműket.”⁴⁵ Borban „Éjjel nem lehetett a latrinára menni csak »convoj« alakzatban, mert az unatkozó keret »védte« a latrinát, s hogy kicsit elszórakozzanak, úgy pofozták a zsidókat, hogy azok métereket gurultak egy-egy ütéstől.”⁴⁶ György a Berlin táborban találkozott a bori táborrendszer egyik legkegyetlenebb tagjával. Azt jegyezte fel róla, hogy „Most ismertük meg jól Bregens [altábor – Cs. T.] kiváló főtörzsét, Császárt [az eredetiben aláhúzza – Cs. T.], kinek sikerült megkeserítenie az utolsó két hetünket Borban. Császárnak voltak szokott dumái, ilyen volt az egymásután 8-szor elismételt »...dógozni, dógozni, dógozni...«, »... az anyád kurva istenit az anyádnak...«, »...Juda baszta az

³⁸ Napló, 1944. [hó?, nap?] 6.

³⁹ Uo.

⁴⁰ A laznicai tábor első parancsnoka Dr. Halász Jenő tartalékos zászlós, újvidéki tanító volt. A munkaszolgálatosok között két hír terjedt el róla (átszökött a partizánokhoz, illetve hogy a hivatalos szabadságából nem jött vissza). 1945 után Jugoszláviában öt év börtönbüntetésre ítélték. A tábor második parancsnoka Nagy Béla szegedi főhadnagy volt. A Borba történő bevonuláskor már ő volt a táborparancsnok.

⁴¹ Napló, 1944. jún. 18. 6.

⁴² Napló, 1944. [hó?, nap?] 10.

⁴³ György Lajos elektronikus levele Csapody Tamásnak. Bp., 2005. szept. 9. (A szerző tulajdonában, publikálatlan.)

⁴⁴ Napló, 1944. szept. 4–16. 20.

⁴⁵ Napló, 1944. szept. 9. 17–29.

⁴⁶ Napló, 1944. szept. 17–29. 24–25.

anyámat...» stb. Volt egy kedvenc gumibotja, amivel szokása szerint véresre verte azokat, akik csak az útjába akadtak. [...] Úgy féltünk Császártól, hogy reggelenként, ha a németek emberért jöttek, rohantunk sorakozni, hogy kimehessünk velük. Mert a németek korrektek. Amíg dolgozunk – nem bántanak. Ha nincs ránk szükség – agyonlőnek. (:Ha kifacsartuk a citromot – eldobjuk:) A legszörnyűbb az volt, hogy Császár állati gonoszságait a tiszték nyugodtan tűrték, ezért ők épp úgy megérdemlik halálukat, mint ő maga.⁴⁷ György Lajos hazaérkezését követően tudomást szerzett Császár János főtörzsőrmester elfogásáról.⁴⁸ Kétoldalas beadvánnyal fordult a szegedi népügyészséghez, amelyben részletesen beszámolt kegyetlenkedéseiről, majd azzal zárta levelét, hogy „A halál túl enyhe büntetés lesz számára”.⁴⁹ A népbíróági perben mintegy 20 volt munkaszolgálatos – köztük Faludi László, Laufer György és Szöllösi György – tanúvallomása alapján Császárt végül halálraítélték és kivégezték.

Miközben Borban „minden rossz volt”,⁵⁰ addig Laznicán két vasárnap délelőtt kabaréelőadást rendeztek.⁵¹ (Az előadások rendezője a már akkor is neves színész és komikus, Keleti László⁵² volt.) A napló a gazdag repertoárt is közli és egyben egy pikáns jelenet rögzítése kapcsán bepillantást nyújt a magyar keret életébe és egyben a magyar–német viszonyba is: „A második kabaré előtt egy részeg” német katona „megfogdosta a Halász kurváját, ki ezért csuda dühös lett s a kabaré alatt, mikor a németek hangosan dumáltak s zavarták az előadást, kidobta s a magyar kerettel kiverettette őket.”⁵³

A hadihelyzet változása s Románia háborúból történt kiugrása miatt az altáborokban a munka 1944. augusztus végén befejeződött. A munkaszolgálatosok érezték, hogy minden megváltozott, „ha már a zsidók kiröhögik a német schmasserokat”.⁵⁴ A Borba történő visszavonást megelőzően a raktárokban lévő élelmiszert szétoztották a munkaszolgálatosok között, de talán ennél is jobban jelzi az új viszonyokat, hogy a táborparancsnok az első szálláshelynél azt közölte velük, „Ha szökni akarnak az urak, ott a kapu, nem kell sokat tanácskozni”.⁵⁵ Mintegy kétszázan éltek is a lehetőséggel. György Lajos azért nem ment velük, mert lábai

⁴⁷ Napló, 1944. szept. 17–29. 24.

⁴⁸ Császár János (a. n. Burkus Judit; Medgyesegyháza, 1905. ápr. 17. – Szeged, 1945. aug. 3.) főtörzsőrmester, a Bregenz- és Rhön-altáborokba, majd a Berlin táborba beosztott keretlegény.

⁴⁹ György Lajos autográf, aláírt, dátum nélküli beadványa. Az iktatási dátumon 1945. jún. 19-e szerepel. Császár János népbíróági pere. Nytsz.: 1542/1945. BFL Nb.206/1945. 160–161.

⁵⁰ Napló, 1944. szept. 17–29. 24.

⁵¹ Az első időszakban (1943) a Berlin táborban is voltak előadások.

⁵² Keleti László [Kohn Izrael] (a. n. Grünhut Riza; Bp., 1904. jún. 14. – Bp., 1972. aug. 28.) színész, komikus, érdemes művész.

⁵³ Napló, 1944. [hó?, nap?] 6.

⁵⁴ Napló, 1944. [hó?, nap?] 17.

⁵⁵ Napló, 1944. [hó?, nap?] 18.

sebesek voltak és nem tudott bakancsot húzni. („Országúton tudok menni mezítláb, hegyek közt nem.”)⁵⁶ A menet maradéka, mintegy háromszáz fő négy nap gyaloglás után ért vissza Borba, szeptember 2-án este. Györgyöt itt nemcsak Császár János főtörzsőrmester és a rosszabb körülmények fogadták, de egy alkalommal életveszélybe is került. A munkaszolgálatosok munkájával elégedetlen német katonák egyike közéjük lőtt és a golyó csak fél méterrel kerülte el. Míg Laznicán „aránylag jó” koszt volt, amit a ruha- és óraeladásból és a tíz napra adott 70 dinár zsoldból fel is tudtak javítani (utóbbi piaci értéke hat és fél palacsinta volt) György Lajosra Borban rátört az éhezés. Mindenét eladta, amije csak maradt: „Földobtam az ingem, levéltárcám, sálamat, tükröm, fésűm, bőrnadrágom, borotválkozó-készletem, pulóverem, cernát, gumiszalagot és egyéb apróságokat. Mindezt palacsintát vettem, illetve közvetlenül palacsintára cseréltem.”⁵⁷

Egész bori időszakának legnehezebb hetei voltak ezek. A lába még mindig fájt, elviselhetetlen a Brünn- és a Berlin-tábor légköre, állandósultak a tömeges és kegyetlen kikötések. Mindenki feszült a visszavonulás miatt. Inkább önként jelentkezett a Wehrmacht által szervezett táboron kívüli munkára vagy megpróbált a táboron belül elbújni barátjával sakkozni. Ekkoriban felerősödött naplójában a békebeli otthon emléke, hiányzott anyjának és szerelmének a szeretete és vágyakozott „a kultúra, a könyvek, a színház után is”.⁵⁸

György naplójában nem írt a minden bori munkaszolgálatost foglalkoztató „menni vagy maradni” dilemmáról. Utólag közölte csak egy megkeresésre, hogy mint sokaknak – így például Radnóti Miklósnak –, neki is volt beleszólása a kérdés eldöntésébe. Így emlékezett erre vissza: „Egy gimnáziumi osztálytársam, Jenő nagyon hívott, hogy menjek vele az első lépcsővel, de Fücsök barátom lebeszélte: »sose tégy semmit a sorsod ellen«. (Jenő sosem jött haza.)”⁵⁹

A felszabadulás és vándorlás

A napló hosszabbik fele a felszabadítását követően keletkezett. Faludival, Lauferrel és Radnótival ellentétben György Lajost Somló Bélával együtt a második lépcsőbe sorolták, s a gyalogmenet második napján, 1944. szeptember 30-án a partizánok felszabadították a volt Heidenau-altábor közelében. György még a felszabadulásának pontos óráját (déli 12) és helyét (171. kilométerkö) is megjelölte. Tito „vöröskatonáival” való találkozás kapcsán azt jegyezte fel, hogy „könnyek gyűlnek

⁵⁶ Napló, 1944. szept. 2. 19.

⁵⁷ Napló, 1944. szept. 17–29. 25.

⁵⁸ Uo. 27.

⁵⁹ György Lajos elektronikus levele Csapody Tamásnak. Bp., 2005. szept. 4. (A szerző tulajdonában, publikálatlan.)

szemembe: új világba értünk” [az eredetiben aláhúzva – Cs. T].⁶⁰ György ezután kétszer is beállt partizánnak, de semmilyen hadi cselekményben vagy partizánakcióban nem vett részt. Barátaival hármásban vándoroltak a Majdanpek környéki hegyekben. Számos felszabadított bajtársukkal ellentétben szerencsésen elkerülték a Kučevót visszafoglaló és munkaszolgálatosokat gyilkoló németeket. A látványos várromjairól híres Galambócnál átkeltek a Dunán és Románia területére érkeztek.

A románok, majd az oroszok egyaránt egyes fogadtatásban részesítették őket. Az orosz katonák olyan sok fizikai és lelki szenvedést okoztak neki, hogy elkeseredésében azt írta: „A végén már azt mondtam, nem vagyok kommunista. Később láttam, milyen jó volt ez az első nagy csalódás, megedzett a későbbiek ellen, s idővel nagyon megszerettem az oroszokat.”⁶¹ Belgrádban belépett a Magyar Kommunista Pártba. A Horthy-proklamáció a lehető legjobbkor jött nekik Pancsován, mivel háromfős csapatukat a partizánok éppen bebörtönözték. („Ha az nem jön, akkor lehet, hogy a németekkel együtt minket is kivégeznek.”)⁶² Pancsova után észak felé, Magyarország irányába vándoroltak, a Nagybecskerek–Szeged–Hódmezővásárhely–Szolnok–Monor–Kispest útvonalon. Gyalog, teherautón, tankon az orosz csapatok nyomában haladtak.

Magyarország területét Szőregnél, 1944. október 24-én érték el. A hazaérkezés lelkiállapotáról annyit jegyzett fel, hogy „Fura hangulatban megyünk Szeged felé, ellenségesen vizsgáljuk a magyarokat, dühösen és bosszúszomjjal telve nézünk a szembejövőkre.”⁶³ Szőreg után még 88 nap telik el, míg pesti lakásukba ér. Ez alatt az idő alatt György hű marad a szabadulása utáni, gyakoribb naplővezetési szokásaihoz. Bejegyzéseiből képet alkothatunk a felszabadult és egyben el is foglalt ország átmeneti, kaotikus helyzetéről, a számkivetett vándor és a volt bori zsidó munkaszolgálatos szemével. Minden településen, szálláson eltöltött nap egy kalanddal ér fel, ahol meg kell küzdeni mindenért, elsősorban a túlélésért és a szabadságért. Az orosz katonák ugyanis nemcsak segítségükre voltak, de veszélyt is jelentettek számukra. Az egyik, naplóban emlegetett gimnáziumi évfolyamtársát például a családja 1945-ben több újságban is feladott hirdetésben kerestette, mivel Szenes Emil Borból hazafelé – úgy hallották – feltehetőleg Szeged és Kecskemét között orosz fogságba került.⁶⁴ Ma már biztosan tudjuk, hogy Szenes ugyanott esett szovjet fogságba, ahol György Lajos is magyar földre lépett (Szőregen) és akkor,

⁶⁰ Napló, 1944. szept. 30. 32.

⁶¹ Napló, 1944. okt. 12. 36.

⁶² György Lajos elektronikus levele Csapody Tamásnak. Bp., 2005. szept. 04. (A szerző tulajdonában, publikálatlan.)

⁶³ Napló, 1944. okt. 24. 38.

⁶⁴ A budapesti Szenes-fotóüzlet tulajdonosa a Kis Újságban, a Népszavában és a Világ című lapokban, 1945 márciusa és decembere között megjelent hirdetésekben kereste eltűnt fiát.

amikor György még Szegeden tartózkodott (1944. október 27.). Szenes Emil a következő év kora tavaszán halt meg az egyik szovjet lágerben.⁶⁵

A naplóból az olvasó szinte szócikkszerűen, konkrét példákon keresztül megismeri, hogy mit is jelent a „tarhálás” és a lopás ilyen helyzetben. Megtudjuk, miként sodródtak bele az érintettek, és mit éreztek közben. De György Lajos esetében a napló nem kizárólag a materiális létért való küzdelemről tudósít: György könyvet is lopott és a szálláshelyeken talált lakásokban lévő könyvek közül nagyon sokat el is olvasott. A cím szerint felsorolt szépirodalmi és ponyvairodalomhoz tartozó művekből az elolvasott könyvek katalógusa is összeállítható lenne. Találóa jellemzi ezeket a napokat, amikor így ír: „Olvasunk, eszünk, én tarhálni járok.”⁶⁶

György Lajos a budapesti gettó felszabadulása utáni második napon érkezett haza belvárosi otthonába, a felszabadulását követő 111. napon, 1945. január 19-én. Maga jegyezte fel, hogy a bori munkaszolgálatosok közül az elsők között, legfeljebb tizedikként érkezett vissza Pestre. Ezt követően ritkultak a bejegyzések, márciusban pedig nem írt. György 1944 decemberéig úgy becsülte, hogy 1% az esélye annak, hogy édesanyját és szerelmét életben találja otthon. 1944 karácsonyán – különböző forrásokból származó hírek alapján – Monoron már azt érezte, hogy ennek esélye 20%-ra nőtt. Róla sem tudott semmit a családja és szerelme körülbelül 1944 augusztusától. György Monoron értesült a cservenkai mészárlásról és úgy gondolta, hogy erről az ő hozzátartozói is tudhattak, s ezért gondolhatták, hogy ő is a tömeggyilkosság áldozata lett. Ilyen gondolatokkal ért haza, ahol is édesanyját és szerelmét is épségben találta.

A napló utolsó bejegyzéseiből még megtudjuk, hogy összeköttetései révén a Jointnál⁶⁷ lett „ajtóőr”, s jó élelmezést, később pedig még fizetés is kapott ezért. Szerelmével kommunista népgyűlésen voltak, az Urániában orosz filmet néztek és „fekete-lisztért” mentek. Édesapja csak 1945 áprilisában tért vissza a nyugat-dunántúli munkaszolgálatból,⁶⁸ ezért édesanyja nyitotta az üzletet, „süteményt és nyakkendőt, gallért árul”.⁶⁹ György hazaérkezését követően a magánéleti szál dominált a feljegyzésekben. Ennek az életszakasznak a legfontosabb és egyben a naplót záró bejegyzése is magánéleti vonatkozású: egy év után véget ért a szerelem („Finita.”)⁷⁰

⁶⁵ Szenes Emil (Bp., 1925. – Szovjetunió [ma: Grúzia], I.110. sz. tábor], 1945. márc. 1.). HIM HM IQSYS Informatikai Zrt. Hadifogoly-adatbázis. (<https://bit.ly/2GZ6BYq>, letöltés 2018. okt. 27.)

⁶⁶ Napló, 1944. nov. 26–28. 44.

⁶⁷ Joint: American Joint Distribution Committee (amerikai zsidó segélyező szervezet).

⁶⁸ Édesapja, György Antal túlélte a Nagykátára szóló behívása után következő fertőrákos munkaszolgálatot. Budapesten halt meg 1962-ben. *György P.*: Apám helyett i. m. 17., 19., 46.

⁶⁹ Napló, 1945. febr. 25. 65.

⁷⁰ Napló, 1945. ápr. 3. 65. (György Lajos első felesége nem azonos a naplójában nevesített szerelmével.)

A naplónak azonban kizárólag a szöveges és privát része fejeződik be 1945. április 3-án. A következő lapokat a már említett szálláshelyek időrendi felsorolása és egy szótár-oldal tölti ki. Ez azonban nem a bori noteszek esetében ismert szerb–magyar, esetleg orosz–magyar szótár, hanem egy 11 szóból álló bori munkaszolgálatos szleng szótár (például feldobni: eladni; flamó: éhezés). A napló utolsó, György Lajostól származó bejegyzései pedig néhány szólást tartalmaznak, köztük Császár János keretlegénynek a már idézett, munkára felszólító mondatát.

A napló – a naplóirodalomban ugyan nem rendkívüli módon, de a bori naplók esetében egyedülként – rajzokat is tartalmaz. A lapok szélén, ritkán a tetején, piros tintával készített apró skiccek láthatók. Ezek a szöveghez kapcsolódnak; rajzolt várat, sínt, csillét, téglarakásokat, vörös csillagot (alatta szerbül: éljen Tito), sarlót és kalapácsot, vöröskeresztet, tankot, könyveket, órát (alatta oroszul: óra), karácsonyfát és bejglit.⁷¹ György a naplóban a fontosnak tartott címeket, alcímeket, egy-egy dátumot, szót vagy nevet ugyanezzel a piros tintával húzott alá, feltehetően egy későbbi átolvasás során.

A napló utóélete és jelentősége

György Lajos egész életében nagy becsben tartotta naplóját. Fiától tudjuk, hogy első házasságából a könyvein és két fényképalbumon kívül egyedül a bori naplóját vitte magával.⁷² Tette mindezt úgy, hogy első felesége 1973-as válásukig nem is tudott a napló létezéséről. György a naplót kivette a lakás zárt szekrényéből és az új lakás szekrényébe zárta, létezéséről pedig második feleségének sem beszélt sokáig.⁷³ Sokat elárul a bori naplóhoz való viszonyáról, hogy mi volt a véleménye egy másik, szintén fontos életszakaszban, 1956-ban vezetett naplójáról. Fia szerint ugyan a két napló sorsában sok hasonlóság fedezhető fel, de György Lajos a második naplót közel sem tartotta akkora becsben, mint az elsőt.⁷⁴ György Péter egyenesen úgy látta, hogy „a bori napló volt az apám (egyetlen, földi) életének féltve őrzött titka”.⁷⁵

György Lajos előttem saját maga fedte fel bori munkaszolgálatának tényét, majd találkozásaink során a bori napló létezését. Bori kutatóútjaim előtt és után kikértem véleményét, segített a laznicai munkaszolgálatos nevek és az al-tábor helyszínének azonosításában is. Bori naplójáról is leveleztünk, leveleiben

⁷¹ Összesen 13 rajz, köztük két helyen aláírás is szerepel, és külön van még három szintén pirossal, lapszélre írt szó, megjegyzés („гладан сам” [éhes vagyok], „B.U.É.K.”, „Hungária”).

⁷² György P.: Apám helyett i. m. 73.

⁷³ Uo. 75.

⁷⁴ Uo. 74.

⁷⁵ Uo. 78.

hivatkozott is rá. 2005-ben azt írta, hogy nemrég olvasta el az egészet újra és hogy „sok mindent nem vállaltok belőle”.⁷⁶ Hogy miért, arról nem beszélt. Bor is foglalkoztatta, egyik levelében azt írta, hogy „Egy barátommal mindig csak beszélünk róla, hogy visszamegyünk Laznicára és Borba látogatóba – de aztán csak szóbeszéd maradt. Megöregedtem, ő pedig meg is halt azóta.”⁷⁷

György Lajos naplójának jelentősége nem csak abban áll, hogy a felsorolt kevés bori napló egyike, s hogy a bori munkaszolgálat fizikai és mentális eseményeit, következményeit rögzíti. Érdekességét és fontosságát tovább növeli, hogy szerzője egy 1983-ig részben tipikus, utána részben atipikus pályát befutó ismert orvos-tudós, gondolkodó volt, aki sokakat mobilizálni képes öko-mozgalmár, tekintélyes közszereplő lett. Számos szaktanulmány, könyv és újságcikk szerzője, maga is lapszerkesztő. Ennek a sorsnak az alapélménye pedig a bori munkaszolgálat formájában manifesztálódott zsidó-katolikus, baloldali-kommunista, oroszbarát és oroszellenes múlt, amelynek bonyolult összefüggéseivel később önmaga is küszködött. A fia, György Péter által megteremtett irodalmi és közéleti közegeben pedig mindez, benne sarkalatos pontként a bori naplóval, további távlatokat kapott. Immár György Lajos és György Péter, apa és fia, egymástól eltávolodott két értelmiségi közös és mégis markánsan elkülönülő sorsának alapidokumentumaként is tekinthetünk rá.

György Lajos bori naplója a szerző saját rendelkezése miatt, a maga egészében legalább 2026-ig nem lesz olvasható. Mintha a napló sorsa ugyanúgy folytatódna tovább szerzőjének halála után, mint amilyen volt az azt megelőző évtizedekben. A napló teljes szövegének publikálása ugyan tilalom alatt áll, de a tartalma, több részlete, leírása fia révén itthon és külföldön is publikussá vált. Megismerhetősége azonban továbbra is részleges marad.

MEMORIES OF FORCED LABOUR SERVICE IN BOR AS REFLECTED BY DIARIES

By Tamás Csapody

SUMMARY

Some 6000 Hungarians were taken to Bor in Yugoslavia (Serbia) for forced labour service during World War II. The labourers were kept prisoners in camps controlled by the Hungarian military. The work they did in mines and the mountains was supervised by

⁷⁶ György Lajos elektronikus levele Csapody Tamásnak. Bp., 2005. szept. 19. (A szerző tulajdonában, publikálatlan.)

⁷⁷ György Lajos elektronikus levele Csapody Tamásnak. Bp., 2005. szept. 4. (A szerző tulajdonában, publikálatlan.)

German soldiers. Alongside the members of free churches (Jehovah's Witnesses, Reformed Adventists, Nazarenes) convicted of infidelity, it was mostly Jewish men who were taken to Bor, and it was members of this latter group who kept diaries during their captivity at Bor. There are five such diaries: those of László Faludi, Lajos György, György Laufer, Béla Somló, and György Szöllösi. The present comparative analysis of the diaries focuses on the diary of Lajos György (1926–2008) that runs from May 1944 to April 1945. The importance of this document is further enhanced by the author's life story after 1945, as well as by its role in literature, for the diary of Lajos György has emerged as an emblematic document of memories and narratives connected to the Holocaust.

HÁZMESTEREK A VÉSZKORSZAKBAN

Budapesti otthonunk egy olyan egykori bérházban van, ahol néhány lakást a földszinten idegenforgalmi célra hasznosítanak. Az egyik innen kilépő külföldi turista a minap faggatni kezdett: mit jelent a sárga Dávid-csillag az épület homlokzatán. Nagy vonalakban elmagyaráztam, hogy ez a tiszteletteljes emlékezés jele, és utalás arra, hogy 1944-ben ide és hasonló házakba gyűjtötték a zsidó származású budapestieket. Visszakérdezett, „vajon sokat szenvedtek-e a zsidók a holokauszt idején abban a lakásban is, ahol ő megszállt?” Nem, válaszoltam röviden, ez a keresztény házmester lakása volt. Megkönnyebbült sóhaj volt a felelet, azzal az idegen elindult a város nevezetességei felé. Ha több időnk lett volna, akkor talán elmondhatom neki azt is, milyen fontos szerep jutott a házmestereknek 1944-ben. Ez a tanulmány, a budapesti házmesterek történetén keresztül vizsgálja azt a kérdést, hogy mennyit számított 1944-ben az egyéni szándék olyan egyszerű magyar emberek csoportjában, akiket utólag sokan hajlamosak csupán a holokauszt „szemlélő” közé sorolni, valamint melyek azok a cselekmények, amelyeket egyéni döntésminták helyett inkább a speciális házmesteri élethelyzet számájára kell írunk. Munkám újdonsága, hogy az átlagemberek egy csoportjának történetét és cselekedeteit mentalitás- és társadalomtörténeti kontextusba helyezve lényegesen hosszabb időkeretben vizsgálom, mint azt a holokausztal foglalkozó történészek általában teszik.¹ Másrészt szakítani kívánok azzal a történeti hagyománnyal, amely az 1944-ben Magyarországon történeteket elsősorban az antiszemitizmussal magyarázza. Ennek a két vizsgálati alapfeltételnek köszönhetően tudom elhelyezni a házmesterek háború alatti ténykedését a foglalkozásuk fejlődéstörténetének tükrében, kezdve azzal, hogy Budapest létrejötté után a bérházak építésének következményeként egyre több házmesterre lett szükség a városban. Megvizsgálom, hogy honnan jöttek ezek az emberek (javarészt vidékről) és hová tartottak (leginkább az alsóközéposztály irányába), milyen mindennapi problémákkal küzdöttek (ideértve mindenekelőtt anyagi és társadalmi lebecsültségüket), valamint hatalmi igényeik gyökereit és kielégületlen voltát.

Ebből adódóan ez nem egy tipikus holokauszt tanulmány: nincsenek benne koncentrációs táborok vagy náci főbűnösök, ehelyett a kisemberek vészkorszak

¹ A témában lásd korábban megjelent angol nyelvű monográfiámat, *István Pál Ádám: Budapest Building Managers and the Holocaust in Hungary*. Cham 2016. Szintén foglalkozott a kérdéssel, bár szűkebb területi és időbeli fókusszal *Máté Rigó: Ordinary women and men: Superintendents and Jews in the Budapest yellow-star houses in 1944–1945*. *Urban History* 40. (2013) 71–91.

alatti viselkedésmintáinak gyökerét a háborút megelőző körülményekre vezetem vissza. A házmesterek háború alatti viselkedését az évtizedeken át folytatott bérharcaik, a társadalmi megbecsülésre és hatalomra vágyó álmaik beteljesületlenségének fényében mutatom be. A valóban fokozatosan erősödő antiszemita közhangulatra való kizárólagos összpontosítás helyett igyekszem figyelembe venni az olyan, első pillantásra kevésbé nyilvánvaló körülményeket is a két háború közti időszakból, mint például a borralalóval kapcsolatos társadalmi szokások. Tanulmányom arra is rámutat, hogy a házmesteri foglalkozást űzők alacsony társadalmi státuszú, de megbecsültségre vágyó csoportja miként jut a huszadik század első felében egyre jelentősebb hatalomhoz a középosztálybeli lakók felett az államhatalom növekvő területi kontrolligényének köszönhetően. E folyamat csúcspontja a holokauszt időszak, amikor sokszor a házfelügyelők jóindulatán múlott zsidónak minősülő középosztálybeli személyek vagyoni helyzetének vagy akár sorsának alakulása. Összességében tehát azt vizsgálom, hogy miként és miért lesz egy alsóbbrendűnek tartott társadalmi csoportból hatalmi tényező, és a csoport tagjai mihez kezdenek hatalmukkal egy-egy krízishelyzetben. A szóban forgó, több évtizedes folyamat bemutatásához egy, a mindennapi élet alakulásának nyomon követésére leginkább alkalmas *Alltagsgeschichte* (mindennapi történelem) metodológiai megközelítést követek, mivel ezen keresztül „élő gyakorlatként” tudok megközelíteni egy társadalmi struktúrát.² Ennek megfelelően különböző, egymástól eltérő természetű forrásokat használok a tanulmányban; korabeli sajtótermékeket, jogszabályokat és egyéb előírásokat, emlékiratokat és egyéni visszaemlékezéseket, bírósági és igazolóbizottsági tanúvallomásokat, beszámolókat, oral history interjúkat stb.

A bérház felépülése és a házmesterek „átmeneti” társadalmi helyzete

A házmesteri, vagy hivatalosabb szóhasználattal a házfelügyelői foglalkozás Budapest városiasodásával nőtt jelentőssé. Pest, Buda és Óbuda 1873. évi egyesítését megelőzően, de sokáig még ezt követően is a házmesterkedés csak amolyan mellékállásnak számított. Erre a feladatra a háziurak leginkább iparos mesterembereket láttak alkalmasnak, akikkel szükség esetén a házban adódó kisebb-nagyobb javításokat is elvégeztethették, míg a házmesterné gyakorta a háziúrék mosását s egyéb nagyobb volumenű házimunkáit intézte. A soknemzetiségű városban ekkoriban gyakoriak voltak a német vagy szlovák anyanyelvű házmesterek.

² Erről bővebben lásd *Gyáni Gábor*: Az elveszithető múlt. Bp. 2010. 42–66.

Pest-Buda és Óbuda lakosság száma 1787 és 1848 között megháromszorozódva 150 ezerre nőtt, majd a város 1910-re – immáron Budapest néven – egymillió körüli lakóval egyértelműen világvárosi méreteket öltött.³ Ebben a gyorsan növekvő metropoliszban „a modern urbanizáció csillogó jele a bérház megjelenése volt, tömegesen a Lipótvárosban, kisebb mértékben a Belváros felső részében és a Terézváros nyugati peremén” – írja Hanák Péter.⁴ A gyors ütemű növekedéssel függött össze az az olcsó és gyors építkezési forma is, amely a ma is álló körfolyosós épületek tömeges felhúzásához vezetett. A körfolyosós alapú bérház lakói eloszlását tekintve a századelőn, sőt egészen a második világháború végéig hierarchikus képet mutatott. Az első emeleti díszlakást lakta a háziúr a családjával, vagy más előkelőségek éltek itt, de a második emeleten is még sokszobás, magas lakbérű lakások álltak. Ezzel szemben a harmadik emeleti lakások már lényegesen kisebbek voltak, esetenként csak udvarra nézők; időnként hiányzott belőlük a cselédszoba, míg a legfelső emeletet már az alsó középréteghez tartozók vagy munkáscsaládok lakták, sokszor komfort nélküli otthonokban.⁵ Tehát minél feljebb helyezkedett el a lakás az adott házban, annál kisebb volt a mérete és így a lakbére is. Ezért „a pesti bérház szociális szempontból hierarchikusan tagolt, és pedig az első és a harmadik-negyedik emelet között fokozatos átmenetekkel a nagypolgárságtól az alsó középosztályig, a főfronttól hátrafelé pedig a felső középosztálytól a kézműves kispolgárig, egészen a szolgarendű vicéig.”⁶ Ezt a képet kiegészíthetjük a földszinti szobakonyhás, esetlegesen másfél szobás házmesterlakásokban élő házfelügyelőkkel. A nyitott körfolyosós háztípus elterjedésének társadalmi velejárója volt, hogy a szegényebb rétegek és a kispolgári családok nemcsak együtt éltek a gazdag nagypolgársággal, de a körfolyosónak hála, a gazdagok magánéletébe is beláthattak.⁷ A különböző vagyoni helyzetű csoportok bérházon belüli együttélésének – ahogy azt a későbbiekben látni fogjuk – komoly következményei lettek a zsidóüldözések időszakában is.

A századfordulón a házmester alkalmazásának feltételei meglehetősen ellentmondásos keretekben rögzültek a gyorsan szaporodó bérpalotákban. 1896. március 20-án megjelent az érdekvédelmi lehetőségek után kutató házmesterek egyik korai szaklapja, az ekkor még kétnyelvű *Házfelügyelők és Házmesterek Lapja*, németül a *Hausmeisterwesen*. A lapot vezető szerkesztő, Kulcsár Péter már ekkor attól rettegett, hogy Budapest városatyái, akik a millenniumi kiállítás idejére elrendelték

³ Hanák Péter: A kert és a műhely. Bp. 1988. 20., 28.

⁴ Uo. 21. Hanák várostörténeti elemzésében megkülönbözteti a bérházat a bérkaszárnnyától, utóbbit jelen tanulmányban figyelmen kívül hagyom és csak az előbbire, a bérpalotára koncentrálok.

⁵ Uo. 33., 37.

⁶ Uo. 34.

⁷ Uo. 39.

a bérházak kapuinak hosszabb nyitva tartását, túlzott buzgalmukban netán kapukulcsot is adhatnak a lakóknak, ellehetetlenítve ezáltal a kapupénz éjszakai beszedését. „Miből fog élni a házmester és családja, ha elesik attól a pár krajcártól is, amit éjjelenként kapunyitásért kap?” – teszi fel a költői kérdést a szerkesztő. Majd így folytatja: „Ki fog neki ezért kárpótlást nyújtani? A háziúr bizonyára nem, mert a háziúr azon a nyomorult kis lyukon kívül, ahol a házmester családjával meghúzza magát, nem akar és nem is fog adni semmit. A háziúr zsebre vágja a nagy jövedelmet, és a házmestert a lakók által fizetteti. A lakók pedig szintén sajnálják a házmestertől azt a pár forintot.”⁸ A lapszerkesztő szavai mögött felsejlik a házmester foglalkoztatásának ellentmondásos konstrukciója: habár a háztulajdonos alkalmazásában állt, szegényes bérét a lakók fizették, miképp a bevétele nagyobb hányadát kitevő kapupénzt is. Ugyanakkor közbevetőleg le kell szögeznünk, hogy az idézetben csak „nyomorult kis lyuk”-ként emlegetett házmesterlakás korszakunkban komoly értéket képviselt. Gondoljunk csak bele: 1890 és 1910 között Budapest lakossága 78%-os növekedést mutatott, miközben az ország lakossága alig 20%-kal növekedett.⁹ Ezzel a tömeges belső migrációval, a lakosság viharos ütemű növekedésével a budapesti építőipar nem bírta lépést tartani, ami rövidtávon a fővárosi lakbérek radikális emelkedéséhez vezetett. A helyzetet tovább súlyosbította az első világháború, mivel ekkor drámaian lelassult az építkezések üteme: amíg 1900-ban még 670 új bérház épült, addig 1917-ben már csak 37, 1919-ben pedig mindösszesen 7 darab. A trianoni békediktátum nyomán ráadásul újabb és újabb menekülthullámok érkeztek Budapestre, így nem csoda, hogy 1921-re már átlagosan hat lakos jutott minden egyes budapesti lakószobára.¹⁰ Ilyen körülmények között el lehet képzelni, hogy a háziúr által a házfelügyelő rendelkezésére bocsájtott szoba-konyhás házmesterlakás micsoda vonzerővel bírta a munkát és egyben szállást kereső Budapestre költözőknek. Nem véletlen fogalmaz úgy Németh László *A Medve-utcai polgári* című szociográfiájában, hogy „a középosztály népi felfrissülésének [...] a házfelügyelőség a legbővebb csatornája”.¹¹

Németh iskolaorvosként a polgári tanulóinak szülői háttéréről készült környezettanulmányok alapján jutott arra a következtetésre, hogy a házmesteri professzió ugródeszkeként szolgálhat az alsóközéposztály irányába. A polgári iskolát átmenetnek, egyfajta középútnak írja le, ahová a feltörekvő rétegek íratják be gyerekeiket, szemben a kizárólag a felső osztályok számára nyitva álló középiskolával,

⁸ A kapupénz eltörlése. Házfelügyelők és Házmesterek Lapja/Hausmeisterwesen 1. (1896) 1. sz. 2. (Országos Széchényi Könyvtár [a továbbiakban: OSZK] FM3/8731.)

⁹ John Lukacs: Budapest 1900. A város és kultúrája. Bp. 1991. 74.

¹⁰ Az itt közölt adatok egyik forrása Frűwirth Mátyás parlamenti beszéde, mely 1921. júl. 7-én hangzott el. Források Budapest történetéhez 1919–1945. III. Szerk. Szekeres József. Bp. 1971. 90–92.

¹¹ Németh László: A Medve-utcai polgári. Bp. 1988. 47.

míg az alacsonyabb státuszt célba vevők gyerekei kénytelenek megelégedni a felső elemivel, azaz az elemi iskola ötödik és hatodik osztályával.¹² Németh két fontos megállapítást is tesz: egyrészt a Medve utcai polgárista diákok közt felülreprezentáltak voltak a házmestergyerekek, másrészt a legtöbb tanuló szoba-konyhás otthonokból indult reggelenként az iskolába.¹³ A harmincas években írva tanulmányát kifejti, hogy „a szoba-konyhás emberek életében a lakbér jóval nagyobb tétel, mint följobb. Egy tűrhető szoba-konyha havi 35–40 P[engő], egy közepes jövedelmű polgárista szülő 80–100 P-t keres. [...] A házfelügyelőség nemcsak ettől a lakásgondtól menti meg a kisembert, de kisebb-nagyobb jövedelemhez is segíti. A házfelügyelőség épp ezért nagy fölhajtó erő”.¹⁴

Németh szavait alátámasztja két általam készített oral history interjú is. Az egyikben egy egykori házmestergyerek, Pusztai László festette le szülei háttérét ekképp: „édesapám Simontornyáról jött, míg édesanyám tapolcai volt. De amikor összeházasodtak, a közös életüket Budapesten kezdték meg, mert itt éltek már rokonaink, akik elintézték nekik a Falk Miksa utca 6-os számú ház házfelügyelői állását. És ez akkoriban egy komoly dolog volt, mert ingyenes lakáshasználattal járt”.¹⁵ A másik visszaemlékező, Hirschmann Niszán korai elemi iskolai éveit több házmestergyerekkel került barátságba a Szilágyi Dezső tér környékén, akiknek a szüleit általánosságban így jellemezte: „ezeknek a házmestereknek túlnyomó többségükben csak egy gyerekük volt. Mindig vidékről, általában faluról jöttek fel a szülők, és ennek az egy gyereknek mindenáron érettségig akartak biztosítani és ezért polgáriba vagy esetleg gimnáziumba is járatták őket. Elég magas volt a tandíj ezekben az iskolákban, de egy érettségivel a gyerek katonatiszt lehetett, banktisztviselő vagy magántisztviselő. Elég magas volt a tandíj, és ezért gürcöltek a szülők, hogy a gyerekük polgáriba, esetleg gimnáziumba járhasson”.¹⁶

A fentiek hűen tükrözik a házmesteri foglalkozás átmeneti, angolul „transition” jellegét, ami más metropoliszokban is jellemző volt, elég csak a Párizsban gyakori portugál házmesterekre gondolni. A huszadik század első felének Budapestjén a házfelügyelői állás betöltése láthatóan az alsóközéposztály-felé tartó társadalmi mobilizációra kandidálók egyik népszerű állomása volt. Ez a „transition” jellegű állás szerkezetét tekintve aszimmetrikus volt, mivel a budapesti házmester ugyan jelentős értéket képviselő szálláslehetőséget, ingyen lakást kapott a háziúrtól,

¹² Uo. 22.

¹³ Uo. 46. Németh egyenesen így fogalmaz: „Szülőink közül minden negyedik házmester.”

¹⁴ Uo.

¹⁵ Oral history interjú Pusztai Lászlóval. Bp., 2012. szept. 19. (Rögzítette a szerző, publikálatlan.) Pusztainé 2012-ben a Páva utcai Holokauszt Emlékközpontban Igaz Emberekért Társaság elismerésében részesült „zsídómentő” tevékenységéért.

¹⁶ Oral history interjú Hirschmann Niszánnal. Bp., 2010. nov. 1. (Rögzítette a szerző, publikálatlan.)

megélhetést biztosító jövedelmet már nem. Azt a lakóktól kellett megszereznie, begyűjtenie. Ez a sajátos alkalmazási feltételrendszer rengeteg konfliktus forrásává vált. A lakók szemszögéből legélesebben talán Gábor Andor írásai láttatják, milyen lehetetlen szituáció volt ez: „én fizetem meg azt az embert, akit a ház tulajdonosa arra fogadott fel, hogy az ő házát rendben tartsa. Mert a ház az ő háza. Az alkalmazottat mégis én fizetem [...]. S ez az alkalmazott mégsem áll az én rendelkezésemre. Pedig én fizetem. Mégis goromba hozzám. Pedig én fizetem. A háztulajdonossal szemben nem az én érdekeimet képviseli. Pedig én fizetem.”¹⁷ A poszt aszimmetriája azokban a szituációkban nyilvánult meg világosan, ahol a házfelügyelőnek hatalmi tényezőként kellett volna fellépnie, házirendet, szabályt betartatnia a lakókkal, de ehhez nem rendelkezett valódi hatalmi eszközökkel. Sőt, helyzete törékeny volt, hiszen becslések szerint majd’ minden harmadik házfelügyelőt a lakókkal való konfliktus miatt bocsájtott el a háztulajdonos.¹⁸ Maguk a házmesterek eleinte igen csekély valódi hatalommal rendelkeztek, azonban egyre sokasodott a feladatuk, legalábbis erről panaszkodik 1926-ban egy házmester: „Ilyen a mi helyzetünk. A háziurak azt mondják, mi az ő alkalmazottaik vagyunk, de a lakáson kívül egyebet nem igen adnak. A lakók azt mondják, hogy ő tőlük van a pénzbeli hasznunk, mert ők fizetik a házmesterpénzt, kapupénzt és szemétpénzt. A hatóságok azt mondják, hogy minden rendeletet a háztulajdonosnak kell végrehajtani, de ránk parancsolnak, hogy mi végezzük el.”¹⁹ Talán az egyre nagyobb megterheléssel és a még mindig kevés bevétellel magyarázható – legalább részben –, hogy a házfelügyelőket, mint foglalkozási csoportot gyakran vádolták modortalansággal. A háztulajdonos szempontjából a házmester felfogadása nem annyira alkalmazotti jogviszonynak felelt meg, hanem inkább egyfajta üzleti lehetőség felkínálásának. Az egykori bérpalotában a házmester működtette a liftet, vagy épp kaput nyitott az éjszaka hazatérőknek, ezekért a szolgáltatásokért pedig beszedte a liftpénzt és a kapupénzt. Ezzel magyarázható, hogy a házmester maga alkalmazta azután a viceházmestert vagy hivatalosabban a segéd-házfelügyelőt a takarítási feladatokra, mi több, a tisztító szereket is maga finanszírozta.

A házmester szolgáltatásai komoly személyes involváltságot feltételeztek és épp ezért gyakran konfliktusokkal jártak. Technikailag a következő történet például az éjszakai kapuzárás utáni hazaérkezéskor: a hazatérő becsöngetett a házmesternek, aki elviekben visszacsöngetett, jelezvén hogy felébredt és hamarosan érkezik, hogy kinyissa a lakónak a kaput. A kapunyitást követően azután a házmester köteles volt megfelelő világítást biztosítani, amíg a lakó a lakását megközelítette, csak ezután

¹⁷ Gábor Andor: Pesti sirámok. Bp. 1958. 66–67.

¹⁸ Milyennek nem szabad lenni. Házfelügyelők Lapja 19. (1942) 6. sz. 3.

¹⁹ Harcolunk a házfelügyelőkért. Házfelügyelők Lapja 3. (1926) 8. sz. 3.

térhetett ismét nyugovóra. Ez azonban az esetek többségében nem ment ilyen simán, mert a házmester először is nem csöngetett vissza, azután pedig sok lakó óráig várt, amíg végre a kapu kinyílt, ráadásul nem volt mindegy az sem, milyen állapotban érkezett a kapuhoz a házmester. Ahogy Gábor Andor a már idézett művében fogalmaz: „Mert az megint egy külön kérdés: a házmester toalettje. A házmester vagy nagyszerű toalettet csinál, mielőtt színem elé kerülne, s ez még több időt vesz igénybe; vagy kénytelen vagyok fehérműinek összes titkait megismerni.”²⁰ Efféle kellemetlenségeket elkerülendő, nem egy házmester aludt ruhában, s így könnyen, relatíve időben és elfogadható külsővel jelent meg a kapunál, ami a bevételi forrásai növekedéséhez vezethetett. A következő részlet a Házfelügyelők Lapjában jelent meg mintegy iránymutatást adva a házmestereknek a kapunyitáshoz: „Nekünk házfelügyelőknek egyik legerősebb küzdő eszközünk a feltétlen udvariasság. Minél előzékenyebbek és udvariasabbak tudunk lenni, annál többre értékelnek bennünket, és ami a legfontosabb, annál több a kereseti lehetőségünk is. Régi tapasztalat az, hogy egy udvarias házfelügyelőnőt a házban mindenki szeret, annak szívesebben adnak. És legtöbbször többet, mint amennyi elő van írva. [...] Képzeljük magunkat abban a helyzetben, hogy lakók volnánk egy házban, hogy mi volna a véleményünk egy olyan házfelügyelőről, vagy házfelügyelőnőről, aki soha nem köszön, ha ki- vagy beenged a kapun. Nem igyekeznénk-e kiszabni fillérre a minimális járandóságot?”²¹ A fillérre kiszabott minimális kapupénz mértékéről törvény rendelkezett – 1924-ben például ötszáz korona volt fizetendő este tíz és éjfél között, azután ezer. A liftért a házbéliek csak kapuzárás után fizettek, de a látogatók mindenkor alkalmanként ezer koronát.²² 1936-ban, jóval a pengőre történt áttérés után az aktuális lakásbérleti szabályrendelet szerint kapunyitásért éjjel 12 óra előtt tíz fillér, míg éjfél után húsz fillér illette meg a házfelügyelőt.²³ A lényeg azonban az volt, hogy egy kedves és tisztelettudó házmester a mindenkori törvény által előírt minimális kapupénz sokszorosát kaphatta. És erre szüksége is volt, ha nem akart éhen halni. Csakhogy az így kialakuló borraivaló-adási szokás, a szolgáltatások honorálásának tradíciója olyan krízisszituációban, mint a holokauszt – amint lentebb látni fogjuk – időnként torzító hatást gyakorolt életbevágó kérdésekben. A kapu-, szemét- és liftpénzen felül a házmesterek jogosultak voltak még az úgynevezett negyedpénzre is, ami a bérpalota lakói éves lakbérének 2%-ára rúgott a két világháború közti időszakban.

Egyetlen fontos sajátosságát nem említettük még a házfelügyelői posztnak, a térbeli elhelyezkedését. A házmester gyakorlatilag otthon dolgozott, ideje nagy

²⁰ Gábor A.: Pesti sirámok i. m. 68.

²¹ A néma levante. Házfelügyelők Lapja 20. (1943) 6. sz. 2.

²² A 3333/1924. M.E. számú lakásrendelet. Házfelügyelők Lapja 1. (1924) 1. sz. 3.

²³ Dános Tivadar: Háztulajdonos, lakó és házfelügyelő. Bp. 1936. 235–236.

részét a házban töltötte. A polgári társadalmi fejlődés egyik alapvonása a lakóhely és a munkahely különválása, ami a házfelügyelőknél nemhogy nem történt meg, de esetükben épp ellenkező irányú elmozdulás látható. Mind a technikai fejlődés – a központi fűtés és lift elterjedése – mind a városiasodás és az ezzel járó éjszakai élet megélénkülése növelték a házmesterek helyhezköttöttségét, sőt az eredeti rész-munka helyett már egyre inkább teljes embert, nagyobb ház esetén pedig gyakran egy teljes család együttes, összehangolt munkavégzését kívánták a bérház zökkenőmentes üzemeltetése érdekében. Ehhez járult még az állam ellenőrzési igényének felerősödése. Az állam ugyanis tudni akarta, hogy melyik állampolgár hol található meg, ki hol és kivel tartózkodik, s ennek az igénynek a kielégítésében nem kis szerep jutott a házmestereknek, akik lakónyilvántartó könyvet voltak kötelesek vezetni. Ha netán olyasvalakit talált a hatóság a házban, aki bár ott lakott, de oda nem volt bejelentve, úgy a házmesteret vonták felelősségre és megbírságozták. A lakóbejelentőket is alá kellett íratni velük, mielőtt azt a lakók a rendőrségnek benyújtották. A bérházon belül a házmasterlakások pozícionálása rendszerint biztosította a házfelügyelő közvetlen rálátását nemcsak a bejáratra, de a ház udvarára is, ezáltal elősegítve, hogy a házmaster minden a házban zajló eseményt szemmel tarthasson. A házfelügyelők tudatában voltak a szakmájukhoz tartozó területi kontroll jelentőségének, erre utal a saját magukról alkotott kép, melynek egy lenyomatát a *Házfelügyelők Lapja* 1925. évi júniusi számában találjuk: „A házfelügyelő Budapest szeme. Lát mindent, ami a házban történik. Nemcsak a ház tisztán tartása, elszámolás, lakókkal való előzékeny érintkezés, hatósági kézbesítések pontos teljesítése, stb., stb. a kötelessége, hanem félig-meddig a felügyelet is, és rendellenességek esetén a jelentéstétel is kötelessége, mivel nagyon sok súlyosabb kimenetelű bajt is meg lehet előzni. A házfelügyelő tehát nemcsak a háztulajdonos megbízottja, hanem félig-meddig hatósági közeg is és eme kötelességeinek hűen meg kell felelnie.”²⁴ A házmasteri önkép itt tehát már a hatóság részeként definiálta magát, egyben burkoltan elismerve, hogy a feljelentés kvázi munkaköri kötelezettségnek tekinthető.

A második világháború és a kontrollfeladatok megnövekedése

Az úgynevezett harmadik zsidótörvény, az 1941. évi XV. tc. és annak fajgyalázással kapcsolatos rendelkezései nyomán indult perekben a házmesterek egyre gyakrabban szerepeltek koronatanúként.²⁵ Ők látták a szexuális partnerek rend-

²⁴ Jegyzetek. *Házfelügyelők Lapja* 2. (1925) 4. sz. 2.

²⁵ Erre például lásd *Lugosi András: Sztálin Főhercege. Kohn báró vacsorái a Falk Miksa utcában a fajgyalázási törvény idején.* Fons 17. (2010) 527–576.

szeres érkezését, kifigyelték távozását. A következő eset jól példázza a helyzetet: mivel a bombázások nyomán megjelenő kötelező elsötétítés betartását köteles volt ellenőrizni a házmester, egy éjjel, 1942 kora augusztusában, amikor a Szinyei Merse utca 25-ben a házfelügyelő éjszaka fényt látott kiszűrődni az egyik lakó ablakán, felment az emeletre, hogy figyelmeztesse őt. Ekkor látta meg a keresztény nőt, amint Krausz nevű látogatója mellett feküdt fehérenműiben, aminek a feljelentés után fajgyalázási per lett a következménye.²⁶

A háborús készülődéssel a kormányzat területi kontrolligénye tovább erősödött. Ennek keretében rendelkezett a légoltalmi pincékről, melyek felügyeletét és az ott lévő berendezések állandó karbantartását is a házmesterekre bízta.²⁷ Utóbb még tovább nőtt a házfelügyelő fontossága, amikor már a lakóknak járó élelmiszerjegyek és tüzelőjegyek kiosztásában is részt vett. A háborús intézkedéseknek köszönhetően tehát a házmester egyre inkább tényleges hatalmi tényezővé vált és fontos szerepet kapott a magántér és a mindennapi élet ellenőrzésében. Ugyanakkor azonban ez a fajta „előmenetel” nem tükröződött a házfelügyelő jövedelmében, sőt, nemhogy nem kapott több pénzt, de az elsötétítés miatt éjszakai kapupénz-bevételei is jelentősen csökkentek.

A kormányzat természetesen felismerte a házfelügyelők hatalmi tényezővé válását. Ez a felismerés ösztökelte a törvényalkotót arra is, hogy a házmesterek köréből kizárja a zsidó származású magyarokat, merthogy miképpen lehetne jogosult a térhasználat ellenőrzésében való részvételre az a személy, akinek térhasználatát épp a kormányzat korlátozza, akinek alacsonyabb értékű élelmiszerjegyet ír elő, akinek beavatkozik a családi és szexuális viszonyaiba is. Következésképp a 3.530/1942. B. M. számú rendelet értelmében 1942. június 1-től kezdve már csak úgynevezett keresztény személy lehetett házfelügyelő. Ámde minden ilyen, a keresztény kurzus által az „Örségváltás” kontextusában értelmezett rendelkezésnek megvoltak a maga technikai és életvezetési következményei is.²⁸ Esetünkben például a törvénykező nem hagyta teljesen magára az elbocsájtandó „zsidó házmestereket”, mert előirányozta a jogszabály következtében állását veszített házfelügyelő részére a cserelakás felajánlását. Ennek hiányában ugyanis a kortársak szerint akár ezer feletti család is utcára kerülhetett volna.²⁹ Csakhogy egy általános lakáshiánnyal küzdő városban ez majdhogynem lehetetlen kikötés volt. Ezért

²⁶ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) VII.5.c A Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék peres iratai. Krausz Lajos ügye. 3086/1943. 22.

²⁷ Házfelügyelők Közlönye 11. (1937) 10–11. sz. 1.

²⁸ Az Örségváltás társadalmi folyamatának bemutatását legújabban lásd *Margittai Linda: Zsidókérdés a Délvidéken. Doktori (PhD) értekezés. SZTE. Szeged 2019.*

²⁹ A házmesterek hivatalos orgánuma, a Házfelügyelők Lapja egyenesen „másfélezer új házfelügyelőnek az előteremtéséről” ír. Lásd „Örségváltás”. Házfelügyelők Lapja 19. (1942) 7. sz. 1.

áthidaló megoldásként kerülhetett sor a cserelakás megváltására: az ekkor 44 éves Pozsár Lászlóné például 2000 pengőt adott elődjének, Wilhelm Ernőnek, hogy 1942. augusztus 1-től az övé lehessen a házfelügyelői poszt a Pozsonyi út 16. számú házban.³⁰

Ugyanebben az időben a Szent István park 10. számú épületében egy Rózsa nevezetű házmester származása miatt távozni kényszerült posztjáról, és helyét átvette az „öskeresztény” Papp György. Mivel a ház története viszonylag jól dokumentált, tudjuk, hogy a Papp család eredetileg Hajdúdorogról származott, két gyerekük volt, és már ezt megelőzően is budapesti házmesterkedésből tartották fenn magukat, csak egy kisebb házban, szoba-konyhás házmesterlakásban.³¹ Most az „örségváltásnak hála” beköltöztek egy modern lakóépület kétszobás házmesteri lakásába. A házfelügyelői teendőket alapesetben a feleség látta el, mert a férjnek, aki egyébként öt elemít végzett, volt egy mellékállása is a fővárosi élelmiszer-vizsgálóban.

Pappék viszonylagos nyugalomban szolgálhatták a lakókat a Szent István park 10-ben, egész addig, amíg 1944 márciusában a fővárost megszállták a náci Német Birodalom katonai alakulatai. Mint az közismert, Budapesten a zsidó származású magyarokat 1944 júniusában nem egy jól körülhatárolt, területileg egységes gettóba zárták, ahogyan az Varsóban vagy a régió más nagyvárosaiban korábban történt. Ehelyett a magyar hatóságok úgynevezett „csillagos házakat” jelöltek ki a zsidónak minősülő lakók számára. A Dávid-csillaggal a homlokzatán megjelölt 1951 épület elszórtan helyezkedett el a város különböző kerületeiben, ezért a jelenséget a nemzetközi szakirodalom „szórt gettónak” nevezi.³² Az ezekben az épületekben szolgáló keresztény házmesterek egyfajta összeköttetést jelentettek a kinti szabad és a házra korlátozott két különböző életminőség között, sőt a korlátozó intézkedések egyikének-másikának kikényszerítésében személyesen is részt vettek. Szociológiai szóhasználatnál „hidat” képeztek a társadalmi átjárhatatlanság falai felett. De még 1944 júniusában járunk, amikor a csillagos házaknak csak a kijelölése zajlik, és első körben a Szent István park 10-es ház a keresztény házak közé került, annak ellenére, hogy lakóinak nagyjából fele zsidónak minősült. Ekkor a házfelügyelők aktívan közbeléptek: Pappék kapcsolataik révén igyekeznek elintézni a ház átminősítését.³³ Itt kell megemlítenünk általánosságban a házfelügyelők híresen tág kapcsolati tőkéjét, hiszen a térhasználat

³⁰ BFL Magyar Házfelügyelők és Segédházfelügyelők Országos Szakszervezetéhez kiküldött budapesti igazolóbizottságok iratainak gyűjteménye (a továbbiakban: XVII/1598), V. kerület. Erre vonatkozóan lásd Pozsárné adatlapját, kitöltve 1945. máj. 18-án.

³¹ Papp György népbíróági pere. Budapesti Népbíróság iratai. Büntetőperes iratok (a továbbiakban: BFL XXV.1a) 1500/1945. 5.

³² Lásd például *Tim Cole*: Holocaust City: The Making of a Jewish Ghetto. London 2003.

³³ V. kerület, Papp György és Papp Györgyné ügye. BFL XVII/1598. A kérdés felmerült Papp György népbíróági perében is: BFL XXV.1a 1500/1945. 61., 76–77.

sokszor éveken át zajló ellenőrzése és a lakóknak és látogatóiknak ismétlődően nyújtott szolgáltatások során a házmester a legkülönbözőbb ismeretségekre tesz szert. Ezeket aztán igyekeznek is a lehető leghatékonyabban kihasználni. 1944-ben ehhez járult, hogy a fővárosi hatóságok által kiadott a zsidók és nemzsidók arányát és a lakóköörülményeket firtató nyomtatványokat a legtöbb ház esetén nem a háztulajdonos, hanem a lakók személyes adatait leginkább ismerő házmester töltötte ki, aki a lakónyilvántartóból is megállapíthatta a főbérlet felekezetét. Ezek az adatszolgáltatási ívek, illetve a bennük feltüntetett adatok szolgáltak a „csillagos” (zsidó) és „keresztény” házak közti különbségtétel alapjául.

Az adatszolgáltatási ívek kitöltésekor a házfelügyelők könnyen megkísérelheték befolyásolni a „zsidóházak” kijelölését. Elég volt ehhez hamis adatokat feltüntetni; egy-két zsidó főbérlet a listáról lehagyni, vagy a keresztény házastársat számolni főbérletként a vegyes házások esetén, és máris a keresztény lakók kerültek többségbe, ami el is döntötte azt a kérdést, hogy csillagos házzá minősítsenek-e egy épületet avagy sem. Számos ilyen befolyásolási kísérlet leírását találhatja a kutató az úgynevezett „zsidó- vagy csillagosházak” első, 1944. június 16-ai listájának megjelenése után a polgármesterhez címzett lakossági beadványok között.³⁴ Nem kevés forgott itt kockán: abból a házból, amelyik nem került rá a csillagos házak listájára, ki kellett költözniük a zsidó családoknak, magukkal nem vitt holmijukat a lakás egyik szobájába zsúfolták, majd a kulcsot leadták a házmesternek, aki a házparancsnokkal egyetemben aláírt leltárt adott a távozók kezébe. A javak felügyeletét a minisztérium a házmesterekre bízta, akik közül azonban sokan visszaéltek ezzel a helyzettel. Családi legendák százai szólnak az így elvesztett javakról. Kálmán Imre például a Sas utca 24-ben lakott az 1944. júniusi „összeköltöztetésig”, amikor is holmiját a lezárt szobában tudva, kulcsait a házmesternél hagyva a csillagos házba költözött. A felszabadulás után fényképezőgépe, számos más személyes tárgyával együtt a házfelügyelő pincéjéből került elő. Tanúk többször is látták a szóban forgó házmestert Kálmánék elhagyott lakásába bemenni. De ugyanezen tanúk elmondásából kiderült az is, hogy a Kálmánék lakásából elvett „gyermek mozigép” a házmesterék gyerekeinek karácsonyi ajándékai közt szerepelt, és azt utóbb a légópincében működtették is.³⁵ Hasonlóan jártak Lusztigék is, akik a háború után a házmesterék gyerekein látták viszont az összeköltöztetésük rájuk bízott télikabátot.³⁶ A közös lakótér, a gangos házban belül megfigyelhető anyagi jólét hozzájárult ahhoz, hogy 1944-ben az emberek

³⁴ A beadványok hozzáférhető BFL IX-2781-2791 jelzet alatt. Feldolgozásukra példaként lásd *Cole, T.: Holocaust City* i. m. 131–156.

³⁵ V. ker., Leitgéb Jánosné ügye, Sas utca 24. BFL XVII/1598. Lásd az 1945. júl. 23-i tárgyalási napon rögzített vallomások közt Kálmán Imre, valamint Kohári Mihályné vallomásait.

³⁶ Oral history interjú Josef Lustiggal. Cfat, 2012. okt. 22. (Rögzítette a szerző, publikálatlan.)

sejtették, kitől mit érdemes elvenni. Nem egy olyan eset is ismert, ahol a házmester másoknak tette lehetővé egyes vagyontárgyak eltulajdonítását egy „zsidó” lakó hátrahagyott javairól szóló leltár vagy kulcs átadásával.

A csillagos házakba történő összeköltötetés lezárulásával ezen házak házmesterei újabb feladatot kaptak: a vonatkozó 7200/1944. számú főkapitányi rendelkezés kifejezetten a házmestereket jelölte ki az összeköltötetett zsidó magyarok őrzésére, akik egy rövid, engedélyezett bevásárlási időszaktól eltekintve kötelesek voltak egész nap a szóban forgó házban tartózkodni. A rendelkezés 3. §-a értelmében „[m]inden házban a ház tulajdonosa vagy [ház]felügyelője a ház légoltalmi parancsnokával együtt 3 példányú névjegyzéket készít [...] mely tartalmazza a házban lakó zsidókat lakás, név, nem és kor szerint feltüntetve. A névjegyzék egy példánya a ház kapuja alatt kifüggesztendő, a többi példányt a háztulajdonos és a házfelügyelő megőrizni és a hatóságok felhívására felmutatni köteles. A házfelügyelő [...] a házban lakó zsidók létszámát a névjegyzék alapján naponta ellenőrizni köteles, és az esetleges eltűnteket a legközelebbi rendőrszobában bejelenteni tartozik”.³⁷ A feladatok egy részéért elméletileg a házfelügyelő egyetemlegesen felelt a háztulajdonossal (azaz a háziúrral), de a gyakorlatban az esetek döntő többségében a házmester végezte el ezeket a teendőket. Még konkrétabban vettek részt a házfelügyelők a zsidók felett gyakorolt diszkriminatív felügyeletben a nyilas hatalomátvétel után, amikor a munkaszolgálatra kötelezetteket a házakból ők küldték ki reggel munkára, de jelenteniük kellett azt is, ha közülük valaki idő előtt visszatért otthonába.

A számonkérés sajátosságai és az egykori lakók emlékei a házmesterekről

A zsidóellenes diszkriminatív és a rendkívüli háborús intézkedések következtében a budapesti házmesterek valóban integráns részeivé váltak a hatalomnak. Az állam ugyanis a rendelkezések betartásához szükséges területi kontrollt csak ezeknek a hétköznapi, egyszerű embereknek a segítségével tudta megteremteni és fenntartani. Méltán merült fel ezért a háború utáni időkben a házfelügyelők felelősségének kérdése több fórumon is. A legsúlyosabb eseteket, a háborús bűnösök ügyeit a népbíróság tárgyalta, de ennek bírái szinte kizárólag csak azon házmesterek felett ítéleztek, akik „katonai jellegű alakulat részére személy és egyben vagyontárgy

³⁷ A rendelet szövegét lásd BFL/IV. 1409c, IX-2046/1944, 1860. doboz. A kijelölt házakat eleinte csak 14 és 17 óra között hagyhatták el a „csillagviselésre kötelezettek”, de később ez az intervallum többször is változott.

ellen elkövetett erőszakos cselekményben segítséget nyújtottak”.³⁸ Ide azonban csak azoknak a házfelügyelőeknek az ügyei kerültek, akik közvetlenül és szándékosan járultak hozzá valamely lakó halálához vagy kirablásához.³⁹ A legtöbb erkölcsileg elmarasztalható házfelügyelő ennél kisebb súlyú vagy más természetű bűnökkel rontott a zsidónak minősülő állampolgárok amúgy is sanyarú helyzetén. Bőven volt tehát a házmesterek számlájára írható megrázó, személyes sérelem, ezek legjava azonban jogilag nehezen volt számon kérhető. Ezért a legmegfelelőbb fórumnak az ilyen ügyek megtárgyalására a népbíróságok helyett az igazolóbizottságok bizonyultak, amelyek laikus bírái kevésbé törődtek a jogszabályi megkötöttségekkel, s amely bizottságok egyfajta megbékélési tanácsi funkciót is betölthettek.⁴⁰

A népbírói ingerküszöb alatt maradó, nehezen megfogható jogi problémákra példa Zseni István házmester esete a Pannónia utca 22-ből, akit az igazolóbizottság 1012/1945. számú határozatával egy évre eltiltott a foglalkozásától. Az elmarasztaló határozat előzménye az volt, hogy 1944. május 16-án a ház egyik lakóját, Gáspár urat kereste a Gestapo. A lakó nem volt otthon, ezért a házfelügyelőnél érdeklődtek utána. Aznap este a házmester felment és becsöngetett Gáspárekhoz. Mikor ajtót nyitottak neki, megörült: „hála Istennek, hogy itthon vannak”, de mikor Gáspárek megkérdezték, mégis miért örül ennyire, azt válaszolta, hogy „azt csak reggel mondja meg”. Másnap reggel a detektívek megérkeztek a lakóért és elvitték. A háború végén jogilag értékelni egy ilyen esetet rendkívül nehéz volt, hiszen a házfelügyelő a munkáját végezte, amikor ellenőrizte a lakók életvitelszerű tartózkodását, de még akkor is, amikor információt adott a Gestapónak. Az igazolóbizottság mégis megfosztotta állásától a házmestert, mert az 1945. július 21-én kelt határozat indoklása szerint „nem adott módot arra, hogy Gáspár megmeneküljön a deportálás szörnyű szenvedésétől”, hiszen tisztában volt azzal, hogy a lakót kereste a Gestapo, mégsem figyelmeztette őt. Az igazolóbizottság tagjai itt tehát morális kötelezettséget kértek számon, és ennek alapján szabták ki a büntetést.

³⁸ 81/1945 M.E. Népbíráskodásról szóló rendelet, 13. § 2. pont. Lásd például ezt a törvényi definíciót Farkas Katalin ügyében. BFL XXV.1a. 678/1945. 39., 43.

³⁹ A húszeszes nagyságrendű fővárosi házmester-társadalomból mindössze néhány tucat házmester felett ítélezett a népbíróság. Első fokon rendszerint súlyos ítéleteket szabtak ki, melyeket másodfokon jelentősen enyhítettek. Például Erdélyi Sándor (BFL XXV.1a 2779/1945) első fokon tíz év kényszer-munkát kapott, amit másodfokon egy év börtönre változtattak. Reményi Gyulánét (1481/1945) első fokon kötél általi halálra, másodfokon életfogytiglani fegyházra ítélték. Kerekes Jánosné (2724/1945) első fokon tíz évet kap, másodfokon egy évre változtatva. A népbíróságok működéséről lásd még *Barna Ildikó – Pető Andrea*: A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten. Bp. 2012.

⁴⁰ Az 1945 tavaszán megalakított igazolóbizottsági rendszer kiterjedt számos szakmára, és végső soron a bizottságok felállítása a Magyarország által aláírt fegyverszüneti egyezményben foglalt közéleti megítéztulást célozta. Ezen bizottságokba a szakszervezeti tagokon és hivatásos jogászokon kívül a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjai delegálták a tagokat.

Az igazolóbizottság határozatai nem csak morális tartalmat hordoztak, hiszen a tét nem volt kicsi: ha ugyanis a házmestert elmarasztaló, „nem igazoló” határozat született, akkor az illető nemcsak házfelügyelői pozícióját veszítette el, hanem az ezzel járó szolgálati lakást, tehát az otthonát is. Nem véletlenül születtek beszámolók heves vitákról, érzelmileg túlfűtött jelenetekről az igazolóbizottság hétköznapijaiból. Ezek közül egyet idézünk is itt a *Haladás* hetilap 1945. október 1-jei számából, egy Fedor nevű szerző tollából: „A házat így ahogy van gyűlölet házának is lehetne nevezni. Talán sehol ilyen tömören nem zsúfolódik össze ebben a városban az elmúlt évek szennyese. [...] Ahogy a lépcsőn felfelé megyek, »házaikon« megyek keresztül: nyolc-tíz főnyi csoportonként képviselteti magát egy-egy ház, tekintve, hogy az igazolóbizottság a vádló és védő tanukat az igazolandóval egyszerre hívja be. A lakók ruháján, modorán szinte utcányi pontossággal megláthatja a rutinos pesti ember, hogy a ház a zsúfolt Peterdy utcában áll-e, vagy az elegáns Molnár utcában. Ezek az emberek, akik most nevelésüknek megfelelően többé-kevésbé elfojtott drámai indulatokkal telten állnak itt, órákig farkasszemet nézve egymással, vagy zavartan elnézve egymás mellett, vagy közös szapulásba merülve, ezek tavalyelőtt alig ismerték egymást. Udvariasan köszöntek egymásnak, a házmesternek borraivalót adtak, vagy adósak maradtak, legfeljebb egy-egy tartásdíját féltő elvált asszony vagy tilosban járó nő ember került néha valami szégyenletes cinkosságba az illető házmesterrel, de egyébként a ház lakói egymással legfeljebb egy-egy keretregény lapjain találkoztak. A légóval kezdődött, az első riadókkal, a házak félelmetes egységbe kovácsolódása, a lakók éjszakai ismerkedése, a házfelügyelő jogkörének különös kibővülése. Aztán jött a tavalyi év. És most itt állnak az élet és halál volt urai, a pesti házmesterek és a házmesternék, lakóik gyűrűjében, mintegy főszereplők a kórustagok közt, jelenésükre várva. Itt van mind a három fő típus. A nagy kövér házmesterné őrmester hangjával, az özvegy, aki nagy hangon jelenti ki: - Nekem nincs mit félnem. Az én lelkiismeretem tiszta. Mikor tőlünk elköltöztették a zsidókat, én dugtam, mentettem, amit lehetett. Már nem akartam, már tele volt a lakásom mindennel. De akkor a Schwarzné letérdelt, úgy könyörgött, húzzam az ujjamra a gyűrűjét, reszketett, sírt – megtettem. Bár ne tettem volna. Mert most bezzeg neki áll feljebb. Volt pofája feljelenteni azért a vacak gyűrűért. Mikor pedig tudtam, hogy meglóg, hogy papírjai vannak, elvitethettem volna úgy, hogy attól koldúl! De nem tettem! Most ez a hála.”

Ez a hosszabb újságírói beszámoló nemcsak az igazolóbizottság épületének belső hangulatába enged bepillantást, de közvetít valamit a korabeli közhangulatból is. Ez a hangulat ugyanis egyértelműen arról tanúskodott, hogy a házmesterek túlnyomó többségének volt mitől félnie a háború utáni számonkérés időszakában. Talán még beszédesebben támasztják alá mindezt a házfelügyelők háború után újjáalakult érdekvédelmi szerveződése, a Magyar Házfelügyelők és

Segédházfelügyelők Országos Szabad Szakszervezete ügyvezető elnökének, Boldis Jánosnak a szavai, aki szerint: „Az új, demokratikus Magyarország érdeke, hogy mindenki számot adjon múltbéli magatartásáról, s ezt kell tennie a házfelügyelőknek is. A házfelügyelő az elmúlt időben már helyzeténél fogva is jobban ki volt téve a reakció szülte veszélyeknek, mint bárki más. A házfelügyelőnek ezerszer nehezebb volt megtalálni a kivezető utat, mint bárki másnak, már azért is, mert végrehajtó közege volt a reakció hatalmának, aki nem térhetett ki a rendelkezések keresztülvitele elől, és legfeljebb az ő művészetén múltott, hogy tudott a borotva élén olyan táncot járni, ami mindenki érdekét – legalább látszólag – szolgálta.”⁴¹

A szakszervezeti elnök szavaiból egyértelműen kitűnik, hogy pontosan tisztában volt a házfelügyelők nehezen menthető involváltságával a náci rendelkezések végrehajtásában. Jól látta azt is, hogy a korabeli társadalom széles körei tekintetk a házfelügyelőkre a nácik tettestársaiként. 1944 őszén például, Szálasi hatalomátvétele után a nyilasok általában egy-egy rendőr kíséretében jelentek meg a csillagos házak házmesterlakásaiban és követelték a zsidó lakók névsorát, amit jogilag a házfelügyelő köteles volt átadni nekik. Jó néhány lakó azonban egy-egy ilyen történetben a nyilasok által elkövetett gyilkosság bűnrészeseként tekintett a listát átadó házmesterre.⁴² A háborút követően, a saját jó hírük helyreállításának nehéz feladata előtt álló házmesterek első körben a lakosságot hívták fel az igazolóbizottsági munka segítésére, olyan apróhirdetésekből, mint amilyen a *Népszava*, 1945. április 13-i számának 6. oldalán jelent meg: „Figyelem! Budapest V. kerületi lakóihoz! Felhívjuk az V. kerületi lakosokat, hogy a házfelügyelők és segéd-házfelügyelők múltban tanúsított magatartásáról írásbeli jelentést tegyenek, V. Szent István körút 27. I. 2. szám alatt a Házfelügyelők Orsz. Szabad Szakszervezetének V. kerületi helyi csoportjánál.”⁴³ A felhívásokat a bérházak faliújságaira is kötelező volt kifüggeszteni, és válaszul a lakók tömegei jelezték fenntartásaikat, míg sokan írásba adták támogatásukat a házmestereknek. Ezeknek a nyilatkozatoknak és támogatóleveleknek, valamint az igazolóbizottsági jegyzőkönyveknek a tartalma alapján körvonalazódik, hogy melyek voltak azok a főbb problémakörök, amelyekre az igazolóbizottság eljárása rámutatott a házmesterek háborús ténykedésével kapcsolatosan.

Előfordulási arányát tekintve természetesen a vagyoni veszteségek állnak az első helyen, melyek közül néhányat már említettünk az összeköltöztetésekről szólva. A bejelentések súlyát is mérlegelve viszont leginkább az adott okot panaszzra az egykori lakók és összeköltöztetettek körében, hogy bár voltak házmesterek,

⁴¹ A házfelügyelők igazoltatása. Házfelügyelő 1. (1945) 2. sz. 3.

⁴² Lásd erre példaként VI. ker., Tóth Imréné ügye, Paulay Ede utca 65, Szőke Sándorné nyilatkozata. BFL XVII/1598.

⁴³ Apróhirdetések. Népszava, 1945. április 13. 6.

akik segítettek egyes zsidónak minősülő magyarokat a holokauszt időszaka során, ezek a megsegítettek feltűnően gyakran kerültek ki a gazdagabb lakók közül. Kovács Vendelnét, a Szent István körút 6. számú ház házmesterét például a Magyar Házfelügyelők és Segédházfelügyelők I. Igazoló Bizottsága állásvesztésre ítélte, s a házfelügyelői tisztség viselésétől öt évre eltiltotta 1063/a.I.B.I./1945 számú határozatával. Az 1945. július 26-án kelt határozat indoklásában szerepel a következő mondat: „tényként állapította meg a Bizottság azt is, hogy özv. Kovács Vendelné számos esetben értékes szolgálatot tett az úgynevezett üldözött zsidóknak, de megdönthetetlen véleménye a Bizottságnak, hogy csak a gazdag zsidóknak, akiktől nyilván nagyértékű szolgáltatást kapott, viszont a szegény zsidóknak nemcsak, hogy szolgálatára nem állott, hanem azokkal egész antiszociális magatartást tanúsított, durván, embertelenül viselkedett, nemcsak ő, hanem a fiai is”.

Egy másik esetben Pozsár Lászlónét már említettük annak kapcsán, hogy 1942 közepén kétezer pengő lelépési pénzt adott a Pozsonyi út 16. házmesteri állásáért. Az épület két évvel később csillagos ház lett, és a házmesterek ténykedését tárgyaló igazolóbizottság ülésén az egyik negyedik emeleti lakó így emlékezett vissza a házban történetekre: „Miután özvegyasszony vagyok, anyagilag nem tudtam kielégíteni, így állandóan kellemetlenkedtek. Tudom, hogy egy barátnőm is nagyobb összeget adott nekik, ezért vele jól bántak.”⁴⁴ Ugyanezen ház egy másik lakója azt nyilatkozta az igazolóbizottságnak, hogy „A nyilas idők alatt úgy a ház lakóinak, mint jómagamnak a házfelügyelők szolgálatot teljesítettek, de ezért pénzbeli ellenszolgáltatást fogadtak el.”⁴⁵ Egy harmadik lakótól tudjuk, hogy a segítségnyújtás kiterjedt az üldözöttek élelmezésére, a nyilas razziák ideje alatti bújtatására, értékeik megőrzésére. Mivel bőven akad hasonló példa, ezért nyilvánvaló, hogy nem egyedi esetekről volt szó. A jelenség hátterében pedig azt az évtizedek alatt kialakult struktúrát találjuk, amely a házmesteri pozíció finanszírozását jellemezte, nevezetesen a nem megfelelő bérezést és a szolgáltatásokért a lakók részéről nyújtott rendszeres extra-fizetések, borravalók gyakorlatát. Szociológiai szempontból a házfelügyelők itt a „társadalmi szakadások” áthidalására vállalkoznak, mely szerepet Ronald S. Burt más társadalomtörténeti szituációkra vonatkozóan dolgozott ki, ugyanakkor elméletének alapvonásai a budapesti holokausztban érintett bérházakra is vonatkoztathatók.⁴⁶ Hiszen a csillagos és védett házakba bezárt „zsidó” emberek létezésük területi korlátai miatt nem vagy csak erősen korlátozottan juthattak hozzá a társadalom többi résztvevői által

⁴⁴ V. ker., Pozsár Lászlóné ügye, Epsteiné nyilatkozata. BFL XVII/1598. A házban működő másik házmester Kreicsi ügyét Pozsárnéval összevontan tárgyalták.

⁴⁵ Uo. Surányiné nyilatkozata, 1945. júl. 9-én jegyzőkönyvezve.

⁴⁶ *Ronald S. Burt: The Social Capital of Structural Holes.* in *The New Economic Sociology.* Eds. Mauro F. Guillén et al. New York 2005. 155.

kínált szolgáltatásokhoz. Ezen korlátokat azonban az ugyanezen házakban szolgáltatást teljesítő házmester és családtagjai képesek voltak áthidalni, hidat képezve a bezárt „zsidók” és a kínálatot nyújtók között. Amikor élelmet vásároltak az összeköltöztetett embereknek, vagy csomagot adtak fel, elmentek a védlevélért stb., akkor a házmesterek a társadalom strukturális szakadásait hidalták át, amivel egyúttal előnyökhöz jutottak.⁴⁷

Varga Gyula is ilyen hidat képezett a Kresz Géza 29. számú „zsidóház”-ban, amiért a ház lakói közös elhatározásból havi külön-járadékot fizettek neki a fel szabadulásig. „Néhány lakó ezen felül is pénzelte, amiért szabad ki-be járásuk volt...” – állítja a szóban forgó időszakot a házban töltő Kálmán Dezső levelében.⁴⁸ Csakhogy amikor Kálmánék egykori szobalánya vidékről élelmet hozott számukra, őt már nem engedte be a házmester. Világos, hogy itt egy jól fialó szolgáltatást veszélyeztető versenyt küszöbölt ki a házfelügyelő, amikor igyekezett redukálni a csillagos- vagy védett házzá lett épületbe mások által behozható élelmiszert. Az élelmiszer beszerzésére zsidó családonként egy tag jogosult volt délután 2-kor elhagyni a csillagos házat egy rövid, háromórás időszakra. Ez az időszak később változott, azonban mindig úgy volt jogszabályilag meghatározva, hogy mire a zsidónak minősülők elérték az elárusítóhelyeket, addigra a keresztények már felvásárolhatták az elérhető áruk javát. A Székely Bertalan utca 5. csillagos házában az egykori lakók szerint Könczöl Sándor házmester leánya és a segédházmester leánya együtt szerezték be az élelmiszert az összeköltöztetett embereknek. Ugyanitt szándékosan nem tájékoztatták a zsidókat arról, hogy az élelmiszerbeszerzésre meghatározott időszakot egy órával megnövelték a hatóságok, mert ezt a házmesterék üzleti lehetőségeik fenyegetésének tekintették. Az egyik lakó becslése szerint a lányok akár napi száz pengő körüli összeget is megkereshettek a bevásárló utakon.⁴⁹

Az élelmiszerhez való hozzáférés éhínség idején persze nemcsak egyszerű bevételi forrást jelent, hanem hatalmat is. Így volt ez a holokauszt legsúlyosabb hónapjaiban és legsúlyosabban sújtott területein is. Sokat mondó, hogy mikor a varsói gettólázadás idején Marek Edelman parancsnoki hatalmát akarták megkérdőjelezni a lázadás egyes résztvevői, eszközként az éhségstrájkot választották, ami majdhogynem abszurdnak tűnhet, tekintve az éhezés általános mértékét az adott szituációban.⁵⁰ A budapesti csillagos- és védett házak házmesterei számára is nyil-

⁴⁷ Erről lásd még *Ronald S. Burt: Brokerage and Closure: An Introduction to Social Capital.* Oxford 2013. 4–5, 10–24.

⁴⁸ V. ker., Varga Gyula ügye, lásd az 1945. május 22-i keltezésű levelet. BFL XVII/1598.

⁴⁹ VI. ker., Könczöl Sándor ügye. BFL XVII/1598.

⁵⁰ Az éhségstrájkolók kifogásolták, hogy Edelman – mint az ellenállás vezetője – nem adott nekik elegendő fegyvert. Az eset leírását lásd *Hanna Krall: Egy lépéssel az Úristen előtt.* Bp. 1982. 84–85.

vánvaló lehetett, hogy amennyiben a lakók elsősorban tőlük tudják megszerezni a túléléshez szükséges élelmet, akkor nagyobb eséllyel fogják elfogadni utasításait és a házbéli szabályokat is. Ennek megfelelően voltak, akik kiemelt fontossággal kezelték az élelmezés ügyét. Szalay házmester például nem engedte a vidékről jött árusoknak, hogy élelmet adjanak el az általa „szolgált” Phönix-házban, a Pannónia utcában. Ehelyett odakint felvásárolta tőlük az élelmiszert, amit aztán házon belül maga értékesített a zsidó lakóknak.⁵¹ Auguszt Ferenc ügyében egyenesen azt állították a Horn Ede utca 6. lakói, hogy a házmester egyes napokon nem engedte ki őket, hogy azután az élelmiszert „ő hozza a házba felárral”.⁵² A már említett Szent István park 10-ben szolgáló Papp házmesterről a háború után a házmegbízott jelentette, hogy 1944-ben nem engedte be a házba az élelmiszert hozó keresztény ismerősöket.⁵³ Ugyanebben a házban viszont maga értékesített élelmiszert, amint azt az ügyében eljáró Népbíróság ítélete is leszögezi.⁵⁴

A szolgáltatások ellentételezése nyomán beállott házmesteri vagyongyarapodásban speciális szerepet játszottak a rádiók. Ennek oka, hogy egy-egy készülék értéke mind technológiai vívmányként anyagi értelemben, mind pedig információforrásként eszmeileg magasra rúgott. Miután a magyar kormány 1944. április közepén elrendelte a zsidó tulajdonú rádiók beszolgáltatását, tömeges mértékben kezdték a lakók a házfelügyelőkhöz juttatni értékes rádióikat. A jelenségre felfigyelt a korabeli sajtó is, és a *Magyar Szó* 1944. május 22-én éles hangú cikkben ítélte el a rádió-beszolgáltatás körüli „visszaéléseket”.⁵⁵ A házmestereket a háború után ellenőrző igazolóbizottság kérdőívében egyetlen vagyontárgyra konkrétan is rákérdezett: minden egyes házfelügyelőnél megérdeklődtek, hogy szereztek-e zsidó lakóktól rádiót? Kaufmann István házmester a VI. kerületi Bulcsú utca 25/a-ból erre válaszul azt írta be szép kézírással a kérdőív 19-es kérdésénél kihagyott helyre: „csere útján, egy kisebbet adtam egy nagyobb készülékért, amikor a zsidóknak be kellett szolgáltatni.” A rádióra szimbólumként tekinthetünk, hiszen itt érnek össze a feltörekvő, gyors vagyoni gyarapodásra áhítózó keresztény házmestereknek és a túlélésért, a saját megmaradásukért aggódó zsidónak minősülő középosztálybelieknek az érdekei. Mindkét csoport érdekében állt ugyanis, hogy a hatóságoknak való beszolgáltatás helyett a jó minőségű rádióikat a „zsidók” a házmestereknek juttassák, akik aztán nemcsak különleges bánásmódban

⁵¹ V. ker., Szalay Antal ügye, lásd az 1945. ápr. 15-én kelt bejelentést. BFL XVII/1598.

⁵² VI. ker., Auguszt Ferenc ügye, lásd a 7/45 számú bejelentést, kelt 1945. jún. 17-én. BFL XVII/1598.

⁵³ Uo. Lásd Rejtő Ármin levelét, kelt 1945. máj. 2-án.

⁵⁴ Papp György népbíróági pere. BFL XXV.1a 1500/1945. Az ítéletet lásd az Nb.V. 1500/1945/5 számon.

⁵⁵ A „Sárga csillag” rovat, „Rádió” alcímében, „árja” aláírással, ismeretlen szerző tollából. Magyar Szó, 1944. május 22. 5.

részesítették az adományozókat, de közös rádióhallgatásokat is engedélyezhettek. Így szerezhettek információt az összeköltöztetettek arról, hogy hol tart a Hitler elleni hadjárat, merre jár a Vörös Hadsereg, és megbecsülhették, hogy mennyi időt kell még nagyjából kibírniuk a felszabadulásig. Egy ilyen „rádióhallgató szeánszról” számol be Hegedűs József házfelügyelő a Szent István körút 4-ből, melynek házmesterlakásában minden éjjel összegyűltek a kiválasztottak. Egy kalaposnőt, egy kereskedőt és még egy mézsáros nagyvágót is találunk a meghívottak között. Hegedűs házfelügyelő úgy emlékezett, hogy „az angol rádió éjjel fél tizenkettőkor, az orosz rádió pedig éjjel 12-kor szokott leadásokat adni. A többi lakók annak idején nem tudták, hogy kik azok, akik a mi lakásunkban tartózkodnak, mert mi akkor, amikor a rádióhallgatás végett nevezett egyének bejöttek a lakásunkba, a villanyt a lakásban és a lépcsőházban nem gyújtottuk fel”.⁵⁶

A házfelügyelőknek 1944-ben adományozott, kiemelten nagy értékű tárgyak kapcsán érdemes végiggondolni, hogy hol húzódott a határ a borraivaló és a megvesztegetés kísérlete között. Általánosságban a szociológia az adományozó szándékának irányát tartja perdöntőnek ebben a kérdésben, azaz a borraivaló a már megkapott, befejezett szolgáltatás nagyra értékelését hivatott kifejezni, szemben a megvesztegetéssel, amely egy jövőben remélt szolgáltatást megelőlegezetten honorál.⁵⁷ Ennyiben tehát ezek az 1944-es adományok tisztán megvesztegetésnek is tűnhetnek. Hiba lenne azonban, ha a kérdést nem az évtizedek alatt kialakult házmesteri díjazási tradíciók kontextusába helyezve vizsgálnánk. A budapesti szociális normavilágnak 1944-ben az felelt meg, hogy ha egy házmester szolgáltatást nyújt, akkor azért honoráriumot illik adni, és ha ez kicsit nagyobb honoráriumra sikerül, mint például egy a házmester rendes anyagi lehetőségein kívül eső modern rádió, vagy egy rendkívül nagy értékű télikabát, akkor azért hosszabb idejű, és nagyobb volumenű szolgáltatást várhatott el az adományozó lakó. Ebbe a szolgáltatásba aztán belefért az alkalmoszerű élelembeszerzés, védlevélbeszerzés, nyilas razzia ideje alatti bújtatás, kiengedés vagy információhoz juttatás, stb. Csakhogy azok, akik nem fizették meg a házfelügyelőket pénzzel vagy ilyen-olyan adományokkal, azok leginkább csak azzal az oldalával találkoztak a házmester munkájának, amivel a diszkriminatív zsidóellenes intézkedések kikényszerítésében vett részt. Belőlük kerültek ki a háború után az igazolóbizottságoknak címzett levelek szerzői.

Az eddig tárgyalt két fő témakör – a házmestereknek felrótt anyagi természetű veszteségek, valamint a szegényebb zsidó lakók megsegítésének

⁵⁶ V. ker., Hegedűs József ügye, lásd a határozat elleni fellebbezést, kelt 1945. aug. 23-án. BFL XVII/1598.

⁵⁷ Erről bővebben lásd *Magnus Thor Torfason – Francis J. Flynn – Daniella Kupor: Here's a Tip: Prosocial Gratuities are Linked to Corruption. Social Psychological & Personality Science* 4. (2013) 3. sz. 348–354.

diszkriminatív hiánya – mellett sorozatos panasztípus volt az igazolóbizottsági iratanyagban a házfelügyelők kokettálása a nyilas és hungarista mozgalommal. A körfolyosós, gangos felépítésű ház nemcsak a házmester számára biztosított megfigyelési lehetőséget, de maga a házmester és családja is megfigyeltté vált, különösen attól a perctől fogva, amikortól a zsidónak minősülő lakók a csilagos-, majd védett házak foglyai lettek. Ennyiben tehát a körfolyosónak köszönhetően a ház belső területe közösen használt információs felületté lett. Itt a legintimebb jelenetektől a legnyilvánvalóbb színvallásig széles skálával találkozik a kutató: a Laudon utca 5-ben a lakók figyelmét például nem kerülte el, hogy a Szálasi-féle hatalomátvételt hajnalig tartó ünneplés követte a házmesterlakásban 1944 októberében. Mi több, a házmesterasszonyt csókolózni is látták német katonákkal.⁵⁸ Volt olyan egykori összeköltöztetett, aki szerint releváns információ volt, hogy a Benczúr utca 1-ben szolgáló házmester lányának nyilas fiatalember csapta a szelet.⁵⁹ Köller házfelügyelő az Ó utcából köztudomásúan nyilas párttag volt 1944 áprilisától.⁶⁰ A Mnozil házmestercsalád nyilas propaganda bömböltetésével terrorizálta a zsidókat naphosszat, s a rádiót a lakók kérésére sem voltak hajlandók lezárni.⁶¹ Úgynevezett „keresztény házak”-ból is érkeztek ilyen bejelentések: a Csalogány utca 45/B-ben például a házmester, Burgerné egy lakó szerint élelmiszert gyűjtött a nyilasoknak az ostrom idején, és megsértődött, mikor a szóban forgó lakó nem akart adni.⁶² Hofgart János házmester a VII. kerületi Barát utca 9-ből aktívan igyekezett másokat is rábeszélni a nyilas párthoz való csatlakozásra.⁶³

A negyedik általánosan jellemző jelenség, ami miatt a zsidó származású lakók különösen sokat szenvedtek, a házfelügyelők rendszeres verbális és időnkénti fizikai brutalitása volt. Varga Gyulára például durva és goromba emberként emlékeztek a lakók, aki egyikük leányát meg is ütötte az ostrom idején.⁶⁴ Rengeteg hasonló panasz érkezett az igazolóbizottsághoz. Természetesen a legbrutálisabb házmesterek ügyei – közéjük tartozott a fentebb említett Papp György is, a Szent István park 10-ből – a Népbíróságra kerültek. Papp a vádirat szerint tetteleg bántalmazott egy lakót, illetve olyanokat kiabált, amikor valaki ki akart kerülni a munkára vezényelték csoportjából, hogy „nem tűröm, hogy a bűdös zsidók nem

⁵⁸ VI. ker., Váradi András ügye, lásd az 1945. júl. 20-án rögzített tanúvallomásokat. BFL XVII/1598.

⁵⁹ VI. ker., Kineth István ügye, Benczúr utca 1, lásd Dr. Csillagné nyilatkozatát. BFL XVII/1598.

⁶⁰ VI. ker., Köller László ügye, Ó utca 18, lásd a határozatot. BFL XVII/1598.

⁶¹ VI. ker., Mnozil József ügye, Laudon utca 4, lásd a júl. 20-án és aug. 7-én rögzített tanúvallomásokat. BFL XVII/1598.

⁶² Burger Jánosné népbíróági pere. BFL XXV.1a. 779/1945. 206. Világosi J. vallomása.

⁶³ VII. ker., Hofgart János ügye, lásd Bíró és Branstadter tanúk vallomásait, valamint Deli hentes nyilatkozatát. BFL XVII/1598.

⁶⁴ VI. ker., Varga Gyula ügye, Szondy utca 58. BFL XVII/1598.

dolgoznak”.⁶⁵ A vádirat második pontja szerint Papp a lakókat állandóan ordítva fenyegette elvitetésükkel. A svájci védelem alá került házba igyekvők közül egyeket 1944 telén „menjenek el innen, mert gumibottal és kézigránáttal verem el magukat” kiáltással üldözött el. A rendőrségnek Papp ellen vallók közt volt Jónás Lászlóné, aki felidézte, hogyan vezetett Papp házmester egy nyilast az otthonába, aki elvette tőle utolsó kétszáz grammnyi szalonnáját.⁶⁶ Szembeötlő a Papp-ügyben, hogy a rendőrség a vizsgálatai során szinte kizárólag negatív tartalmú, vádló vallomásokot rögzített, amire könnyű volt felfűzni a vádirat indoklását, például, hogy nyereszkedett volna, mikor élelmiszert vitt a védett házba. Sőt, többen látták, ahogy nyilasokkal italozott a házmesterlakásban. A háború után az adatokat összegyűjtő rendőrségi nyomozó egyértelmű képet igyekezett festeni a házfelügyelőről, hogy abból egy „jó vádirat” születhessen, amely megalapozná a felelősségre vonást. Csakhogy ez a házmester is merőben eltérően kezelte a lakók különböző csoportjait. Azok például, akik fizettek neki, elkerülték, hogy munkára vezényeljék őket. De voltak a házfelügyelő mellett szóló objektív körülmények is: a védett házba be nem engedett család például már akkor érkezett, amikor a ház teljesen tele volt. A svájci követség maga adta parancsba, hogy nem engedhet be senkit a házmester, aki nem rendelkezik érvényes svájci védlevéllel, mert azzal a bennlévő több száz ember életét veszélyeztetnék. Emellett a népbíróági tárgyaláson a védett ház egykori lakói közül egy védelmébe is vette a házmestert. Mondandójának lényege, hogy egy olyan épületben, ahol a normális hatvan lakó helyett ötszáznegyvenen kénytelenek szűkölködni, ott nem lehet fegyverkezési eszközök nélkül az elemi együttéléshez szükséges rendet fenntartani.⁶⁷ E meggyőző tanúvallomáson túl a bíróság elfogadta a házmester azon érvelését is, hogy a szomszédos ház nyilas házmestere előtt titkolnia kellett filozemita beállítottságát. Ahogy a felmentő ítélet fogalmaz: „kétségtelen tény, hogy vádlott az ostrom alatt a felszabadulást megelőző időkben több alkalommal is zsidóellenes kijelentéseket tett, és többször durván és gorombán viselkedett a ház zsidó lakóival szemben. A népbíróóság azonban, a mai tárgyaláson felmerült adatok alapján, tényként állapította meg, hogy vádlott ezeket a kijelentéseket [...] nem a zsidóság elleni gyűlöletből, hanem az akkori kényszerítő körülmények hatása alatt, tulajdonképpen a védett ház zsidó lakóinak megmentése érdekében tette”.⁶⁸

Papp György esetének az ítélet által csak áttételesen kimondott tanulsága, hogy nem volt könnyű dolga a házmestereknek sem, amikor egy túlszűfolt épületben, a túlélésért utolsó erő tartalékaikat mozgósító emberek közt kellett

⁶⁵ Lásd az eset leírását Papp György népbíróági pere. BFL XXV.1a. 1500/1945. 46–47., 58.

⁶⁶ Papp György népbíróági pere. BFL XXV.1a. 1500/1945. 43–44.

⁶⁷ Uo. Lásd Molnár Sándor vallomását. 45.

⁶⁸ Uo. Ítélet, Nb.V. 1500/1945/5. 8.

megfelelniük a nyilas hatóságoknak, a semleges nagykövetségeknek vagy épp a lakóknak. Nyilvánvalóan saját gyarapodásukat is szem előtt tartották, és aktívan hozzá kívántak járulni a nekik anyagi hasznot hozó lakók túléléséhez. Papp ügye jól mutatja, hogy a házmesterkedés egy különös egzisztenciális helyzetet jelentett, amelyben ha valaki betartotta és betartatta a zsidóellenes rendelkezéseket, az sem feltétlenül jelentette azt, hogy az illető meggyőződéses antiszemita lett volna. Egy speciális pragmatizmus jellemezte ezt a javarészt tanulatlan, egyszerű emberekből álló foglalkozási csoportot. E pragmatizmusból és sajátos élethelyzetükből adódóan pedig, a Vörös Hadsereg győzelme után sokuk szemrebbenés nélkül csatlakozott a kommunista párthoz. A legjobb példa erre a fentebb már szintén említett Burgerné esete, aki Budapest ostroma idején még a nyilas védők részére gyűjtött, de alig pár héttel később, a szovjetek bejövetelekor már saját ruszin származását hangsúlyozta. Ugyanő 1944 júniusában még örömmel újságolta, hogy „zsidótlanítják a házat”, és teljesen magáévá tette a nyilas propagandát, a háború után azonban már hangsúlyozta, hogy örül a politikai fordulatnak, mivel „most mi leszünk az urak”. Ahogy Burgerné egyik lakója fogalmazott: „nyilvánvalóan kitűnik, hogy az asszonynak nincs semmiféle politikai meggyőződése, hanem mindenütt az egyéni érvényesülésének az útjait keresi”.⁶⁹

Jelen tanulmány kiindulópontja a házmesteri foglalkozás kialakulása volt a századfordulón rohamos fejlődésnek induló új metropoliszban, Budapesten. Ehhez a folyamathoz szorosan köthető speciális finanszírozási és foglalkoztatási sajátosságok feltárásával igyekeztem bemutatni, hogy mennyit nőtt a házfelügyelők hatalma a vizsgált periódus végére, és hogyan emelkedtek a házmesterek egy társadalmilag alacsonyrangú csoportból a közép és felső-középosztálybeli lakóknál is meghatározóbb tényezőkké 1944-re, a második világháború és a zsidóellenes rendelkezések hatására. Mivel a náci diszkrimináció javarészt területi alapon szerveződött, a városi mikroszintű területi kontrollban oly gyakorlott házmesterek egyre nélkülözhetetlenebb elemeivé (és egyben haszonélvezőivé) váltak az új rendszernek. A lakók helyzetét kihasználva bővítették szolgáltatásaik körét, amit a borraival adásának tradíciójában szocializálódott zsidó származású középosztálybeliek busásan honoráltak is. Azok, akik nem fizettek, a házmesterektől inkább nyers, olykor brutális bánásmódot tapasztaltak, amivel a házfelügyelők kierőszakolták a zsidóellenes korlátozások betartását. Bár a lakók gyakran hallottak antiszemita kifejezéseket a házmesterüktől, mégis valószínűbb, hogy az esetek

⁶⁹ Burger Jánosné népbíróági pere. BFL XXV.1a 779/1945. 36.

döntő többségében ez nem elhivatott politikai meggyőződés volt, a házmestereket sokkal inkább egy egzisztenciális helyzet vezette aktív közreműködéshez a náci rendszerben. Mivel egyes lakók túlélését aktívan segítették, míg másokkal az életüket és vagyoni helyzetüket súlyos veszélybe sodró rendelkezéseket szigorúan betartatták, a hagyományos tettes-áldozat-szemlélő kategóriarendszerbe a házmesterek holokauszt alatti szerepe nehezen illeszthető be.

JANITORS DURING THE SHOAH

By István Pál Ádám

SUMMARY

This paper offers a social and cultural historical analysis of Budapest janitors, with a special attention to their activities during World War II. While demonstrating how these otherwise marginalized professionals could become extremely powerful by 1944 thanks to the wartime circumstances, it also seeks to reveal the Jew-baiting and profiteering by which the janitors tormented the Jewish tenants. The paper underlines the interwar tradition of tipping the janitors as something which gained importance especially during the Hungarian Holocaust. On the one hand, this tradition influenced the survival chances of Jewish individuals, on the other hand, it explains the individual decisions made by non-Jewish janitors during the war.

ELHANYAGOLT KÁRPÓTLÁS

Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága
és a magyar zsidók kapcsolata, 1945–1948

„Április 21-én az oroszok közeledtére evakuáltunk. Sachsenhausenba vittek mindnyájunkat. [...] Sachsenhausenből az egészségeseket megint azonnal továbbvitték, csak az egészen legyengült, súlyos betegeket hagyták ott. Így engem is. Másnap déli 12-kor már felszabadítottak az oroszok. Kórházba vittek és itt gondos ápolásban részesültem 3 hónapon keresztül, 42 kilóra sikerült felhízalniuk. Jövő terveimet anyám és testvéreim haza érkezésétől teszem függővé.”¹ Többnyire így érnek véget azok a visszaemlékezések, amelyeket a holokauszt túlélők a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság előtt elmondtak. Ez azonban korántsem a történetük vége, ugyanis a holokauszt és következményei a későbbiekben is hatással voltak az életükre. Az üldözötteket ért különböző károkat Stephen Roth két csoportra osztotta: az egyén személyét ért sérelmekre, illetve az anyagi jellegű veszteségekre.² Az esetleges egészségkárosodás és pszichológiai sérülések mellett a hozzátartozók elvesztése, az emberi jogok (a hivatás szabad megválasztása és űzése, szabadság, emberi méltóság, szociális biztonság stb.) megsértése és a teljes kifosztás azt eredményezte, hogy a hazatérő túlélőknek gyakorlatilag a semmiből kellett újjáépíteniük életüket – gyakran mindennemű segítség nélkül.

Peresztegi Ágnes a tanulmányában felhívja a figyelmet arra, hogy a Roth által a személyt ért sérelmek és károk kategóriájába soroltakért lehetetlen volt kompenzálni a túlélőket, továbbá hogy az emberi jogok megsértése után az igazság helyreállításának jogi szempontból négy módja lehetséges: kárpótlás, azaz az elkobzott, ellopott javak visszaszolgáltatása; jóvátétel, amennyiben az eredeti állapot visszaállítása kivitelezhetetlen; az elkövetők megbüntetése és a megbékélés. Ez utóbbin Peresztegi nem annyira jogi, mint inkább társadalmi-pszichológiai folyamatot ért: a történelmi események, tények feltárását és konszenzus kialakítását a túlélők érdekében, amelyen nemcsak a zsidó szervezeteknek, hanem egy független kutatóbizottságnak kellene dolgoznia.³

¹ DEGOB-jegyzőkönyv 2055, Herskovits Katalin. A DEGOB (Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság) jegyzőkönyvek eredeti példányait a Magyar Zsidó Levéltár őrzi. 3515 darab beszkenelve és átiratban, a nevek anonimizálásával elérhető a www.degob.hu honlapon.

² *Stephen Roth: Indemnification of Hungarian Victims of Nazism.* In: *The Holocaust in Hungary. Fifty Years Later.* Eds. Randolph L. Braham – Attila Pók. New York 1997. 736.

³ *Ágnes Peresztegi: Reparation and Compensation in Hungary 1945–2003.* In: *The Holocaust in Hungary. A European Perspective.* Ed. Judit Molnár. Bp. 2005. 677–679.

A második világháború végén Magyarország ugyan demokráciaként született újjá és a magyar kormány eltörölte a korábbi zsidótörvényeket és rendeleteket, a kárpótlás folyamata azonban különböző okok miatt csak vontatottan indult meg, a jóvátétel pedig szinte szóba sem került. Az új törvények ugyan elítélték az előző rezsim antiszemitizmusát, azonban nem mondták ki a magyar állam felelősségét, így jogilag az is kérdésessé vált, hogy az köteles-e egyáltalán kárpótolni az üldözötteket.

Ahogy a többi, üldözötteket ért sérelem és kár, a kifosztás hatása sohasem múlt el nyomtalanul, a túlélőknek további megpróbáltatásokkal is szembe kellett nézniük a megfelelő kárpótlás hiánya miatt. Az ebből adódó nehézségek gyakran évekig elkísérték őket, és nagyban befolyásolták a zsidók–nemzsidók közötti kapcsolatokat is. Tovább nehezítette a túlélők dolgát az, hogy a nemzsidók a korábban számukra kiutalt vagy általuk megvásárolt, eredetileg zsidó tulajdonban lévő ingóságokat és ingatlanokat – értelemszerűen – a sajátjuknak tekintették, s azokat nem akarták visszaadni. A jogilag és etikailag is bonyolult situációkban a helyi hatóságok gyakran csak nehezen tudtak döntést hozni, mivel a helyzetet nemritkán tovább súlyosbította az is, hogy az eredeti birtokosok távolléte alatt ezeket a javakat rászorulóknak (kibombázottaknak, sokgyermekes, szegény családoknak) ítélték oda az „árjásítással” foglalkozó intézmények.

A háború utáni felfordulásban eleinte megvolt a politikai akarat a tulajdonjog körüli viták rendezésére, s ennek eredményeként 1945-ben létrejött az Elhagyott Javak Kormánybiztossága is, amelynek feladata az érintett javak kezelése volt. Az intézmény azonban különböző okok miatt nem tölthette be azt a szerepet, amelyet a felállításáról intézkedő rendelet jelölt ki számára, és amit az újjáalakuló zsidó közösség is elvárt. Ez pedig további feszültségekhez vezetett az alapvető sérelmeinek orvoslását hiányoló zsidóság körében.

A túlélők tehát a háború után a kormány, a kormány által létrehozott intézmény és a saját érdekképviselői szervezeteik által meghatározott, politikai, gazdasági és szociális érdekek által átszőtt mezőben kényszerültek megpróbálni, hogy helyi szinten érvényt szerezzenek a saját érdekeiknek. A nagypolitika mellett a mikroközösségek belső élete (zsidók, nemzsidók, helyi tisztviselők, a hatóságok képviselői) is nagyban befolyásolta azt, hogy a kárpótlás megvalósult-e egy-egy helyszínen, vagy sem.

A kifosztás és a kárpótlás jogi háttere

A gazdaságilag sikeres magyar zsidóság a két világháború közti időszakban egyes becslések szerint a nemzeti vagyon 20–25%-át birtokolta.⁴ Ezt a vagyont az

⁴ Kádár Gábor – Vági Zoltán: Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése. Bp. 2005. 27. A magyar zsidók két háború közötti vagyonát több történész igyekezett felmérni. A Kádár–Vági

1938-ban meghozott első zsidótörvénytől kezdve több lépcsőben, fokozatosan veszítette el. A kifosztás folyamatát drasztikusan felgyorsította a Sztójay-kormány német megszállás után, 1944. április 16-án kiadott 1600/1944. M. E. sz. rendelete, amely arra kötelezte a zsidókat, hogy tízezer pengőt meghaladó értékű vagyonukat két héten belül jelentsék be a lakhelyük szerint illetékes pénzügyigazgatóságnál. A gettósítás során már csak 50 kilogrammnyi személyes holmit vihettek magukkal, amint azt a 6163/1944. B. M. VII. res. sz. rendelet előírta a hatóságoknak.

A deportálások után hátramaradt, „elhagyott” zsidó javak újraelosztását a magyar kormány igyekezett központilag szabályozni, kevés sikerrel.⁵ A pénzügyminisztérium fennhatósága alatt működő, e célra létrehozott kormánybiztosság vitéz Turvölgyi Albert vezetése alatt képtelen volt ellenőrzése alatt tartani a kiutalásokat.⁶ Miután a zsidók lezárt lakásaiban maradt holmikat a helyi hatóságok leltárazták, a kiutalást végrehajtó csendőrök, rendőrök nem ritkán egyszerűen eltulajdonították a javakat.⁷ A zsidók lakásaiért, ingatlanaiért mind a hatóságok, mind a helyi hivatalnokok és a lakosság is adott be igényléseket. A ki nem utalt lakásokat és üzleteket a helyiek gyakran kifosztották.⁸ Mivel nemzsidó magánszemélyek, szervezetek is érdekeltté váltak az „árjásítás” folyamatában, Győri-Szabó Róbert a vagyoneklobzás ezen aspektusát intézményesített rablásnak nevezte el.⁹

1944 novemberében a Szálasi-kormány újabb rendeletet hozott (3840/1944 ME. sz.), amely betetőzte a zsidóság kifosztását; e szerint a zsidók „minden vagyona a nemzet vagyonaként az államra száll át”, s előírta, hogy azokat a továbbiakban a hadviselés és hadigondozás költségeire kell fordítani.

A háború után a zsidóság megbélyegzését az 1945. évi V. törvényként becikelyezett, a korábban Moszkvában megkötött fegyverszüneti egyezmény ötödik

szerzőpárossal és Ungváry Krisztiánnal vitatkozott Bolgár Dániel, aki szerint e vagyon csak 7–8% körül lehetett. *Bolgár Dániel: Mítoszok a zsidó jólétről – a Horthy-kori statisztikáktól a mai magyar történetírásig.* Múltunk 60. (2015) 4. sz. 112–163.

⁵ E célból több rendelet látott napvilágot. Lásd például Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez II. Szerk. Benosofszky Ilona – Karsai Elek. Bp. 1960. 146–150. 38/a, Rendelettervezet a zsidók üzlethelyiségeinek hasznosítására vonatkozóan (később e tervezet jelent meg mint 2120/1944. ME. sz. rendelet 1944. jún. 10-én), valamint Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez III. Szerk. Karsai Elek. Bp. 1967. 221–225. 109b, Kormányrendelet a zsidók vagyonával kapcsolatos egyes kérdések szabályozásáról (2650/1944. ME. sz. rendelet) és így tovább.

⁶ A kormánybiztosságot létrehozó rendelet szövegét lásd Magyarországi rendeletek tára. Bp. 1944. 1488.

⁷ *Ungváry Krisztián: A Horthy-korszak mérlege.* Pécs–Bp. 2012. 562.

⁸ *Randolph L. Braham: A népiártás politikája. A Holocaust Magyarországon I–II.* Bp. 2015. I. 616. A zsidók lakásainak kifosztásával kapcsolatban lásd például Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL PML) V.1075 Db Monor nagyközség iratai 2249/1945. Dr. Klein Jenőné fellebbezése a Lakáshivatalhoz saját lakásának visszaigénylése ügyében. Monor, 1945. jún. 20.

⁹ *Győri-Szabó Róbert: A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon.* Bp. 2009. 121.

pontja törölte el.¹⁰ Ezt követően a rövidéletű demokrácia éveiben a magyar kormányok több rendelettel és törvénnyel igyekeztek helyreállítani a zsidók jogait, illetve szabályozni a tulajdonjog és a zsidó vagyon körüli kérdéseket. Ezek sorában mér-földkövet jelentett a 300/1946. M. E. sz. rendelet, amely biztosította a túlélők jogát korábban „árjásított” javaik visszakövetelésére. Az 1946. évi XXV. tc. megerősítette a zsidótörvények hatályon kívül helyezését, ugyanakkor arról is rendelkezett, hogy az örökös nélkül maradt zsidó javakat egy alap kapja meg, amely azután a segítségre szoruló túlélők és intézményeik támogatására fordítja majd jövedelmét.¹¹

Az addigi jogi eredményeket a párizsi békeszerződést becikkelyező 1947. évi XVIII. tc. szilárdította meg. A békeszerződés politikai rendelkezései között szerepel ugyanis, hogy Magyarország köteles jogegyenlőséget biztosítani állampolgárainak, valamint kötelezettséget vállal arra, hogy mindazoknak, akiktől 1939. szeptember 1. után származásuk vagy vallásuk miatt koboztak el javakat és jogokat, ezeket visszaállítja, vagy amennyiben ez nem lehetséges, azokért kártalanítást nyújt számukra. Úgy rendelkezett, hogy azon javakat, amelyekért fél éven belül nem jelentkezik tulajdonos vagy örökös, át kell ruházni az üldözötteket képviselő szervezetekre, és a túlélők megsegítésére, támogatására kell használni.¹²

Ezzel a törvény megerősítette az 1946. évi XXV. tc.-et, amely alapján létrejött a kormány és a két legfőbb zsidó szervezet, a Magyar Izraeliták Országos Irodája (a továbbiakban: MIOI) és az Orthodox Hitközségek Központi Irodája felügyelete alatt működő Országos Zsidó Helyreállítási Alap. Ezt azonban csak 1947-ben állították fel, és működését a 727/1945. M. E. sz. rendelet alapján létrehozott Elhagyott Javak Kormánybiztossága felszámolása után kezdte meg. A háborút követő mintegy négy évben tehát ez utóbbi intézmény kezelte az örökös nélkül maradt javakat.

Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága és tevékenysége

Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága országos hatáskörű intézmény volt, 1945 májusától 1948-ig működött a miniszterelnökség ellenőrzése alatt. Tevékenységi körébe tartozott a „vagyonukat és létfenntartási alapjukat veszített egyének

¹⁰ 1945. évi V. törvény a Moszkvában 1945. évi január hó 20. napján kötött fegyverszüneti egyezmény becikkelyezéséről. Ezután a 200/1945. M. E. sz. rendelet ismét visszavonta a jogfosztó törvényeket, jogi alapot teremtve a kárpótlásra is.

¹¹ A törvény ezzel a kérdéssel foglalkozó két paragrafusát 1997-ben a X. törvénnyel (1997. évi X. törvény a Párizsi Békeszerződésről szóló 1947. évi XVIII. törvény 27. cikke 2. pontjában foglaltak végrehajtásáról) törölték el, amely létrehozott egy olyan közalapítványt, amelynek feladata a túlélők életjáradékának kezelése – ez lett a Magyar Zsidó Örökség Közalapítvány (MAZSÖK). Az 1948-ban létrehozott Országos Zsidó Helyreállítási Alap vagyona is a MAZSÖK-höz került.

¹² *Cseh Gergő Bendegúz*: Az Országos Zsidó Helyreállítási Alap létrehozásának körülményei és működése. Levéltári Közlemények 65. (1994) 22.

megsegítése, az elhurcoltak felkutatása és hazasegítése” mellett az „elhagyott” javak fenntartása, biztosítása.¹³ A 727/1945. M. E. sz. rendelet szerint a kormánybiztosságnak az örökös nélkül maradt vagyonból kellett legalább részben kárpótolnia a károsultakat.

Jóllehet az intézmény iratanyagának nagy része elégett 1956-ban, az a fennmaradt töredékes anyagból is egyértelműen látszik, hogy a fent ismertetett feladatkörök közül a kormánybiztosság csupán az „elhagyott” javak kezelését látta el. Ezt a megállapítást az is alátámasztja, hogy egy későbbi rendeletben, amely szintén az intézmény teendőiről szól, már szó sem esik a túlélők kárpótlásáról (10.490/1945. M. E. sz.). A kormánybiztosság volt hivatva megállapítani, hogy egy-egy vagyontárgy elhagyott volt-e, fel kellett kutatnia és használatba kellett adnia ezeket, ellenőriznie kellett a kirendelt gondnokokat, és el kellett bírálania a volt tulajdonosok vagy az örökösök igényeit. A kormánybiztosság működésének költségeit a használatba adott javak után fizetett bérleti díjakból, a fenntartott vagyonból fedezték.

A kormánybiztos személyéről a minisztertanács döntött, ahogy az ügykörébe eső teendők ügyrendjéről, valamint a kormánybiztosság szervezeti felépítéséről is.¹⁴ Az első kormánybiztos dr. Legény Rudolf volt, őt Zombory Gyula,¹⁵ majd Molnár Jenő követte. Tevékenységüket az állami számvevőség és a kormánybiztosság elnöki tanácsa felügyelte. Utóbbit ugyanaz a rendelet hozta létre, amely magát a kormánybiztosságot is. A kormánybiztos kötelességei közé tartozott az elnöki tanács tájékoztatása a folyamatban lévő ügyekről. A tanács fellebbviteli fórumként működött, tehát a kormánybiztos határozataival elégedetlen panaszosok hozzá fordulhattak. Az elnöki tanács vezetőjét szintén a miniszterelnök nevezte ki, míg a tagokat az elnök hívta meg egyéves időtartamra a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front párttagjai,¹⁶ a minisztériumok, a szakszervezeti tanács és más hatóságok küldöttei közül.¹⁷

Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága munkáját több tényező is jelentősen befolyásolta. Mindenekelőtt az, hogy fennállása három éve alatt belső struktúrája többször is alapvetően megváltozott,¹⁸ de az egyenletes, hatékony ügy-

¹³ Idézet a 727/1945. M. E. sz. rendelet 1. §-ából.

¹⁴ *Gábor György*: Elhagyott Javak Kormánybiztossága. In: A magyar állam szervei 1944–1950. I–II. Szerk. Vörös Károly. Bp. 1985. I. 120–121.

¹⁵ Zombory Gyula szociáldemokrata politikus 1945. szept. 17-től 1946. jún. 14-ig állt a kormánybiztosság élén, lásd *Szűcs László*: Nagy Ferenc első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei I–II. Bp. 2003. I. 812.

¹⁶ Ide tartoztak a Független Kisgazdapárt, a Magyar Kommunista Párt, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, a Nemzeti Parasztpárt és a Polgári Demokrata Párt.

¹⁷ *Gábor György*: Elhagyott Javak Kormánybiztosa mellett működő elnöki tanács. In: *Vörös K.*: A magyar állam szervei i. m. 119., valamint: Magyarországi rendeletek tára i. m. 1945. 932.

¹⁸ *Kardos Kálmán*: Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága. Levéltári Híradó 10. (1960) 2. sz. 54–56. A kormánybiztosság belső szervezeti felépítéséről lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

intézést a gyakori átszervezések, a bürokratikus belső rendszer és ügyvitel, a sűrű személyi változások is megnehezítették. Mindez együtt járt a munkamórál romlásával; az ügyiratok feltorlódtak, mert az intézmény munkatársainak olyan mennyiségű ügygel kellett volna foglalkozniuk, amit képtelenek voltak elvégezni. Így a kormánybiztossághoz beérkezett iratoknak csupán a fele került feldolgozásra.

A budapesti központ mellett a kormánybiztosságnak az egész országra kiterjedő hálózata volt a vármegyékben és a törvényhatósági jogú városokban, a kormánybiztost képviselő megbízottakkal. Ezek feladatai közé tartozott az „elhagyott” javak megkeresése, megőrzése, használatba adása, a távollevők gondnokainak ellenőrzése, valamint a tulajdonosként jelentkező személyek birtokba helyezése.¹⁹ Munkájukat az erre a feladatra kiválasztott helyi tisztviselők segítették – összességében mintegy 400 fő.²⁰ Ezen „minden tekintetben megbízható tisztviselőket”²¹ a főispánok utasítására nevezték ki az előjáróságok, s járasonként közös tisztírtkezleten készítették fel őket a szerepükre.²²

Kezdetben két 1945-ben kiadott rendelet szabályozta az „elhagyott” javak sorsát.²³ Ezek kimondták, hogy vagy a kormánybiztosság központi irodájában vagy a vidéki előjáróságoknál írásban be kell jelenteni az ilyen vagyont akkor is, ha valaki csak tudomással bírt róla, de nem tulajdonolta, és akkor is, ha a zsidókra nézve hátrányos megkülönböztetés eredményeként jutott hozzá.²⁴ A pénzintézeteknek is be kellett jelenteniük a „deportálás, politikai okból való menekülés következtében eltávozottak” náluk lévő vagyonát.²⁵ Amennyiben valaki nem teljesítette bejelentési kötelezettségét, tette lopásnak vagy sikkasztásnak minősült, s akár 8000 pengő pénzbüntetést és internálást is maga után

(a továbbiakban: MNL OL) XIX-A-5 Elhagyott Javak Kormánybiztossága iratai, I tétel, 8324/1946.

Az Elhagyott Javak Kormánybiztosságánál szükségessé vált átszervezések előkészítése, 1946. október.

¹⁹ A megbízottak feladatkörét a 10.490/1945. ME. sz. rendelet szabályozta. *Gábor György*: Elhagyott Javak Kormánybiztosa megbízottja. In: *Vörös K.*: A magyar állam szervei i. m. 120. A kormánybiztosi megbízottak névsorát lásd MNL OL XIX-A-5 K tétel, 7/1947. A névsor 1946 áprilisából származik.

²⁰ *Kardos K.*: Az Elhagyott Javak i. m. 54. Lásd még MNL PML V.1018 Db Bugyi nagyközség iratai 520/1945. Az alsódabasai járás főjegyzőjének levele a község előjáróságának az Elhagyott Javak Kormánybiztossága felállításáról. Alsódabas, 1945. jún. 5.

²¹ MNL PML V.1009 Db Aszód nagyközség iratai 501/1945. Az Elhagyott Javak Kormánybiztosságának felállítása. Aszód, 1945 máj. 29.

²² Lásd például Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánjának leiratát (1945. máj. 23.) MNL PML V.1018 Db Bugyi nagyközség iratai 520/1945.

²³ 2490/1945. ME. sz. rendelet, valamint a kormánybiztos által kiadott 471/1945. sz. utasítás.

²⁴ MNL PML V.1010 Db Bag nagyközség iratai 556/1945. Bartoss Károly, az Elhagyott Javak Kormánybiztosa aszódai megbízottja levelének kihirdetése. Aszód, 1945. aug. 23. (az eredeti leirat száma: 46/1945).

²⁵ MNL PML V.1014 Db Budajenői Körjegyzőség iratai 719/1945. Az Elhagyott Javak Kormánybiztosa levele a kormánybiztosi megbízottaknak. Bp., keltezés nélkül (az eredeti leirat száma: 15/S-1945).

vonhatott.²⁶ Viszont azt is kilátásba helyezték, hogy akik „jelentős számú elhagyott javakat kutatnak fel és bejelentenek, [a miniszterelnök] jutalomban fogja részesíteni”.²⁷

Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága működése konkrét esetek tükrében

Abba, hogy helyi szinten miként működött a kormánybiztosság, s hogyan befolyásolta az egyes emberek életét a helyi megbízottak tevékenysége, a források alapján rekonstruált esetek nyújtanak betekintést. Ezek ugyanakkor arra is rávilágítanak, hogy milyen problémák jelentkeztek az ügymenetek folyamán, és milyen szerepet játszottak a megoldásukban vagy elmerésítésükben a helyi tisztviselők, a pártok képviselői, a kormánybiztosság megbízottjai, valamint maguk az ügyfelek. Arról is képet kaphatunk, hogy mennyiben tudta teljesíteni a kormánybiztosság a feladatkörét meghatározó rendeletekben előírtakat.

Ernszt Rezső például 1946 márciusában küldött egy levelet az Elhagyott Javak Kormánybiztossága kiskunhalasi helyi megbízottjának, Papolczy Tibornak, amelyben a következőt kérte: „szőlő gazdaságomhoz 20 kat. hold, egy igás kocsi kiutalni szíveskedjék. Tekintettel arra, hogy deportálásom alatt gazdasági felszerelésemet elherdálták, a szükséges munkálatok folytatása kocsi nélkül fennakad.”²⁸ Az idézetből kiderül, hogy a gettósítás és deportálás után a gazdaságot vagy kifosztották a helyi lakosok, vagy az előjáróság utalta ki igénylőknek az ott található javakat. Ernszt levelére még ugyanaznap a következő választ kapta: „Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága megbízottja kérelmet teljesíti és a rendelkezésre álló raktári állagból egy kocsi roncs tartozékait: 3 drb. kereket, 2 drb. kocsi aljat, 1 drb. egybeépített feneket-oldallal, 1 drb. nyújtót használatra bérbe ad felépítés céljából. Ennek a havi bérösszege 4 tojás árával egyenlő, mely összeget minden hó 1–5. napjai között a hivatalomban nyugta ellenében kell befizetni.”²⁹

A gyors ügyintézés azt sugallja, hogy a levelek inkább csak a formaság kedvéért, a döntés dokumentálása érdekében születtek, s Ernszt feltehetően személyesen

²⁶ MNL PML V.1010 Db Bag nagyközség iratai 556/1945. Bartoss Károly, az Elhagyott Javak Kormánybiztosa aszódi megbízottja levelének kihirdetése. Aszód, 1945. aug. 23. (az eredeti leirat száma: 46/1945). Viszonyítási alapként: 1945 október-novemberében az MNB adatai szerint a létfenntartási index (lakbér nélkül) 3396 pengőről 16 724-re ugrott. Lásd *Botos János: A pengő megsemmisülése, a forint születése, 1938–1946. Múltunk* 61. (2016) 1. sz. 180.

²⁷ MLN PML V.1024 Db Dány nagyközség iratai, 2428/1947. A gödöllői járás jegyzőjének felhívása a még be nem jelentett elhagyott javak bejelentésére. Gödöllő, 1947. szept. 1.

²⁸ MNL OL XIX-A-5 284/1946. Ernszt Rezső levele Papolczy Tibornak. Kiskunhalas, 1946. márc. 16.

²⁹ Uo. A kormánybiztos megbízottjának határozata. Kiskunhalas, 1946. márc. 16.

kereste fel a kormánybiztos megbízottját. Az ügy jól példázza, hogy milyen korlátozott eredményességű megoldásokat tudott nyújtani a kormánybiztosság a túlélőknek: a felállítása óta eltelt kb. egy év alatt ugyanis a helyi megbízottnak és az őt segítő hivatalnokoknak lett volna idejük felkeresni az „elhagyott” javakat, de szemlélatomást nem jutott tudomásukra, hogy kinek a birtokába került Ernst Rezső gazdasági felszerelése. Ezért aztán a megbízott a túlélőknek egy roncs darabjait utalta ki, amiből neki magának kellett volna felépítenie a kocsit, ráadásul az alkatrészeket még csak nem is saját tulajdonba kapta, hanem csupán bérbe. Ez a megoldás természetesen nem nyerte el Ernst Rezső tetszését. Két nappal később ugyanis újabb levelet küldött a kormánybiztos megbízottjának a következő szöveggel: „Minthogy a szőlőm bérbe kiadtam, így a kiutalt kocsironcsra már nincs szükségem.”³⁰ Az eset jó példája annak, hogy a zsidók érdemi kárpótlás helyett gyakran csak bérbe kaptak javakat. Ez pedig természetesen nem vezetett ügyük tartós és konstruktív megoldásához, ugyanakkor nem járult hozzá a társadalmi feszültségek enyhítéséhez sem, mivel a falvakban és kisebb városokban sok esetben nyílt titok volt, hogy kikhez kerültek a deportáltak javai.

A korai kárpótlás során igen gyakran nem létezett jó megoldás: a zsidók jogaik csorbításaként élték meg, ha nem kapták vissza tulajdonukat, a nemzsidók pedig azt, ha a sajátjuknak vélt javakat vissza kellett szolgáltatniuk. Ez utóbira több eset is ismert. 1946 januárjában például a kormánybiztosság kisvárdai megbízottjánál megjelent Bancsi Sándorné Vámosatyáról, aki elpanaszolta, hogy január 22-én a megbízott és egy vásárosnaményi rendőrhadnagy elvitték tőle a tehenét, és átadták Gottdiener Nándornak. A felvett jegyzőkönyv szerint „ő annak idején, 1944. júniusban a tehenét kicserélte jóhiszeműleg egy másik tehénnel, amit beszolgáltatásra beadtak. [...] Az a tehén, amit annak idején ezért cserébe adott, szintén jó volt, és azt adták be beszolgáltatásra a jelenleg tulajdonát képező tehén helyett. Most itt van öt gyermekével, férje meghalt, nincs semmije, utolsó tehenét is elvitték tőle, elvitték a gyermekei szájából a mindennapi életet jelentő tejet.”³¹

Ezután Bancsi Sándorné kérte a tehén visszaadását, Gottdiener Nándortól pedig azt kérte, hogy „forduljon az államkincstárhoz, mert az akkori intézkedések következtében ő nem veszítheti egyetlen darab tehenét, ami pótolhatatlan kárt okozna számára, mert ereje nem lenne többet, másikat szerezni”.³² A forrásokból nem derül ki, milyen véghatározat született az esetben, az azonban jellemző, hogy az asszony elutasította a kormánybiztosi megbízott eljárását

³⁰ Uo. Ernst Rezső válaszlevele. Kiskunhalas, 1946. márc. 18.

³¹ MNL OL XIX-A-5 3826/1946. Jegyzőkönyv a kormánybiztosság kisvárdai megbízottjának véghatározatairól, 1946. jan. 23.

³² Uo.

és a kifosztás során létrejött tulajdonjogi helyzet megváltoztatását. Ügye hasonlít sok máséhoz, akik 1944-ben az „intézményesített rablás” résztvevőiként annak haszonélvezőivé váltak. Nincstelenként nagy könnyebbséget jelentett számukra, hogy bizonyos javakat, amelyek családjuk fenntartásához nélkülözhetetlenek voltak, ingyen vagy a piaci ár alatt kaphattak meg; ráadásul az új tulajdonos nemritkán fizetett is a zsidó tulajdonért, vagy ha nem kifogástalan állapotban jutott hozzá, megjavíttatta, pénzt fektetett bele, s ilyen esetekben még inkább magáénak érezte azt.

Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága iratai között találhatunk példát más-milyen ügyekre is. Egy 1946. szeptemberi nyíregyházi levél, amelyet dr. Fábián Tibor helyi megbízott küldött a kormánybiztosság budapesti központjába, felsorolja a zsidók „árjásított” élőállataival kapcsolatos eljárásokat, amelyek a legkülönbözőbb módokon végződtek.³³ Két ügyfél között például külön megegyezés jött létre a tehen használatát illetően; egy túlélő ügyében hozott határozatot hatálytalanítani kellett, és a túlélőnek vissza kellett szolgáltatnia marháját az özvegyasszonynak, aki a kifosztás során hozzájutott. Ez utóbbira azért került sor, mert a 300/1946. M. E. sz. rendelet 12. §-a kimondta, hogy a túlélőknek az az alapvető joga, hogy korábban elkobzott javaikat visszaköveteljék, nem terjedt ki a mezőgazdasági élőállatra és felszerelésre (2. bekezdés). A rendelet januárban jelent meg a *Magyar Közlöny*-ben, azonban híre, illetve az, hogy miként kell alkalmazni azt a kárpótlási, visszaszolgáltatási eljárások esetében, a vidéki kormánybiztosi megbízottakhoz nem jutott el. Ezt dr. Fábián Tibor is felpanaszolta: „Igen nagy kár, hogy a kormánybiztosság a 300/1945. M. E. rendelet megjelenésekor azonnal nem értesített bennünket helyes értelmezéséről, így történhetett meg, hogy arra hivatkozva hoztunk határozatokat.”³⁴

A megbízott ugyanakkor olyan esetről is beszámol levelében, amikor az új tulajdonosok vita nélkül, önként visszaszolgáltatták a tehenet a hazatérő örökösnek, de olyanról is, amikor a hírre, hogy az eredeti tulajdonos fia hazaérkezett, a nem-zsidó tulajdonos eladta valaki másnak a kifosztás után tulajdonába került állatot. Ebben az esetben a kormánybiztosi megbízott a tehenet zárolta, és perre utasította a feleket.³⁵ A leírás jól tükrözi a kusza, gyakran erős indulatokat kiváltó tulajdonjogi és emberi viszonyokat; az érintett nemzsidók magatartását a megértéstől és rugalmasságtól a kapzsiságig sokféle érzelem és motiváció vezérelte, amellyel természetesen kölcsönhatásban állt a visszatérő zsidók viselkedése.

³³ MNL OL XIX-A-5 1543/1946. Fábián Tibor kormánybiztosi megbízott levele. Nyíregyháza, 1946. szept. 20.

³⁴ Uo.

³⁵ Uo.

Fennmaradtak olyan források is, amelyek rávilágítanak arra, hogy a pártok hogyan avatkoztak be a kormánybiztosság működésébe. A Nemzeti Parasztpárt nyíregyházi megyei titkársága például panasszal fordult a kormánybiztosság központi hivatalához, mert a helyi megbízott „nyírjákói lakosok teheneit, melyeket szabályszerű árverésen vásároltak meg, tőlük minden kártérítés nélkül elvett és a volt tulajdonosok deportálásból visszatért hozzátartozóinak adott vissza”.³⁶ Téri Tihamér főosztályvezető-helyettes a panasz nyomán levelet küldött a megbízottnak, amelyben figyelmeztette arra, hogy az ilyen állatok „nem minősülnek elhagyottnak és így nem tartoznak a Kormánybiztosságom hatáskörébe. Megbízott Úr eljárásának semmi jogalapja nincs, az jogtalan és törvénytelen és hatáskörének súlyos túllépése”.³⁷ Felvilágosította ugyanakkor arról is, hogy a 300/1946. M. E. sz. rendelet szerint csak bíróság útján igényelhetők vissza az ilyen állatok, vagy amennyiben mezőgazdasági ingatlanok tartozékai voltak, akkor egyáltalán nem kérhetők vissza. A levélhez csatolva fennmaradt az 1944. május 10-én, a gettósítás után lezajlott nyilvános árverés jegyzőkönyve is.³⁸

A levél bemutatja, hogyan zajlott le helyi szinten a kifosztás. Amint a zsidókat elkülönítették, javaikat elkobozták, és a deportálás még csak meg sem történt, már árverésen adták el az állataikat. Ugyanakkor a zsidóság kirablásának folyamata a háború után is folytatódott, mivel a volt tulajdonosok vagy leszármazottaik hazatérésük után a rendelet szerint vagyonuk egy részét nem kaphatták vissza. Az eset kiemeli az Elhagyott Javak Kormánybiztossága működésének két jellegzetességét is. Az egyik az volt, hogy a pártok helyi képviselői aktívan beleszóltak az ügymenetbe, ami egyértelműen elfogadott gyakorlatnak számított, ezt igazolja a főosztályvezető-helyettes levele.³⁹ A másik pedig az, hogy végső soron a kormánybiztosságon belül, de főként a vidéki megbízottak körében bizonytalanság uralkodott azzal kapcsolatban, hogy ugyanazon rendeletnek melyik paragrafusát kell alkalmazni bizonyos esetekben, ez pedig gyakran további jogi bonyodalmakhoz vezetett.

³⁶ MNL OL XIX-A-5 17316/1946. Téri Tihamér főosztályvezető-helyettes levele a nyíregyházi kormánybiztosi megbízottnak. Bp., 1946. május 24.

³⁷ Uo.

³⁸ Szabolcs vármegyében a gettósítás április végén kezdődött, míg a deportálás május 15-én, tehát a nyilvános árverés a gettósítás és a deportálás között esett meg. Lásd *Braham, R.*: A népiirtás politikája i. m. I. 573., 575.

³⁹ A kormánybiztosság iratai között előfordulnak hasonló esetek, lásd például MNL OL XIX-A-5 10258/1946. Mermelstein József ügye.

A zsidóság viszonya az Elhagyott Javak Kormánybiztosságához és a kárpótláshoz

A magyar kormányok a demokrácia rövid időszakában törvények és rendeletek útján jogi szempontból ugyan nyilvánvalóvá tették, hogy ellenzik és elítélik a második világháború előtt és alatt hatalmon lévők tevékenységét, a holokauszt túlélőinek elvárásait mégsem sikerült maradéktalanul teljesíteniük. A kárpótlás hiányosságai összetett (gazdasági, szociális és politikai) okokra vezethetők vissza: elsősorban a háború utáni gazdasági helyzetre, valamint arra, hogy hasonló szituációval korábban még nem találta szemben magát a politikai vezetés.⁴⁰ A kérdés kielégítő rendezését az is hátráltatta, hogy a politikusok tartottak az antiszemitizmus fellángolásától és attól, hogy a jóvátétel esetleg pogromokat váltana ki.⁴¹ Mindemellett a magyar radikális erők – a Magyar Kommunista Párt, a Nemzeti Parasztpárt és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt a szovjet hatóságokkal karöltve – új irányvonalat képviseltek a politikában, és számukra a zsidók kárpótlásának fontosságát felülírta az ország gazdasági talpra állítása. Kiemelt figyelmet szenteltek a szegényebb néprétegekhez tartozók támogatására is, akik közül sokan részesedtek a zsidó javakból.⁴² Mindezt tetézte, hogy a vagyon kezelésénél nem ritkán fordultak elő visszaélések: a pártok képviselői a helyi előljáróságokban olykor zsidók lakásait igényelték ki pártirodának, vagy más módon követeltek részt a zsidó javakból.⁴³

A helyzetet a zsidóság központi szervezetei nem nézték jó szemmel. Véleményüknek a kormány képviselőivel szervezett találkozókra és a miniszterelnöknek küldött beadványokon kívül az *Új Élet*, a legnagyobb zsidó orgánus hasábjain is hangot adtak. A szerkesztők tájékoztatást nyújtottak olvasóiknak a legújabb törvényekről és rendeletekről, s beszámoltak a MIOI és a Magyarországi Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség, valamint a kormány képviselőinek találkozóiáról is.

1945 decemberében a lap erős felütéssel, egy egész oldalas cikkel kezdte a téma tárgyalását. Ekkor a deportáltak hazahozatalának vontatott folyamata mellett a következőket kifogásolták: „A kormányzat képviselője részéről elhangzott nyilatkozat [...] nem elégítheti ki a zsidóságot abból a szempontból, hogy nyitva hagyja a kérdést: mikor és milyen mértékben teljesítik majd ezeket

⁴⁰ Győri-Szabó R.: A kommunizmus és a zsidóság i. m. 57–58.

⁴¹ A háború utáni években ismét megjelentek a vérvádak, az országban több helyen, például Kunmadarason és Miskolcon pogromok törtek ki. Vörös Éva: Kunmadaras – Újabb adatok a pogrom történetéhez. Múlt és jövő 55. (1994) 4. sz. 69–80, valamint Varga János: A miskolci népitétel, 1946. Medve-tánc 6. (1986) 2–3. sz. 293–314. Lásd még Braham, R.: A népirtás politikája i. m. II. 1502–1505.

⁴² Braham, R.: A népirtás politikája i. m. II. 1491., 1494. Lásd még Botos János: A magyarországi zsidóság vagyonának sorsa 1938–1949. Bp. 2015. 67., 72.

⁴³ Cseh G.: Az Országos Zsidó Helyreállítási Alap i. m. 120.

a kötelezettségeket. [...] A hazatérők feldúlt otthon, lakást, kirabolt üzletet találnak, mindenükből ki vannak fosztva és legprimitívebb életlehetőségeiket sem tudják biztosítani.”⁴⁴ Hangsúlyozták, hogy a túlélők a nemzetközi zsidó szervezetek és a Nemzetközi Vöröskereszt által nyújtott segélyekből élnek,⁴⁵ s „megfelelő alapok hiányában nem tudnak bekapcsolódni a termelő munkába”.⁴⁶ A magyar zsidóságot képviselő országos irodák nemcsak a jogra, hanem a nemzeti érzésekre hivatkozva is úgy vélték, „a magyar nemzet becsülete megkívánja, hogy a bűnök megtoroltassanak, igazságot, elégtételt és jóvátételt szolgáltatassanak [...]. Az elégtétel és jóvátétel nemcsak a magyar zsidóságnak, hanem az egész magyar nemzetnek eminens érdeke”.⁴⁷

Az újságírók többször hangsúlyozták a zsidók javait visszaszolgáltató rendeletek kapcsán, hogy „nem »előjogokat« kívántunk, hanem az igazságosságnak megfelelő olyan rendelkezést, amely a kifosztott, a nincstelenné vált emberek ezreit hozzásegíti ahhoz, hogy visszakapják nélkülözhetetlen dolgaikat”.⁴⁸ Ezzel talán épp az antiszemitizmus vitorlájából igyekeztek kifogni a szelet, amelytől maga a kormány is tartott. A 300/1946. M. E. sz. rendelettel kapcsolatban azt kifogásolták, hogy az „életszükségleti tárgyakat”, vagyis azokat, amelyekről az új, nemzsidó birtokos megélhetése függött, ő nem volt köteles visszaszolgáltatni az eredeti tulajdonosoknak.⁴⁹ Ugyanakkor „a rendelet azzal a kérdéssel, hogy az üldöztetésből, gettóból vagy a deportálás poklából véletlenül megmaradt zsidónak, a *kárvallottnak* [kiemelés az eredeti cikkben – K. B.] milyenek az életviszonyai [...] csak annyiban foglalkozik, hogy kárvallottat az Elhagyott Javak Kormánybiztosságához utalja, ahol másokat megelőzően igényelhet »használatra« tárgyakat”.⁵⁰ De az újság más, vitatható jogi gyakorlatra is felhívta a figyelmet. „A rendelet ezen intézkedése súlyos jogi komplikációt idéz fel, mert

⁴⁴ A magyarországi zsidóság küzdelme elégtételért és jóvátételért. Új Élet, 1945. december 11. 1.

⁴⁵ Nemzetközi szervezetek, elsősorban a Nemzetközi Vöröskereszt, az American Jewish Joint Distribution Committee és a Zsidó Világkongresszus 1945 és 1948 között segélyekkel támogatta a nincstelen túlélőket és az őket segítő szervezeteket. A Joint segélyhálózatot épített ki: népkonyhákat, egészségügyi intézményeket tartottak fenn, és a túlélők átképzését célzó programokat alapítottak. A Joint konstruktív segélyéről, amelyet a zsidóság átképzéséhez nyújtott, lásd Magyar Zsidó Levéltár (a továbbiakban: MZSL) XXXIII-4-A, az American Joint Distribution Committee Magyarországi Képvisletének iratai, 46. egység. Felhívás. Bp., 1945. nov. 10.

⁴⁶ A magyarországi zsidóság küzdelme elégtételért és jóvátételért. Új Élet, 1945. december 11. 1.

⁴⁷ Uo. E cikk visszhangozza a neológ hitközség vezetőinek 1945. április 20-i beadványát, amely hasonlóképp hivatkozott a nemzet becsületére, továbbá a nemzetközi helyzetre, miszerint az ország „a külföld demokratikus hatalmainál megértést csak akkor találhat, ha komoly jelét adja, hogy a legsúlyosabb vétkeket jóvátevé, új utakat választ”. MZSL XXXIII-5, a Magyar Izraeliták Országos Szervezetének iratai, 26. egység. Beszámoló a Pesti Izraelita Hitközség és a Magyar Izraeliták Országos Irodájának a zsidóság érdekében tett intézkedéseiről, Pro memoria. 1945. július 23.

⁴⁸ A zsidóság „elvesztett” ingóságai. Új Élet, 1946. február 7. 2.

⁴⁹ Lásd a 300/1946. ME. sz. rendelet 3. §-át.

⁵⁰ A zsidóság „elvesztett” ingóságai. Új Élet, 1946. február 7. 2.

ezekben, vagyis a 3-ik paragrafusban leírt esetekben kifejezetten respektálja a fasiszta és nyilas »hatóságok« intézkedéseit, olyan immunitást, privilégiumot ad a szerencsés szerzőknek, amelyet a magyar törvény, az általános magánjog nem ismer.”⁵¹ A cikk ezzel a kifosztást és a kárpótlás hiányát egyetlen, jogilag folytonos folyamatként ábrázolta.

1946 februárjában a kormány és a zsidóság képviselőinek találkozásán, amelyről az *Új Élet* is beszámolt, ismét elhangzott a zsidóság részéről az a felvetés, hogy a tulajdonos és örökös nélkül maradt zsidó javak a kincstárból egy „zsidó pénztárba” kerüljenek, amelyből a nincstelen túlélőket segítenék. Kifogásolták az Elhagyott Javak Kormánybiztossága tevékenysége során felmerült visszaéléseket,⁵² Munkácsi Ernő, a Pesti Izraelita Hitközség, majd a Zsidó Tanács főtitkára pedig sajnálkozását fejezte ki afelett, hogy „a fasiszták és a deportált zsidók javai egyforma elbírálás alá esnek”.⁵³

A kormány képviselőjében Balogh István államtitkár hangsúlyozta, hogy a kormány meg akarja adni a zsidóságnak azt az erkölcsi és anyagi kártérítést, amely megilleti, azonban jelenleg nincs olyan helyzetben, hogy ezt meg is tehesse. Többek között hivatkozott az antiszemitizmus fellángolásának veszélyére is, miközben a zsidóság aggodalmaira mindössze azt a választ adta, hogy az Elhagyott Javak Kormánybiztosságában külön képviselőt kaptak a zsidókat képviselő szervezetek. Ehhez Zombory Gyula, az akkori kormánybiztos hozzátette, hogy a zsidóknak szervezeteket kéne felállítaniuk, mert így előnyben részesülnének a javak kiutalásánál.⁵⁴ A zsidó vezetők és a kormány képviselői tehát két malomban őrltek: a zsidók logikusnak tartották jogos tulajdonukra támasztott igényüket, és nem engedtek abból, hogy az örökös nélküli javakból a rászoruló túlélőket támogassák, míg a politikusok és a kormánybiztos kitérő válaszai nyilvánvalóvá tették, hogy a kárpótlás nem úgy fog lezajlani, ahogy azt a zsidó szervezetek követelik.

1946 májusában Munkácsi Ernő „Nyíltan megmondjuk...” kezdetű cikkében összegyűjtötte a zsidóság sérelmeit. A fentiekén túl felhánytorgatta, hogy „számos jószándékú rendeletet hoztak, amelyek rólunk intézkednek, de többnyire előzetes megkérdezésünk nélkül készültek”, és ezek a rendeletek „féltek nyíltan és korlátozás nélkül kimondani, hogy a zsidóknak vissza kell adni, amit elvettek tőlük”. A jogi kiskapuk létezése pedig „mindenütt számtalan kibúvó, kifogás és

⁵¹ Uo.

⁵² Mit követel a magyar zsidóság. *Új Élet*, 1946. február 14. 2.

⁵³ Uo. Az elűzött németek és elmenekült háborús bűnösök javai szintén „elhagyottnak” minősültek, azokat az Elhagyott Javak Kormánybiztossága kezelte.

⁵⁴ Uo.

akadályverseny, mindenhol a »befejezett tények« többé-kevésbé elismeréséhez és a zsidóknak az elismerésre való kényszerítéséhez» vezetett.⁵⁵

Munkácsi a zsidóság egyik legnagyobb fájdalmaként azt említi, hogy a kifosztottak birtokaikat sem kaphatták vissza: „Igaz, hogy elvileg cserebirtokot kaphatnak, de erre az esetek csekély számában került sor. Ezzel szemben még az is sokszor előfordult, hogy a deportálásból, munkaszolgálatból visszatért és régi földjének megműveléséhez hozzákezdett zsidónak el kellett onnan távoznia”.⁵⁶ Ismételten aláhúzta, hogy súlyos hibának tartja, hogy a zsidók és a nyugatra menekült nyilasok vagyonát az Elhagyott Javak Kormánybiztossága egyformán kezeli. Cikkében keményen fogalmaz: „Erkölcsei okok kizárják, hogy a demokratikus magyar állam bármilyen formában haszonélvezője legyen a tömeggyilkosságoknak!”⁵⁷ Végül pedig felhívta olvasói figyelmét arra is, hogy a zsidóság nemcsak vagyona kárpótlását kéri, hanem jóvátételre is jogosult az elszenvedett üldöztetés miatt.

Összegzés

A holokausztt túlélők háború utáni élete alapjaiban változott meg az elszenvedett üldöztetés hatására. Amellett, hogy elvesztették hozzátartozóikat, ismerőseiket, hazatértükkor azzal is szembesülniük kellett, hogy távollétükben nincstelenné váltak. Saját tulajdonuk, illetve családtagjaik javainak visszaszerzése a nemzsidókkal való viszonytól, lokális tényezőktől, a helyi előljáróság és hivatalnokai jóindulatától ugyanúgy függött, mint a kormány politikájától és az Elhagyott Javak Kormánybiztossága működésétől.

Központilag irányított, minden túlélőre kiterjedő kárpótlási programot nem kezdeményezett a magyar kormány a demokrácia évei alatt, helyette az Elhagyott Javak Kormánybiztosságát bízta meg a feladattal, hogy a zsidók és nemzsidók közötti tulajdonjogi ügyekben döntéseket hozzon. Ez az eljárás és a

⁵⁵ *Munkácsi Ernő*: Nyíltan megmondjuk... Új Élet, 1946. május 2. 1–2. Ugyanezen aggodalmait és sérelmeit fejezte ki a MIOI 1945 augusztusában írt beadványában, amelyet Dálnoki Miklós Béla miniszterelnöknek küldtek: a hitközségi vezetőket nem vonták be a zsidótörvényeket semmissé tevő törvények megalkotásába, a kormány külön kezeli a baloldali és a zsidó üldözötteket, valamint az „árjásított” üzleteket a tulajdonos hozzátartozói csak akkor igényelhették vissza, ha volt iparigazolványuk. *Lévai Jenő*: Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről. Bp. 1946. 270.

⁵⁶ *Munkácsi E.*: Nyíltan megmondjuk... i. m. 2. A 600/1945. ME. sz. rendelettel a kormány biztosította a zsidó tulajdonosok számára földjük visszajuttatását, azokat kivéve, amelyek megváltás alá kerültek. Jóllehet a rendelet értelmében a földhözjuttatottaknak megváltást kellett fizetniük az eredeti tulajdonosoknak, ez végül nem történt meg. A kártalanítást a későbbiekben kiterjesztették az adott ingatlan élő és holt gazdasági felszerelésére is. Így a hitközségek és a visszatérő túlélők nagy része elvesztette földtulajdonát, mivel időközben lezajlott a földosztás.

⁵⁷ *Munkácsi E.*: Nyíltan megmondjuk... i. m. 2.

kormánybiztosság működése a zsidó központi szervezetek elégedetlenségét váltotta ki, amelyek a kormánynak küldött beadványokban, politikusokkal szervezett találkozók során és a legnagyobb zsidó lap újságcikkeiben folyamatosan napirenden tartották a témát. A minden korábbi zsidó tulajdonra vonatkozó kárpótlás hiánya, a zsidóság érdekeinek háttérbe szorítása oda vezetett, hogy a túlélők jószerevével csak a nemzetközi zsidó szervezetek támogatása révén tudták újramezdeni életüket.

Jellemző a kárpótlás folyamatára, hogy az a terminológia, amelyet 1944-ben, rögvést a zsidó javak elkobzása után használni kezdtek, ugyanúgy használatban maradt a demokrácia időszakában: a vagyont „elhagyottnak” titulálták, s ez az eufemizmus azt sugallta, hogy birtokba vétele nem egyenértékű a javak jogtalan eltulajdonításával. Jogi szempontból szintén kontinuitás figyelhető meg, hiszen a kifosztást követő újraelosztást lényegében nem semmisítette meg a kormány kezdeményezése, így fenntartotta és elfogadta a korábbi jogtalanságot. 1945 és 1948 között a kárpótlás hiányosságai mellett fel sem merült a jóvátétel gondolata, vagyis hogy a holokauszt túlélőket nem anyagi jellegű sérelmeikért legalább szimbolikusan kiengesztelje a magyar állam.

Az 1947-ben létrehozott Országos Zsidó Helyreállítási Alap már csak és kizárólag a zsidóság vagyonával foglalkozott, tevékenységi körébe tartozott a hagyatéki eljárások megindítása és felülvizsgálata, a gazdátlanul maradt zsidó vagyon felkutatása, az örökölt ingatlanok felújíttatása vagy értékesítése, valamint a befolyó pénzből a zsidó szociális intézmények támogatása. Bár úgy tűnt, ezzel elérhető közelségbe került a holokauszt túlélők jóvátétele, a kialakuló kommunista rendszerben a kormány végül már csupán a formalitás kedvéért tartotta fenn az intézményt, hogy biztosítsa a magyar zsidó vagyon visszaszállítását Nyugat-Európából. 1955-től kezdve az alap elveszítette önálló ügykezelését is, és beolvadt az Állami Egyházügyi Hivatalba.

NEGLEGETED RESTITUTION

The Relationship between the Government Commission for Abandoned Property
and the Hungarian Jews, 1945–1948

By Borbála Klacsmann

SUMMARY

The paper deals with the reparations and compensation of Holocaust survivors returning to Hungary, or the absence thereof, in the four years following World War II (1945 – 1948) in terms of reflections on the activities of the Government Commission

for Abandoned Property. As the first national institution in charge of the wealth of victims, the Government Commission was expected to offer compensation to survivors. By putting the affairs managed by the local agents of this institution in a legal and historical context, the paper offers an insight not only into some aspects of the relations between Jews and non-Jews in the postwar period, but also into the way in which this relationship and the process of restitution was influenced by other actors (such as the Commission itself, the political parties, and the government), as well as into the attitude adopted by the central organisations representing the Jews.

Büky Orsolya

KLEBELSBERG KUNO ÉS HÓMAN BÁLINT KÖZGYŰJTEMÉNYI KONCEPCIÓJÁNAK KÜLÖNBSÉGEI A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM LEVÉLTÁRA ÉS AZ ORSZÁGOS LEVÉLTÁR EGYESÍTÉSÉNEK TÜKRÉBEN

Hóman Bálint, akit édesapja, Hóman Ottó halála után két hónappal Wlassics Gyula nevezett ki az Egyetemi Könyvtár fizetéstelen könyvtártisztjévé,¹ hivatali működése során nemcsak tudományos tisztviselői, valamint történészi pályáját építette nagy szorgalommal, szívós kitartással és szakmai kapcsolatainak körütekintő ápolásával, hanem idővel szakmai és vezetői kompetenciáinak mind szélesebb körű elismertetése is egyre fontosabbá vált a számára. Az Egyetemi Könyvtárban az 1910-es évek közepére az igazgató, Ferenczi Zoltán jobbkezévé vált,² és hivatali előre jutása érdekében tett lépései miatt a könyvtár egyik női dolgozójával, Czeke Mariannéval is konfliktusba került.³ Egy alkalommal úgy ítélve meg, hogy egyes munkatársai megkérdőjelezték az általa készített nyári szabadságolással és munkavégzéssel kapcsolatos beosztást, panaszos levelet és beadványt intézett Ferenczihez, melyben az ügy hivatalos kivizsgálását, illetve személyes elégtételadást követelt.⁴ E tulajdonságok, a tehetség, szorgalom, kitartás, becsvágy valóban alkalmassá tették őt azokra a vezető pozíciókra, melyeket 1922-től betölthetett, ám ennek ellenére a klebelsbergi kulturális vezetésben elfoglalt súlyát, és befolyását a vele foglalkozó feldolgozások egy része különböző okokból határozottan túlértékeli. Glatz Ferenc és Ujváry Gábor szerint Hóman

¹ *Szögi László*: Hóman Bálint az Egyetemi könyvtárban In: *Történelmi áttértékelés. Hóman Bálint a történész és a politikus*. Szerk. Ujváry Gábor. Bp. 2011. 77.; „Abban az időben Hóman Ottó volt az én munkatársam. Okos ember volt, minden fontosabb ügyet megbeszéltem vele. Amikor Ottó meghalt, én neveztem ki a fiát, Bálintot.” Az Akadémia bölcsei 80 éven túl. Bárány Wlassics Gyula. Pesti Napló, 1936. november 8. 32.

² „Kedves Bálint! Írj, ha kell, megyek, de ha te ott vagy absolute meg vagyok nyugodva.” OSZK Kéziratár (a továbbiakban: OSZK Kt), Fond 15 Hóman Bálint hagyatéka (a továbbiakban: Fond 15) Fond 15/527 Ferenczi Zoltán Hóman Bálinthoz, 1914. júl. 29. – A tanulmányban az eredeti dokumentumból vett idézetek mindig szöveghű formában, akár az esetleges helyesírási hibákkal szerepelnek. – B. O.

³ „Kudora bátyánk szabadság iránti kérvényt adott be, nyugdíjaztatási kérvénye elintézése miatt. Szóval nem lesz harc közted és Marianne között. Aminek különben én is nagyon örülök, mert kellemetlen, ha az ember barátai marakodnak.” OSZK Kt Fond 15/1204 Pasteiner Iván Hóman Bálinthoz, 1913. aug. 13.

⁴ OSZK Kt Fond 15/1834 Hóman Bálint beadványa és levele Ferenczi Zoltánhoz. Csongrád, 1921. jún. 23.; „Személyed ellen sem közvetlenül, sem közvetve, semmiféle absolute semmiféle támadás, vagy kijelentés morális és hivatali integritásod ellen nem volt.” OSZK Kt Fond 15/527 Ferenczi Zoltán válasza Hóman Bálintnak, 1921. jún. 28.

az Országos Magyar Gyűjteményegyetem (a továbbiakban: Gyűjteményegyetem) ügyvezető alelnöke, Klebelsberg mellett gyakorlatilag a vezetője volt.⁵ A Klebelsberg Kuno által 1922. évi XIX. tc.-kel létrehozott Gyűjteményegyetem törvényszövege, illetve szervezeti és működési szabályzata azonban egyértelműen fogalmaz: az ügyvezető alelnöki pozíciót két évenkénti váltásban, a Gyűjteményegyetem kerekébe tartozó „négy nagy főintézet” főigazgatói egymás után töltötték be.⁶ A sort a Gyűjteményegyetem rangsorában első helyen álló Országos Levéltár főigazgatója, Csánki Dezső nyitotta meg, aki a megalakulástól 1924. december 31-éig volt e pozícióban. Hóman Csánkit követően, mint a rangsorban második helyen álló Magyar Nemzet Múzeum (a továbbiakban: Nemzeti Múzeum) főigazgatója, csak az 1925. január 1-jétől 1926. december 31-ig tartó időszakban lehetett ügyvezető alelnök, ráadásul Klebelsberg a hatásköre nagy részét „államkormányzati teendőire” hivatkozva csak 1927-es évkortól ruházta át az ügyvezető alelnökre, aki abban az időben már nem Hóman Bálint, hanem a Szépművészeti Múzeum főigazgatója, Petrovics Elek volt.⁷ Valójában azonban a Gyűjteményegyetem Tanácsa – bárki volt is éppen az alelnök – minden, a törvényben lefektetett önkormányzatisága és autonómiája ellenére egyetlen egy olyan döntést sem hozhatott, mely ne egyezett volna meg Klebelsberg elképzelésével és akaratával. Hóman például 1924 nyarán Magyar Zoltánon keresztül Klebelsberg elé terjesztette a gyűjteményegyetemi kinevezésekkel és alkalmazásokkal kapcsolatos tanácsi tervezetet, ám Klebelsberg előre bocsátva, hogy az ügygel kapcsolatban a Tanácsnak „saját autonóm hatáskörében lesz hivatása állást foglalni” részletesen előadta „kívánságait”, majd felszólította Hómant: „legyetek olyan szívesek, az egész komplexummal összefüggően foglalkozni, mert részletekben az ügyet a Minisztertanács elé vinni nem célszerű”. Azaz, készítsenek egy új előterjesztést Klebelsberg intenciói szerint, lehetőleg oly formában, amelyben – miután az „autonóm” Tanács az abban foglaltakat megszavazta – végső jóváhagyásra azonnal a Minisztertanács elé kerülhet.⁸ Ennek ellenére a négy főigazgató között mégis találunk valakit, aki Klebelsberg után a Gyűjteményegyetem második legbefolyásosabb tagjának tekinthető, ő azonban nem Hóman Bálint volt, hanem az Országos Levéltár főigazgatója, Csánki Dezső.

⁵ *Glatz Ferenc*: Hóman Bálint és Szekfű Gyula párhuzamos életrajzai. Előszó a „Hóman–Szekfű”-höz. Magyar Történet I–V. Bp. 1990. Újra kiadva: Történelmi Szemle 70. (2010) 4. sz. 481.; *Ujváry Gábor*: A politikus Hóman Bálint. In: Harmincharmadik nemzedék. Bp. 2010. 69.; *Uő*: Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint kultúrpolitikája. In: A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948. Szerk. Romsics Ignác. Bp. 2009. 385., 397.; *Uő*: Két dudás egy csárdában. In: Történelmi ártértelek. Hóman Bálint a történész és a politikus. Szerk. Uő. Bp. 2011. 201.

⁶ 1922. évi XIX. tc. nemzeti nagy közgyűjteményeink önkormányzatáról és személyzetükről. Hivatalos Közlöny 30. (1922) 18. sz. 321–326.

⁷ Számok és dátumok az Orsz. Magy. Gyűjteményegyetem 1922–1930. évi történetéhez. Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem kiadványai II. ciklus I. füzet Bp. 1931. 84.

⁸ OSZK Kt Fond 15/859 Klebelsberg Kuno Hóman Bálinthoz, 1924. jún. 24.

Klebensberg Kuno és a Magyar Nemzeti Múzeum

1923. március 6-án váratlanul elhunyt Fejérpataky László, a Nemzeti Múzeum főigazgatója. Klebensberg az ideiglenes vezetéssel Horváth Gézát, az Állattár igazgatóját bízta meg, és Hóman, aki ez időben a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárát (a továbbiakban: Széchényi Könyvtár) vezette, kilenc hónappal később, főigazgatói beiktatásakor úgy emlékezett, hogy „Miniszter Úr bizalma mindjárt e szomorú esemény után felém fordult, szinte megdöbbenve hárítottam el magamtól ezt a nagy megtiszteltetést. Idősebb kollégáimmal együtt kerestem és vártam azt a férfiút, aki méltó lesz Pulszky Ferenc, Szalay Imre és Fejérpataky László örökére. Voltak, akik felé igazgató-társaimmal együtt bizalommal és reménységgel néztünk. Ezek a tervek azonban rajtunk kívül álló okok következtében füstbe mentek.”⁹ Hogy Hómant Klebensberg mikor és milyen formában kérte fel a főigazgatói poszt betöltésére, nem tudjuk pontosan, de Hekler Antal Hómanhoz intézett, Fejérpataky halála után egy héttel, 1923. március 13-án kelt leveléből kiderül, hogy a főigazgatói posztot Klebensberg először neki ajánlotta fel.¹⁰ Fejérpataky a főigazgatói pozícióját egyetemi tanári állása mellett tiszteletdíjjal honorálva töltötte be, s ennek következtében a Gyűjteményegyetem 1922-es megszervezésekor az addig betöltetlen IV. fizetési osztályba tartozó státuszt a Nemzeti Múzeum elvesztette. Hekler Antal kinevezése sok egyéb más mellett azért is jelenthetett volna jó megoldást, mert Hekler Fejérpatakyhoz hasonlóan egyetemi tanári fizetésével, mint státuszon kívüli tiszteletdíjas vezethette volna az intézményt.

Klebensberg gondolatai azonban nem csak az alkalmas személy megtalálása körül forogtak. Fejérpataky halála előtt egy hónappal ugyanis váratlanul napirendre került a Széchényi nemzetségnek a Nemzeti Múzeum alapítólevelében „királyilag jóváhagyott” ajánlási joga. Széchényi Miklós váradi püspök, Széchényi Viktor főispán, Széchényi Bertalan és Széchényi Emil a nemzetség képviseletében 1923. február 6-án levélben fordultak Klebensberghez, azt nehezményezve, hogy az ajánlási jog sem a Gyűjteményegyetemet megalkotó 1922. évi XIX. tc.-ben, sem az ugyanabban az évben kiadott 4200. elnöki számú szervezeti és ügyviteli szabályrendeletben nincs feltüntetve.¹¹ Klebensberg a Gyűjteményegyetem

⁹ OSZK Kt Fol. Hung. 3084. Hóman Bálint beszédei. Válasz Horváth Géza üdvözlésére főigazgatói kinevezésekor, 1923. dec. 22.

¹⁰ OSZK Kt Fond 15/667 Hekler Antal Hóman Bálinthoz, 1923. márc. 13.; Hekler Antal kinevezésének tervéről lásd *Büky Orsolya: A szellem lovagjai. A Magyar Corvin-lánc, a Magyar Corvin-koszorú és a Magyar Corvin-díszjelvény kitüntetés története.* Bp. 2015. 76.

¹¹ „Nehogy a körülmény olyan magyarázatra szolgáltatson okot és alapot, hogy a nemzeti nagy gyűjtemények önkormányzatáról szóló törvénycikk nemzetségünk kijelölési jogát megszüntette, hallgatásunk pedig úgy értelmeztessék, hogy mi ebbe belenyugodtunk volna, folyó hó 4-én tartott

Tanácsának 1923. április 25-én tartott ülésén Horváth Géza főigazgató-helyettest, Hóman Bálint könyvtárigazgatót és Kollányi Ferenc preláthus-kanonok műértő tanácstagot bízta meg azzal a feladattal, hogy a kérdés rendezése érdekében vegyék fel a kapcsolatot a családdal.¹² Ám miközben Hóman Horváth megbízásából az előterjesztéssel kapcsolatos javaslaton dolgozott,¹³ Klebelsberg miniszteri leiratban „állásfoglalást és szakvéleményt” kért a Gyűjteményegyetem Tanácsától a Nemzeti Múzeum mint adminisztratív egység további fenntartására vagy tudománysszakok szerinti decentralizációjára. Azaz Klebelsberg a Szépművészeti és az Iparművészeti Múzeum különálló intézménnyé alakulásával megindult decentralizáció nyomán a Nemzeti Múzeum megszüntetésének lehetőségét vetette fel. Elképzelése szerint az önálló egységekre bomló társakat a Gyűjteményegyetem szervezeti kerete foglalhatta volna magába, és ezzel a lépéssel nemcsak a Nemzeti Múzeum főigazgatói posztjának megszüntetése, hanem különböző gyűjteményeknek más intézményekbe való áthelyezése is lehetővé vált volna.¹⁴ A leiratot Csánki Dezső a Gyűjteményegyetem ügyvezető alelnöke továbbította Horváth Gézának

nemzetgyűlésünk határozatából kifolyólag, felkérjük Nagyméltóságodat legyen kegyes egy külön pót-szabályrendelettel nemzetségünk ajánlási jogát a jelen viszonyoknak megfelelően akként rendezni, hogy a Gyűjteményegyetemhez tartozó Országos Széchényi Könyvtár nyomtatványi osztályának vezető állása, továbbá egy alkönyvtárosi, és kezelői altiszti állás a gróf Széchényi család mindenkori, legmagasabb egyházi, vagy világi állást betöltő tagjának ajánlása által töltsék be. Tisztelettel bejelentjük, hogy amennyiben Nagyméltóságod kérésünket bármi okból teljesíthetőnek nem tartaná, jogaink fenntartása és megőrzése érdekében, kényszerítve látnánk magunkat az erre illetékes bírósághoz fordulni.” MNL OL Magyar Gyűjteményegyetem Tanácsa (a továbbiakban: K 726) 2. cs. 277/1923.

¹² MNL OL K 726 2. cs. 277/1923. 2284/1923. eln. szám.

¹³ OSZK Irattár 459/1923. Hóman Bálint Horváth Géza főigazgató-helyettesnek küldött javaslat-tervezete, 1923. jún. 6.

¹⁴ „Dr. Fejérpataky Lászlónak a Nemzeti Múzeum érdemes főigazgatójának elhunya alkalmából, mielőtt az utód kérdésével érdemlegesen foglalkozhatnánk, előzőleg eldöntésre vár az az elvi, illetve szervezeti kérdés, hogy a Nemzeti Múzeum, mint adminisztratív egység a jövőben fenntartassék-e vagy nem. A Nemzeti Múzeum gyűjtőneve alatt ugyanis ez idő szerint a legkülönbözőbb természetű és irányú gyűjtemények vannak összefoglalva, melyeknek egyik része szellemi, a másik része pedig a természettudományok körébe tartozik, s így a dolog természeténél, s a tudományoknak mai specializált mioltánál fogva olyan szakember nem is található, aki a különböző gyűjtemények mindegyikének ügyeibe érdemlegesen és haszonnal be tudna folyni. Igaz ugyan, hogy egyesek azt a felfogást vallják, hogy a Nemzeti Múzeum történetileg kifejtett kereteit megbontani nem szabad, hogy a tudományos intézetek igazgatásánál mindig szem előtt tartandó tradíciókra való tekintettel a Nemzeti Múzeum egységét, mint egy kegyeletről fenn kell tartani. Ezzel szemben áll azonban az a tény, hogy a Nemzeti Múzeumból a múltban is kiszakadtak és önállósultak egyes gyűjtemények, így a Szépművészeti Múzeum is. Ha tehát a Nemzeti Múzeum ma is egy egységet képez, ennek oka kizárólag az, hogy a Szépművészeti és az Iparművészeti Múzeum létesülése után múzeumügyünk fejlődése megakadt, holott a dolog természetes rendje az lett volna, hogy a három természettárnak egy természettudományi múzeummá, a néprajziaknak külön néprajzi múzeummá kellett volna önállósulnia. Felfogásom szerint itt nem konzerválandó tradícióval, hanem csak múzeumügyünk fejlettségével állunk szemben. S így kegyeleti megfontolások a célszerűségi szempontok tárgyilagos mérlegelésének gátját nem képezhetik. A Nemzeti Múzeum, mint szervezeti egység fenntartása már azért sem látszik feltétlenül szükségesnek, mert a Gyűjteményegyetem szervezetében legújabbban egy még nagyobb, a budapesti más közgyűjteményeket is felölelő, és önkormányzattal ellátott szervezet keletkezett.” OSZK Irattár 480/1923. 2401/1923.

azzal, hogy mielőtt Klebelsberg utasítása szerint a Gyűjteményegyetem Tanácsa teljes ülésben tárgyalná a kérdést, főigazgatói értekezlet összehívására lesz szükség, melyen a Nemzeti Múzeum vezetőségének véleményét is meg kell hallgatni.¹⁵

Hogy Hómannak a klebelsbergi kulturális vezetésben betöltött szerepét jobban megérthessük, elsősorban Klebelsbergnek a Gyűjteményegyetem létrehozásával elindított, valamint a nagy budapesti közgyűjtemények szervezeti átalakításával kapcsolatos távlati terveit kell szemügyre vennünk. Ahogy az a Gyűjteményegyetem törvényjavaslatának előterjesztéséből, a Gyűjteményegyetem alakuló közgyűlésén tartott beszédéből vagy akár a Nemzeti Múzeum adminisztratív megszüntetését felvető javaslatából is egyértelműen kiderül, a kultuszminiszter a Gyűjteményegyetem létrehozásával gyökeresen át kívánta alakítani a budapesti közgyűjtemények szervezeti kereteit.¹⁶ Ám a Gyűjteményegyetemi Törvény első tervezetében, melyet Klebelsberg 1922 júniusában véleményezésre küldött el a közgyűjtemények vezetőihez, a pozíciójába frissen beiktatott kultuszminiszter intézményi autonómiát és a később a Gyűjteményegyetem koncepciójával kapcsolatban oly sokszor emlegetett önkormányzatiságot is semmibe véve, rendeleti úton tervezte az adott intézményeknek az új szervezeti keretbe való beolvasztását, viszont azok későbbi esetleges kiválásának lehetőségét csak törvényi úton kívánta megengedni.¹⁷ A tervezet 4. §. 3. pontja szerint az akkor még a Levéltári, Könyvtári és Múzeumi Tanács nevet viselő új szervezet „szabatosan megállapíthatja az egyes intézetek gyűjtési körét, és ennek megfelelően intézkedhet a Levéltári, Könyvtári és Muzeális anyagnak az egyik intézetből a másikba való áthelyezése iránt”. A törvénytervezet az intézmények személyzetével kapcsolatban azt is kimondta, hogy a „az átszervezéstől számított fél év alatt a vallás- és közoktatásügyi miniszter a személyzetet szabályszerű elbánás alá vonhatja”. Sinkó Katalin a gyűjtemények áthelyezésének adminisztratív lehetőségét, illetve a dolgozók végelbánás alá vonását Hómannak a Gyűjteményegyetem átalakításával és

el. szám. Klebelsberg Kuno leirata a Magyar Nemzeti Múzeum adminisztratív megszüntetése tárgyában a Gyűjteményegyetem Tanácsának, 1923. máj. 5.

¹⁵ OSZK Irattár 301/1923. Csánki Dezső levele Horváth Gézához, 1923. máj. 11.

¹⁶ Indoklás a „nemzeti közgyűjteményeink önkormányzatáról és személyzetük minősítéséről” szóló törvényjavaslatához. In: Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926. Bp. 1927. 3–15., 93–94.; Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem Tanácsa 1922. évi november 18-iki alakuló ülésén elmondott elnöki megnyitó-beszéd. In: Gróf Klebelsberg Kuno beszédei i. m. 117.

¹⁷ „Nemzeti nagy kultúrintézményeink közül az Egyetemi Könyvtár, az Iparművészeti Múzeum, a Nemzeti Múzeum, az Országos Levéltár, és a Szépművészeti Múzeum különleges tudományos igazgatás alá helyeztetik. Felhatalmaztatik a vallás- és közoktatási miniszter, hogy amennyiben a jövőben más tudományos intézmények áttétnének a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium hatáskörébe, az utóbbiakat rendeleti úton helyezhesse a különleges igazgatás alá. Az egyszer különleges igazgatás alá helyezett intézet az alól csak törvénnyel vonható ki.” OSZK Irattár 285/1922. Törvénytervezet nemzeti nagy kultúrintézményeink tudományos igazgatásáról.

a Nemzeti Múzeum létrehozásával kapcsolatos 1934. évi VIII. törvénycikkével hozza összefüggésbe, noha e két rendelkezés már Klebelsberg fenti törvénytervezetében és a Gyűjteményegyetemet létrehozó 1922. évi XIX. tc.-ben is szerepelt.¹⁸

A tervezetnek a Nemzeti Múzeumba küldött és ott Fejérpataky főigazgató által Melich János könyvtárigazgatónak véleményezésre továbbított példánya javításaiból, rájegyzéseiből, valamint Melich hivatalos jelentéséből egyértelműen látszik, hogy mekkora ellenállás fogadta Klebelsberg elképzelését.¹⁹ A Kultuszminiszter a negatív kritikák nyomán ugyan alaposan átdolgoztatta törvénytervezetét, de annak alapgondolatát, a gyökeres, saját elképzelése szerinti teljes intézményhálózati átalakítás tervét nem adta fel, s a következő években a Nemzeti Múzeum különböző tárainak megszerzése, illetve a Magyar Nemzeti Múzeum Levéltárának (a továbbiakban: Múzeumi Levéltár) az anyaintézményről való leválasztása mellett az Egyetemi Könyvtárnak a Gyűjteményegyetem kötelékébe való beemelésén dolgozott a legtöbbet.²⁰ A végül jogerőre emelkedő törvény, mely a Gyűjteményegyetemi Tanácsnak az intézmények gyűjtési körének megállapításáról és az adott gyűjtemények áthelyezésének kérdéseivel kapcsolatos jogosítványairól (3. §. 5. pont), illetve mely az Egyetemi Könyvtár csatlakozásának függőben lévő ügyéről (1. §. 5. és 10. pont) rendelkezett, elvben megadta a lehetőséget Klebelsbergnek a legradikálisabb átalakítási tervek kezdeményezésére is.

Klebelsberg tisztában volt azzal, hogy elképzelései, tervei nem feltétlenül aratnak osztatlan elismerést az érintett közgyűjtemények vezetői körében, ezért céljait sok esetben körületekintő személyi politikával, szakmai és hivatali presszióval, kerülőutakon vagy akár a hivatali előmenetelüket, kinevezésüket neki köszönhető intézményvezetők egymással szembeni kijátszásával próbálta meg elérni. Amint látni fogjuk, Hóman és Csánki egyre feszültebb emberi és szakmai kapcsolata mögött – melyet leginkább ölelésnek álcázott birkózáshoz hasonlíthatnánk – egyértelműen Klebelsberg állt, akinek gyakran alkalmazott módszere volt az is, hogy tervei megvalósítása érdekében „megrendelt” hírlapi cikkekkel próbáljon meg hangulatot

¹⁸ *Sinkó Katalin*: Nemzeti Képtár. „Emlékezés és történelem között”. In: A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve 2008. Bp. 2009. 43–44.

¹⁹ „E pont a Nemzeti Múzeumot egyszerűen megszünteti, aminek igen súlyos jogi következményei lehetnek. (Letétek, hagyományok stb.) Jogi nonszensz, hogy újabb intézetek rendeleti úton csatolhatók e státuszhoz, az ide csatoltak ellenben csak törvényi úton vihetők innen el. Mi indokolja azt, hogy a mai kultuszminiszter több joggal bírjon, mint utódai? [...] Világos, hogy ez illuzórikus értékű tanács minden eddigi muzeális önállóságot megszüntet. A tanács kaotikus intézkedéseket hajthat végre, és bolsevista módra darabolhatja fel a Nemzeti Múzeumot. Ezek a kilátásba helyezett áthelyezések a kutatást fogják megnehezíteni, és pereket fognak pld. a családi levéltárak megbolygatásával a Nemzeti Múzeum nyakába szabadítani. Az intézetek belételebe való avatkozás ellentétben áll a tudományos élet szabadságával.” OSZK Irattár 285/1922. Melich János: Megjegyzések.

²⁰ *Vörös Géza*: Az Egyetemi Könyvtár és a Gyűjteményegyetem. In: Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 10. Bp. 2001. 325–345.

kelteni, és a közvélemény által nyomást gyakorolni az intézményvezetőkre. E célt szolgálták például 1922-ben az Országos Levéltár új épületében székelő hivatalok kiköltöztetéséről, 1924-ben a Néprajzi Tárnak a Nemzeti Múzeum kötelékéből való kiválásáról és önálló múzeummá alakulásáról, 1925-ben az Egyetemi Könyvtárnak és az Akadémiai Könyvtárnak egy új Nemzeti Könyvtárba való beolvasztásáról, 1927-ben a Múzeumi Levéltárnak az Országos Levéltárral való egyesítéséről, valamint 1929-ben a Nemzeti Múzeum Természettudományi Tárainak Szegedre, Néprajzi Tárának pedig Debrecenbe való költöztetéséről szóló hírlapi cikkek.²¹

Melich kritikus véleményével nem állt egyedül, Hóman egyetemi könyvtári munkatársa és legjobb barátja, Pasteiner Iván is „csapnivaló ostobaságnak” nevezte Klebelsberg tervezetét.²² Ferenczi Zoltán, az Egyetemi Könyvtár igazgatója, Hóman korábbi főnöke és mentora, akinek 1922 júniusában Klebelsberg ugyancsak elküldte a törvénytervezetet, intézményvezetőként egyáltalán nem értett egyet vele, ám a kultuszminiszter által felajánlott jogi garanciák, valamint Hóman kapacitálásai nyomán 1924. április 29-én, a kérdéssel kapcsolatos Egyetemi Könyvtári Bizottság ülésén már úgy nyilatkozott, hogy bizonyos kompromisszumok megkötése után „anyagi szempontból” akár előnyös is lehet a könyvtár számára a csatlakozás.²³ Mivel azonban egy évvel később a kari tanács arra az álláspontra jutott, hogy „az Egyetemi Könyvtár csak egy bizonyos időre, mondjuk, 5 évre szóló lekötöttséggel csatlakozzék a Gyűjteményegyetemhez”,²⁴ 1925. novemberében Klebelsberg megint a nyomásgyakorlás jól bevált módszeréhez folyamodott, és megjelentetett egy kétrészes cikket²⁵ a *Budapesti Hírlap*ban, mely egy nagy nemzeti könyvtár megalapításának szükségességéről elmélkedett. A cikk szerint e fontos intézmény létrehozásának legfőbb akadálya a budapesti könyvtárak igazgatóinak szűkkeblűsége, akik nem sietnek áldozatot vállalni a „nagy ügy érdekében”.²⁶ Ferenczy, akit az írás első részében mint több évtizede tevékenykedő könyvtárvezetőt – név nélkül ugyan, de – súlyos bírálat ért, a

²¹ Az Országos Levéltár ügyéről. Pesti Napló, 1922. augusztus 4. 5–6.; A Néprajzi Tár elhelyezéséről. 8 Órai Ujság, 1924. szeptember 7. 5.; A Nemzeti Könyvtár létrehozásának ügyéről. Budapesti Hírlap, 1925. november 22. 10.; Budapesti Hírlap, 1925. november 29. 8.; A Múzeumi Levéltárnak az Országos Levéltárral való egyesítéséről. 8 Órai Ujság, 1927. május 7. 4.; A Néprajzi és a Természettudományi Tárak vidékre helyezéséről. Pesti Napló, 1929. június 9.

²² „A könyvtári ügyekről nem kívánlak informálni, elég korán fogod azokat megtudni, ha majd elsején a hivatalba mérs. Ugyancsak ekkor fogsz meggyőződni arról, hogy Klebi barátod nem az az okos ember kinek Te gondolsz, s hogy a múzeumi, és könyvtári reformokra vonatkozó tervezete csapnivaló ostobaság.” OSZK Kt Fond 15/1204 Pasteiner Iván levele Hóman Bálinthoz, 1922. júl. 22.

²³ *Vörös G.*: Az Egyetemi Könyvtár i. m. 330.

²⁴ Uo. 332.

²⁵ *Balogh József*: Magyar könyvtárpolitika. Budapesti Hírlap, 1925. november 22. 8.; *Uő*: Magyar könyvtárpolitika. Második közlemény. Budapesti Hírlap, 1924. november 29. 10.

²⁶ *Uő*: Magyar könyvtárpolitika i. m. 8.

cikk olvasása után levelet írt Hómannak, melyben megbántottságának kifejezése mellett határozottan leszögezte: amennyiben Klebelsberg végső célja valóban egy nagy nemzeti könyvtár létrehozása, azt ne az Egyetemi Könyvtár és az Akadémiai Könyvtár rovására, hanem azoktól függetlenül igyekezzék megteremteni.²⁷

Klebelsberg a Magyar Történelmi Társulat (a továbbiakban: Történelmi Társulat) elnökeként ismerkedhetett meg személyesen Hómannal, aki Angyal Dávid tagajánlására 1908. február 20-án került be a Történelmi Társulatba, amelynek 1912 óta igazgatóválasztmányi tagja is volt.²⁸ Történelmi működésén túl az Egyetemi Könyvtárban szerzett több évtizedes szakmai tapasztalata is jó ajánlólevél lehetett Klebelsberg számára, de ugyancsak sokat nyomott a latban az a tény is, hogy Hómannak kezdetben igen pozitív véleménye volt a Gyűjteményegyetem koncepciójáról. Kinevezésekor azonban a kultuszminiszternek csak azokat a terveit ismerte meg alaposabban, melyeket az jónak látott vele közölni, nevezetesen a Nemzeti Könyvtár létrehozásának tervét, ám amíg e tervre Hóman mint a Széchényi Könyvtár igazgatója s mint az új jövőbeli intézmény lehetséges főigazgatója nagy várakozással tekintett, a Nemzeti Múzeum adminisztratív megszüntetésének lehetőségét már jóval kevesebb megértéssel fogadta.

Horváth Géza főigazgató-helyettes és a tárak igazgatói 1923. máj. 28-án és 30-án tartottak értekezletet e tárgyban.²⁹ A Gyűjteményegyetem Tanácsának elküldött, a kérdés megoldásával kapcsolatos két javaslat egyikét Varjú Elemér, a Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának igazgatója készítette,³⁰ a másik pedig Hóman Bálinttól származott. A Nemzeti Múzeum további, tudományszakok

²⁷ OSZK Kt Fond 15/527 Ferenczi Zoltán levele Hóman Bálinthoz, 1925. nov. 25.

²⁸ „Nem mulasztatom el, hogy ne tudassam kedves Náci bácsival azt, hogy a múlt héten minden előzetes értesítés és tudomásom nélkül váratlanul megválasztottak a Társulat igazgatóválasztmányi tagjává. A kilépő húsz tag közül az elnökség törölte gr. Vigyázó Ferencet, mert a Társulat ügyei iránt semmiféle érdeklődést sem tanúsított, s helyébe báró Nyári Albertet jelölte. A választmány nagy része a jelölést nem fogadta valami szívesen, viszont a Nemzeti Múzeum, (élén Fejérfatakyval) Erdélyi Pál kolozsvári könyvtárigazgatót akarta kibuktatni. Ennek eredménye az lett, hogy mivel mindhárom helyébe – úgy látszik akadémiai szereplésem folytán – engem írtak, engem (39), és Erdélyit (36 szavazat) választottak meg Vigyázó (28) és Nyári (6) szavazatával szemben. Az igazgatóválasztmánynak Ballagi megválasztása óta nemigen volt ilyen fiatal tagja.” OSZK Kt Fond 35 Rendezés alatt. Hóman Bálint levele Darányi Ignáchoz, 1912. márc. 26.

²⁹ „Horváth Géza igazgató, mint a főigazgató helyettese, felolvastatja az Orsz. Magyar Gyűjteményegyetem Tanácsának iratát, mely javaslatlattétel végett közli a Vallás- és Közoktatási Miniszter ama leiratát, melyet az M. Nemzeti Múzeumnak, mint adminisztratív egységnek további fenntartása, avagy tudományszakok szerinti decentralizációja tárgyában intézett hozzá. Elnök [a megbeszélésen elnöklő Horváth Géza. – B. O.] a maga részéről a legfontosabbnak ítéli azt, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum neve fenntartassék. [...] Hóman Bálint a maga részéről is megállapítja [...] A Magyar Nemzeti Múzeum megszüntetését nem lehet keresztülvinni, mert ennek 120 éves múltja kultúrérték. Az M. Nemzeti Múzeum alapítványi természetű, az intézet iránti bizalom, mely a múltban gyökerezik, törvények, szabályok mind figyelembeveendő a kérdés tárgyalásánál.” MNL OL K 726 2. cs. 359/1923. Pro Memoria

³⁰ Varjú Elemér javaslata csak a Gyűjteményegyetem Tanácsának aktájában található meg, az OSZK Irattár vonatkozó aktájában viszont nincs nyoma. A Gyűjteményegyetem aktája az ostrom idején

szerinti decentralizálásával mindkét javaslat egyetértett, ám a „Magyar Nemzeti Múzeum történelmi nevének” megőrzését mindenképpen szükségesnek tartották. Míg azonban Varjú az esetleges átalakításokat adminisztratív úton is megvalósíthatónak látta, Hóman szerint a lehetséges megoldások érdekében olyan törvénymódosításokra lenne szükség, melyek a Gyűjteményegyetem szervezeti kereteit is átalakítanák. Emellett Hóman a Nemzeti Múzeum adminisztratív megszüntetését alapítványi jellege miatt jogilag sem tartotta keresztülvihetőnek.³¹ A Széchényi család határozott fellépése tehát a legjobb pillanatban érkezett a Nemzeti Múzeum vezetősége, illetve Hóman számára, aki a következő években több esetben is a család alapítványi jogaira hivatkozva verte vissza Klebelsbergnek az intézmény különböző tárai megszerzésére irányuló kísérleteit. Hosszas egyeztetéseket követően végül a Gyűjteményegyetem és a gróf Széchényi család között az 1924. szeptember 13-án kötött egyezség szerint az ajánlási jogot a Nemzeti Múzeum szervezeti és működési szabályzatában rögzítették. E történések fényében elgondolható, miként reagált volna a család Klebelsbergnek az ajánlási jog

megsérült, Hóman abban található javaslatának szövege is hiányosan maradt fenn. Az OSZK Irattárának vonatkozó aktája azonban sértetlen, a javaslat szövegét az alapján idézzük.

³¹ A Hóman által készített javaslata szerint: „A Magyar Nemzeti Múzeum hat intézetének igazgatói a múltban több ízben kifejtett álláspontjukhoz híven ma is szükségesnek tartják a decentralizációt. Állást foglalnak azonban az ellen, hogy ez a decentralizáció a történetileg kialakult Magyar Nemzeti Múzeum eszmei egységének megszüntetésével, és a bele tartozó történetileg szervesen egybetartozó intézetek közt fennálló adminisztratív és szervezeti kapcsolatoknak teljes szétbomlásával hajtassék végre. A Magyar Nemzeti Múzeum történeti egységének fenntartását nem csak kegyeleti szempontok teszik szükségessé, hanem fontos kulturális és gazdasági érdekek is. A fenntartást javalló okok közül elegendőnek véljük a következőket felsorolni: a) A Magyar Nemzeti Múzeum a maga százszáz éves múltjával nem csak egyik legnagyobb kulturális alkotása a magyar társadalomnak, hanem egyben a nemzet kultúrfelsoőbbiségét és kultúrértékeit mindennél világosabban bizonyító tényező. b) A Magyar Nemzeti Múzeumban egybefoglalt intézetek a külföldi tudósvilág előtt ezen a néven ismeretese, és szerették meg jó hírlüket. A címváltoztatást tehát az évtizedek munkája árán létesített külföldi kapcsolatok szempontjából sem kívánatos. c) A Magyar Nemzeti Múzeum intézeteinek, sőt az Iparművészeti és Szépművészeti Múzeum magyar osztályainak is szerves összetartozása nyilvánvaló, mert hiszen valamennyiük a magyar szellem és a magyar föld alkotásait és termékeiket gyűjti, és dolgozza fel tudományos használatra. Egy nagyobb egységbe való összefoglalásuk tehát tudományos szempontból is indokolt. d) A Magyar Nemzeti Múzeum eszmei egységének megbontása és történeti nevének eltüntetése, – amiben a laikus közvélemény, már az eddigi jelek szerint is a tradíció ellen való cselekvést látna – a Múzeumból kiszakadó új intézetekkel szemben bizalmatlanságot keltene azokban a társadalmi rétegekben, melyeknek áldozatkészségét a jövőben is igénybe kell vennünk. S e mellett némely alapítókat és adományozókat, de különösen a családi örökletetek birtokosait arra készíthetjük, hogy kifejezetten a Magyar Nemzeti Múzeum javára tett alapítványait, adományait és letétjeiket visszaköveteljék. e) A Magyar Nemzeti Múzeum egészében is alapítvány természetű intézmény lévén, megszüntetése, illetve szétbontása elháríthatatlan jogi akadályokba ütközik. f) Ez alapítványi természet fenntartása ismert okokból, külpolitikai szempontból is kívánatos. Mindezeket megfontolva a decentralizáció kérdését helyesen és a történeti fejlődésnek megfelelően megoldhatóan csak úgy tarthatjuk, ha a Magyar Nemzeti Múzeum keretei a főigazgatói állás megszüntetésével egyidejűleg lényegesen kibővítettnek és az Országos Magyar Gyűjteményegyetembe tartozó s részben a Magyar Nemzeti Múzeumból kivált intézetek abba mind felvétnének: vagyis, ha a Magyar Nemzeti Múzeum fogalma ártvitet az Országos Magyar Gyűjteményegyetemre.” OSZK Irattár 480/1923.

elsikkadásánál jóval jelentősebb, a Nemzeti Múzeum adminisztratív megszüntetésével összefüggő elképzelésére.³²

A Klebelsberg és Hóman Gyűjteményegyetemmel kapcsolatos koncepcióit összehasonlító írárok egy része Hómannak a Magyar Nemzeti Múzeumról szóló, már kultuszminiszterként megalkotott 1934. évi VIII. tc.-ét a Gyűjteményegyetem szervezésében megvalósult intézményi autonómia megcsonkításaként értelmezi, mely többek között lehetőséget adott az egyes intézmények önállóságának megszüntetésére, valamint múzeumi gyűjtemények retrográd kultúrpolitikai és szakmai koncepciók alapján történő átcsoportosítására is.³³ Klebelsbergnek a Nemzeti Múzeum adminisztratív egységét megszüntető javaslataiból azonban egyértelműen kiderül, hogy miután a neonacionalista kultúrpolitika atyja 1923-ban elsőnek épp a magyar kultúra egész Európában ismert emblematikus intézményének felszámolását vette tervbe, kezdte el Hóman a Nemzeti Múzeum vezetésének egyetértésével kidolgozni azt a kultúrpolitikai koncepciót, mely végül tíz évvel később az 1934. évi VIII. tc.-ben öltött testet. Mindebből az is nyilvánvalóvá válik, hogy Hóman nem a főigazgatói beiktató beszédében fejtette ki először a Nemzeti Múzeum egyedülálló történeti és kulturális szerepével, illetve ezzel összefüggésben a Gyűjteményegyetem későbbi szervezeti átalakításával kapcsolatos koncepcióját. Emellett már 1925-ben elkészített egy, a Gyűjteményegyetem átalakításával kapcsolatos törvénytervezetet is *Törvényjavaslat a tudomány fejlesztéséről és a tudományos intézményekről* címmel, ám ez hivatalosan sohasem kerülhetett a Tanács elé, s egyetlen, több kéz – köztük Hómanné – által agyonjavított, iktatatlan példánya maradt fenn a Gyűjteményegyetem Tanácsának iratai között *Az Országos Levéltár ügyei* címet viselő csomóban.³⁴

Klebelsberg Kuno, a Magyar Történelmi Társulat és az Országos Levéltár

Klebelsberg gyűjteményegyetemi koncepciójának meghatározó eleme volt a benne foglalt intézmények sorrendisége is, és a sor élén nem a Nemzeti Múzeum, hanem az Országos Levéltár állt. Az Országos Levéltár kiemelt helyzetét Klebelsberg nemcsak a magyar történettudomány szempontjából páratlan jelentőségű iratanyagaival magyarázta, hanem a Gyűjteményegyetem kereteibe tartozó intézmények

³² OSZK Irrattár 459/1923.

³³ *Tökécski László*: Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem létrejötte és működési céljai. *Technikatörténeti Szemle* 15. (1985) 104–105.; *T. Kiss Tamás*: Állami művelődéspolitikai az 1920-as években. Gróf Klebelsberg Kuno kultúrát szervező munkássága. Bp. 1998. 30–34.; *Sinkó K.*: „Emlékezés és történelem között.” i. m. 42–43.

³⁴ MNL OL K 726 93. csomó

létrejöttének sorrendiségével is.³⁵ Klebelsberg az Országos Levéltár megalakulásának időpontját az Universale Archivum Regni, az „általános országos levéltár” felállításáról szóló 1723. évi XLV. tc. megjelenésétől számította, míg Hóman következetesen ragaszkodott ahhoz a nézetéhez, hogy az Országos Levéltár 1874-ben új intézményként jött létre, s ennek következtében az elsőség a közgyűjtemények között az 1808. évi VIII. tc.-kel felállított Nemzeti Múzeumot illeti.

Klebelsberg, Thallóczy Lajos 1916 novemberében bekövetkezett váratlan halála után, 1917 februárjában Csánki Dezső és Fejérpataky László ajánlására került a Történelmi Társulat elnöki székébe.³⁶ Jelölését követően a Pesti Napló, mely akkoriban Hatvany Lajos tulajdonában volt, azzal vádolta meg a Történelmi Társulat vezetését, hogy saját egzisztenciális érdekeiket szem előtt tartva döntöttek egy nem szakmabeli politikus-gróf felkéréséről.³⁷ Angyal Dávid, aki a *Budapesti Szemle* körében került személyes kapcsolatba Hatvanyval, levélben utasította vissza ezt a feltételezést, arra hivatkozva, hogy Csánki és Fejérpataky „már nem kívánhatnak semmit egy államtitkártól. Ők vannak olyan urak, mint egy államtitkár”.³⁸ Ám ebben Angyal alaposan tévedett. Klebelsberg bevonása a Történelmi Társulat munkájába, nemcsak a két világháború közötti magyar történettudomány alakulása,³⁹ de az Országos Levéltár fejlődése, valamint Csánki Dezső szakma pályafutása tekintetében is döntő jelentőségűnek bizonyult.⁴⁰

³⁵ Megnyitóbeszéd. Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem Tanácsának 1931. évi május hó 7-én tartott II. cikluskezdő teljes ülésén elmondotta Dr. gróf Klebelsberg Kuno m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter, a Gyűjteményegyetem Tanácsának elnöke. Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem kiadványai II. ciklus I. füzet Bp. 1931. 2–3.

³⁶ *Döry Ferenc*: Dr. Csánki Dezső. Levéltári Közlemények 11. (1933) 1–2. sz. 10.

³⁷ Új összeférhetetlenség. Pesti Napló, 1917. február 15. 1. A cikk névtelenül jelent meg, szerzője a tartalom alapján valószínűleg Ignotus Hugó lehetett.

³⁸ Angyal Dávid levele Hatvany Lajoshoz, 1917. febr. 15. In: *Levelek Hatvany Lajoshoz*. Szerk. Hatvany Lajosné. Bp. 1967. 222–224.

³⁹ A kérdésről a teljesség igény nélkül lásd *Glatz Ferenc*: Klebelsberg Kuno tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány. *Századok* 101. (1969) 5–6. sz. 1176–1200.; *Uő*: Nemzeti kultúra – kulturált nemzet 1867–1987. Bp. 1988.; *Romsics Ignác*: Francia–Magyar kulturális kapcsolatok és a Párizsi „magyar intézet” a két világháború között. In: *Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Intézet évkönyve*. Szerk. Juhász Gyula. Bp. 1989.; *Schneider Márta*: Magyar kulturális intézetek Bécsben a két világháború között. A Bécsi Magyar Történeti Intézet és a Collegium Hungaricum. In: *Magyarságkutatás* i. m. 1989. 205–216.; *Ujváry Gábor*: A Római Magyar Intézet története 1912–1945. *Levéltári Szemle* 45. (1995) 4. sz. 3–37.; *Uő*: Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet. Győr 1996.; *Uő*: Magyar tudományos intézetek a császárvárosban, 1920–1945. *Limes* 11. (1998) 1. sz. 49–69.; *Uő*: A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”. Bp. 2010.; *Uő*: Kulturális hídfőállások. Az I. világháború előtti időszak és a berlini mintaintézetek. Bp. 2013.; *Uő*: Kulturális hídfőállások. A külföldi intézetek, tanszékek és lektorátusok szerepe a magyar kulturális külpolitika történetében II. Bécs és a magyar kulturális külpolitika. Bp. 2017.; *Glatz Ferenc*: Konzervatív reform. Domanovszky, Szekfű, Hóman, Hajnal. Bp. 2016.

⁴⁰ *Döry F.*: Dr. Csánki Dezső i. m. 10–12.; *Sashegyi Oszkár*: Az Országos Levéltár személyzeti viszonyai a XX. század elején, 1903–1922. *Levéltári Közlemények* 48–49. (1977–1978) 1–2. sz. 23–43.; *Kálniczky László*: Csánki Dezső országos főlevéltárnok, főigazgató pályája. In: *Magyar levéltáros-életpályák*

Az Országos Levéltár már Klebelsberg elnöksége előtt is a Történelmi Társulat központjának számított,⁴¹ csakúgy, ahogy a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaságnak a Múzeumi Levéltár.⁴² Azzal azonban, hogy Klebelsberg a 1922. évi XVII. tc. 31. §-a értelmében az Országos Levéltárat a Belügyminisztériumtól a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium felügyelete alá helyezte, majd az 1922. évi, a Gyűjteményegyetemről szóló XIX. tc. 9. §-ában tudományos intézetté nyilvánította, vitathatatlaná tette elsőbbségét a közgyűjtemények sorában.⁴³ E jogi rendezések mellett az Országos Levéltár új épületének befejezése – mely már a Történelmi Társulat elnökeként is foglalkoztatta, s melynek végleges rendezése ugyancsak az ő, miniszteri pozícióiban tett erőfeszítéseinak volt köszönhető – a Múzeumi Levéltár elhelyezésének kérdését is felvetette.

A Nemzeti Múzeum tárainak megfelelő elhelyezése, mely hosszú évtizedek óta egyre súlyosabb problémákat okozott,⁴⁴ a háborús évek nehézségei, majd az azt követő infláció következtében már-már megoldhatatlan feladatok elé állította az intézmény vezetését. Ám a pénzügyi nehézségek és a helyszűke ellenére, a Szépművészeti Múzeum, valamint az Iparművészeti Múzeum megalapításával elkezdődött intézményi decentralizációt a Nemzeti Múzeum kizárólag a természettudományi és néprajzi táruk helyrajzi kiválásával tervezte folytatni, a Múzeumi Levéltár átadására pedig még ilyen értelemben sem gondolt. Horváth Géza helyettes főigazgató 1923. május 9-én beadványt intézett Klebelsberghez, melyben az Ásványtár, valamint az Őslénytár elhelyezésére kérvényezte az Eszterházy utca 3. alatti volt iskolaépület kiutalását a Nemzeti Múzeum számára. Ám Klebelsbergnek a Nemzeti Múzeum adminisztratív megszüntetésére irányuló, Horváth számára akkor még ismeretlen tervei miatt rövid úton elutasító választ kapott.⁴⁵ Klebelsberg ugyanis – aki a Történelmi Társulat elnökeként

a XIX-XX. században. (Budapest Főváros Levéltára Közleményei) Bp. 2004. 32–33.; *Lakos János*: Csánki Dezső a történész és a levéltáros. In: *A múlt felfedezői. A Magyar Történelmi Társulat és a Békés Megyei Levéltár* 2008. november 7-i konferenciájának anyaga. Szerk. Erdész Ádám – Katona Csaba. Gyula 2008. 98–99.

⁴¹ Thallóczy Lajos a Magyar Történelmi Társulat elnökeként egy saját „társulati ház” építésére tett javaslatot, de Csánki, többek között az Országos Levéltár készülő új épületére hivatkozva, ezt a tervet teljesen feleslegesnek tartotta. Csánki Dezső levele Thallóczy Lajoshoz, 1916. máj. 27. In: *Kedves Lajosom. Csánki Dezső levelei Thallóczy Lajoshoz 1879–1916.* Szerk. Reisz T. Csaba Bp. 2017. 183–184.

⁴² Fejérfarkas László előbb a Múzeumi Levéltár vezetője, majd a Nemzeti Múzeum főigazgatója, egyúttal a Magyar Genealógiai Társaság megalapítója és elnöke volt. Eckhart Ferenc egy maliciózus megjegyzése szerint, aki 1910 nyarán épp a Vay család berkeszi levéltárát rendezte, a Múzeumi Levéltár helyeiben nyugodtan fel lehetne állítani egy családtörténet író cselédszerző irodát. Egyetemi Könyvtár Kézirattár G 628 Eckhart Ferenc levele Székfi Gyulához, 1910. aug. 27.

⁴³ Elnöki megnyitó beszéd, 1923. december 27. In: *Gróf Klebelsberg Kuno beszédei* i. m. 69.

⁴⁴ *Vadas Ferenc*: Új Nemzeti Múzeum és könyvtár tervek a századfordulón. *Ars Hungarica* 22. (1994) 1. sz. 137–146.; *Somkuti Gabriella*: Az Országos Széchényi Könyvtár elhelyezése 1867–1918. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1986–1990.* Bp. 1994. 169–194.

⁴⁵ OSZK Irattár 304/1923.

elmondott beszédeiben az Országos Levéltárral ellentétben a Múzeumi Levéltárat egyszer sem említette meg – amikor az Országos Levéltár 1923 tavaszán-nyarán új épületbe költözött, elérkezettnek látta az időt a Múzeumi Levéltár iratanyagainak átvételére is. A Nemzeti Múzeum adminisztratív megszüntetésének tervéből látható, hogy Klebelsberg véleménye szerint a Gyűjteményegyetem megalakulása felülírta azokat az intézményi kereteket, melyekben a magyarországi közgyűjtemények addig egzisztáltak, és gyűjteményeik, táraik nem voltak többé önálló entitások, hanem a Gyűjteményegyetem kiegészítő részeit képezték.

Az Országos Levéltár új épületének ügyét Klebelsberg már a Történelmi Társulat elnökeként is figyelemmel kísérte, de tevékeny bekapcsolódásra belügyminiszteri kinevezése előtt néhány héttel, az Országos Levéltári Építési Bizottság 1921. november 12-ei ülésén volt először lehetősége.⁴⁶ A Levéltár építése már 1917 végén megakadt, majd 1918-ban a minisztertanács engedélye nyomán előbb a honvédelmi, majd a belügyi-, a külügyi-, végül a kereskedelemügyi minisztériumok foglalták el az épületet. A Honvédelmi Minisztérium, különböző hivatalai mellett, a Hadtörténelmi Levéltárat és Múzeumot is betelepítette, illetve elhelyezett az épületben olyan magánlakókat, akiknek különböző hadügyi célokra hivatkozva rekvirálta el az otthonát.⁴⁷ A háború befejezését követően az Építési Bizottság 1919. január 25-én tartott ugyan egy tanácskozást, de érdemi döntést nem tudott hozni. Csánkit a Károlyi-kormány 1919. január 27-én országos levéltári főigazgatóvá nevezte ki, néhány hónappal később viszont – nyugdíjazásának elintézéséig – Lukács György, a Tanácskormány közoktatási népbiztosa rendelkezési állományba helyezte.⁴⁸ 1919 augusztusában ugyan visszahelyezték állásába, ám legfőbb támogatója ebben az időben, 1919 és 1921 áprilisa között, nyugalmazott államtitkárként érdekérvényesítő képességének csak töredékével rendelkezett, és az Országos Levéltárral kapcsolatos elképzeléseinek a Történelmi Társulat elnökeként igyekezett hangot adni.⁴⁹ Bethlen István miniszterelnöki kinevezését követően azonban Klebelsberg – ha egyelőre informálisan is – már kellő nyomást tudott gyakorolni az Országos Levéltárat elfoglaló illetékes tarcák vezetőire ahhoz, hogy azok hozzákezdjenek a kiköltözések előkészítéséhez, valamint megszerezzék az általuk részben átalakított épület rekonstrukciójához szükséges pénzt.⁵⁰ 1921 decemberétől pedig előbb belügyminiszterként, majd

⁴⁶ *Döry Ferenc*: Az új Országos Levéltár megépítése. Századok 57–58. (1923–1924) 415.

⁴⁷ *Uő*: Az új Országos Levéltár i. m. 414–415.; *Borsa Iván*: Az Országos Levéltár épületei, 1874–1974. Levéltári Közlemények 50. (1979) 1. sz. 23–50., valamint *Lakos J.*: Az Magyar Országos Levéltár i. m. 187–189.

⁴⁸ *Döry F.*: Dr. Csánki Dezső i. m. 9.; *Sashegyi O.*: Az Országos Levéltár személyzeti viszonyai i. m. 34–40.

⁴⁹ Elnöki megnyitó beszéd, 1920. máj. 14. In: Gróf Klebelsberg Kuno beszédei i. m. 36.

⁵⁰ *Döry F.*: Az új Országos Levéltár i. m. 415–416.

vallás- és közoktatásügyi miniszterként mindent elkövetett annak érdekében, hogy az Országos Levéltár tudománypolitikai szerepével kapcsolatos elképzeléseit maradéktalanul érvényesíthesse.

Miután 1923 tavaszán már csak a Hadtörténelmi Levéltár, a Belügyminisztérium Kivándorlási Osztálya, illetve néhány magánlakó tartózkodott az épületben, és a legszükségesebb rekonstrukciós és építési munkálatok is befejeződtek, Klebelsberg levelet írt Rakovszky Iván belügyminiszternek, arra kérve: tegye lehetővé, hogy az addig az Országos Levéltár által használt és a Belügyminisztérium tulajdonában lévő Klarissza templom helyiségeit a Hadtörténelmi Levéltár foglalhassa el.⁵¹ Klebelsberg a Hadtörténelmi Levéltár kiköltöztetésével annak a lehetőségét kívánta megteremteni, hogy a Múzeumi Levéltárat az Országos Levéltárba szállítsák, és nem kétséges, hogy a háttérben a két levéltár egyesítésének tervén dolgozott. Az esetleges költözések érdekében az Országos Levéltár régi, illetve új épületében, valamint a Nemzeti Múzeumban végrehajtott terepbejárásokat miniszteri szinten intézte, és azokra hivatalosan sem az Országos Levéltár főigazgatója, Csánki Dezső, sem a Nemzeti Múzeum helyettes főigazgatója, Horváth Géza nem kapott meghívást.⁵² A terepbejárások május 15-én zajlottak, és a tárgyalások a Hadtörténelmi Levéltárnak az esetleges költözéssel kapcsolatos különböző feltételei miatt május 30-áig húzódtak el, majd a Hadügyminisztérium vétóján végleg megfeneklettek.⁵³ A Múzeumi Levéltár áthelyezésének és az Országos Levéltárral való egyesítésének a tervében tehát hiába játszottak Klebelsberg kezére a múzeumi táruk helyhiányból adódó megoldatlan problémái, a Széchenyi család határozott fellépése, valamint az Országos Levéltár új épületének egy részét elfoglaló intézmények és magánszemélyek mozdíthatatlansága egy időre keresztülhúzta a számításait. Tervét azonban nem adta fel, és ezt minden bizonnyal informálisan közölte Hóman Bálinttal, az új főigazgató-jelölttel is, aki a pozíció váratlan elnyerésének lehetőségéért nem tartotta nagy árnak sem az V. fizetési osztályban maradáást, sem azt, hogy a Múzeumi Levéltárnak az Országos Levéltár új épületbe

⁵¹ „1. A Hadtörténelmi Levéltár átköltöznék az Országos Levéltár jelenlegi helyiségeibe, melyeket állványokkal és polcokkal elhelyezve kizárólagos használatba megkapna. 2. Az Országos Levéltár átköltözhetne az új épületbe, és ugyanoda helyeztetnék át a Nemzeti Múzeum levéltára is, s minthogy úgy az Országos Levéltár, mint pedig a Nemzeti Múzeum Levéltára a Gyűjteménygyűjtemények kiegészítő részét képezi, az épület egységes adminisztrációja is ekként biztosítható. 3. A Nemzeti Múzeumban pedig a múzeumi levéltár elköltözése folytán felszabadult helyiségekben a múzeumi könyvtár terjeszkedhetne tovább, mely a múzeumi könyvtár elhelyezésének a kérdését további öt évre nyugvóponttra viszi.” MNL OL K 148 1923/14/4690. 2660-1923. sz. eln. Klebelsberg Kuno levele Rakovszky Iván belügyminiszterhez, 1923. máj. 4.

⁵² MNL OL K 148 1923/14/4690. 2840-1923. sz. Klebelsberg Kuno levele Rakovszky Iván belügyminiszterhez, 1923. máj. 16.

⁵³ MNL OL K 148 4947/1923. Rakovszky Iván jelentése Klebelsberg Kunonak, 1923. máj. 30.

költöztetési tervét – ha nem is szívesen – tudomásul vegye.⁵⁴ Főigazgatói beköszönő beszédében⁵⁵ ki is tért erre a lehetőségre, de hogy ezt mennyire nem jószántából tette, az egyértelműen kiderül az 1924 elején már főigazgatóként írt, a Széchenyi Könyvtár 1923. évi állapotáról szóló jelentéséből, melyben a Levéltár Múzeumon belüli elhelyezési lehetőségéről is beszámolt. Elgondolása szerint a Levéltár megfelelő elhelyezésére a Múzeum könyvtári helyiségeinek egy részét elfoglaló lakó kiköltöztetését követően kerülhetett volna sor.⁵⁶ Egy évvel később szóba került az épület második emeletén felszabaduló néhány szoba felhasználása is, de ezt a tervet éppen Hóman utóda, Lukinich Imre könyvtárigazgató vétőzta meg arra hivatkozva, hogy a felső emeleten elhelyezett iratok védelme érdekében az átépítendő tetőszerkezetet tűzbiztossá kellene tenni, és e munkálatok jelentősen megemelnék a Nemzeti Múzeum átalakításaival járó amúgy is magas költségeket.⁵⁷

⁵⁴ A Hóman Bálint főigazgatóvá való kinevezésével kapcsolatos előterjesztés szerint: „Az állás tekintetében a helyzet az, hogy az előző főigazgató csak külön megbízás alapján töltötte be ezt a tisztséget, és nem tartozott a Gyűjteményegyetem tisztviselői létszámába. Elhunytával tehát a főigazgatóságnak megfelelő IV. fizetési osztályú állás nem üresedett meg. A kinevezendő új főigazgató tehát csak V. fizetési osztályú állásra jöhet tekintetbe oly módon, hogy a IV. fizetési osztály jellegét kapja. A jelölés előkészítésével ma délelőtt főigazgató értekezlet foglalkozott, melyen a vallási és közoktatási miniszter is részt vett. A főigazgatói értekezlet a kérdés alapos megvitatása után arra a megállapításra jutott, hogy a főigazgatói állásra a kombinációba vett számos név közül két jelölt jöhet komolyan szóba, az egyik Horváth Géza az állattár igazgatója, aki rangsor szerint jelenleg a helyettes főigazgatói tiszttel viseli, és dr. Hóman Bálint, az Országos Széchenyi Könyvtár igazgatója. [...] A megejtett titkos szavazás [...] tanúsága szerint az igazgató-tanács a magyar Nemzeti Múzeum főigazgatói állására 6 szavazattal I. helyen Horváth Gézát, a Magyar Nemzeti Múzeum Állattárának igazgatóját, és ugyancsak 6 szavazattal II. helyen dr. Hóman Bálintot, az Országos Széchenyi Könyvtár igazgatóját jelöli.” MNL OL K 726 2. cs. 724/1923.

⁵⁵ „Az Országos Széchenyi Könyvtár túl nagy méreteket öltő levéltári osztálya is hovatovább megéri a különválásra anélkül, hogy a tőle eredetében és anyaga természetében is különböző Országos Levéltárral való egyesítésre gondolnánk.” Hóman Bálint beszéde. Elmondotta a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójává történt beiktatásakor (1923. dec. 22.). Bp. 1924, 6.; A két intézmény, illetve Hóman és Csánki kapcsolatával Bakács István foglalkozott behatóbban, de tanulmányának egyes hivatkozásai részben pontatlanok, részben tévesen rekonstruálják az eseményeket. Lásd *Bakács István: A Magyar Országos Levéltár és a Magyar Nemzeti Múzeumi Levéltár 1926 – 1934 közötti kapcsolatáról*. Magyar Könyvszemle 87. (1971) 4. sz. 310–323.

⁵⁶ *Hóman Bálint: Jelentés az Országos Széchenyi Könyvtár 1923. évi állapotáról*. Magyar Könyvszemle 31. (1924) 1–4. sz. 108.

⁵⁷ „Kezdetben a főépület II. emeletének három-négy helyiségéről volt szó, de mikor kifejeztem aggodalmaimat a tekintetben, hogy a kijelölt helyiségekben a levéltári anyagot esetleg pótolhatatlan károk érhetnek pl. tűzvész esetén és evégből javasoltam a plafonszerkezet megfelelő átalakítását, a Miniszter úr a rendkívül sokba kerülő átalakítási munkák helyett, az Országos Levéltár épületében való elhelyezés mellett döntött és pedig Méltóságod szerint és szerintem is igen helyesen.” OSZK Kt Fond 116 Lukinich Imre (a továbbiakban: Fond 116) Fond 116/61 Lukinich Imre Hóman Bálintnak írt beadványa Sulica Szilárd vádjával kapcsolatban, 1927. szept. 19.; Hóman nyilatkozata arról a tervéről, hogy az épület II. emeletén a kiköltöztetendő természettudományi táruk helyére képzeli elhelyezni a Könyvtár gyűjteményeit. Pesti Hírlap, 1924. október 19. 4.; Hogy a levéltár védelmét szolgáló tűzbiztos tetőszerkezet hiánya mennyire hamis érv volt, abból is látható, hogy a II. emeletre végül is felköltöztetett táruk védelmében ezt az átalakítást a tetőtér beépítésével egy időben ugyancsak meg kellett csinálni.

Lukinich Imre és a Múzeumi Levéltár

A Múzeumi Levéltár Országos Levéltárba költözésének történetében Lukinich szerepe meglehetősen kétértelműnek nevezhető. A Történelmi Társulat főtitkáraként került kapcsolatba Klebelsberggel, aki 1923. február 5-én nevezte ki az Országos Levéltárba azzal a céllal, hogy az Országos Levéltár új épületbe költözésének, valamint a Múzeumi Levéltár átvételének szakmai feladatait koordinálja. Lukinich, aki ez időben a Pozsonyból Budapestre menekült Erzsébet Tudományegyetem nyilvános rendes tanáraként⁵⁸ éppen Bécsben dolgozott a *Fontes* sorozatban megjelenő, *A Szatmári béke története és okirattára* című munkájának elkészítésén, egyáltalán nem örült ennek a megtisztelő felkérésnek. Kinevezésével ugyanis nemcsak az egyetemi tanári pozícióval járó függetlenségét veszítette el, hanem a vele egyébként jó viszonyt ápoló Csánki Dezső feletteli kellemetlenkedéseit is el kellett viselnie.⁵⁹ Klebelsbergől közismert volt, hogy szakmai tervei megvalósítása érdekében az előre jutásukat neki köszönhetőktől kinevezésük vagy előléptetésük fejében maximális lojalitást várt el. Lukinichnak az Országos Levéltárba való – az ottani dolgozók és maga Csánki számára is – teljesen váratlan „betolása” ugyancsak azt a célt szolgálta, hogy a Klebelsbergnek a számára kiemelten fontos intézményben rendelkezésére álljon egy belső embere.⁶⁰ Ám Fejérfarkas váratlan halála, valamint a Múzeumi Levéltár átvételének elmaradása miatt kialakult új helyzetben Klebelsberg akarata az Országos Levéltár költözésének lebonyolítását követően innen is tovább sodorta őt, és Lukinich 1924. február 7-én már a Széchenyi Könyvtár igazgatói székében találta magát.⁶¹

Bár Klebelsberg az Országos Levéltár költözésével egy időben a Hadtörténelmi Levéltár kitelepítését nem tudta megoldani, egyelőre le kellett tennie a Múzeumi Levéltár áthelyezésének tervéről, a végrehajtás azonban csak idő kérdése volt. Miután azonban Klebelsberg pontosan tudta azt is, hogy a Nemzeti Múzeum vezetése és a Múzeumi Levéltár dolgozói mennyire idegenkednek a költözés

MNL OL 726 14. cs. 65/1929. Hóman Bálint jelentése a Magyar Nemzeti Múzeum 1927. évi állapotáról.

⁵⁸ „Nem állítom Kegyelmes Uram, hogy könnyen határoztam el magamat erre a lépésre, mert állásom függetlenségét áldozom fel, s mert esetleg elesem azon anyagi előnyöktől is, melyeket az egyetemi tanárok élveznek, s mint újabban értesülök róla, megszerezni törekednek, jóllehet jelentékeny részüknek alig van köze a tudományhoz.” Lukinich Imre levele Klebelsberg Kunhoz. Bécs, 1923. márc. 3. OSZK Kt Levelestár. Több tanulmányban tévesen szerepel az az adat, hogy Lukinichot a költözés lebonyolításának idejére a Magyar Nemzeti Múzeumból helyezték át az Országos Levéltárba. *Borsa I.: Az Országos Levéltár épületei* i. m. 35.; *Lakos J.: Az Magyar Országos Levéltár* i. m. 198.

⁵⁹ Csánki maga több okból is kifejezte aggodalmát Lukinichnak kinevezésével kapcsolatban: mint külső ember kerül magas hivatali pozícióba, más, már hosszú évek óta a levéltárban szolgálatot teljesítő munkatárs előtt, valamint nem ismeri a levéltári ügymenetet, az osztályokat, s az új épület „kuszált ügyeit”. OSZK Kt Fond 116/528 Csánki Dezső levele Lukinich Imrének, 1923. február

⁶⁰ Csánki az eljárásra az „Einschub” kifejezést használta.

⁶¹ Hivatalos Közlöny, 1924. február 15. 46.

gondolatától, ezért a Hóman főigazgatói kinevezésével megürült könyvtárigazgatói pozícióra olyan személyt keresett, aki nemhogy nem opponálta a tervet, de a háttérben finoman annak zökkenőmentes megvalósítása érdekében dolgozott. Hóman tehát, akinek már főigazgatóként a betöltendő könyvtárigazgatói állással kapcsolatban indokolt jelentést kellett a Gyűjteményegyetem Tanácsa elé terjesztenie, az egyetlen lehetséges jelöltként Lukinich Imrét volt kénytelen megnevezni. Ugyanakkor nem mulasztotta el, hogy jelentésében részletesen bemutassa a Nemzeti Múzeumnak azokat a munkatársait is, akik véleménye szerint a későbbiekben méltóak lehetnek a poszt elnyerésére.⁶²

Lukinich – természetesen Klebelsberg akaratának megfelelő – első intézkedéseinek egyike volt a Történelmi Társulat Múzeumi Levéltárban őrzött letétjének visszaszolgáltatása, melynek nyomán a Történelmi Társulat igazgatóválasztmánya úgy határozott, hogy a letét okleveles anyagát a „könnyebb hozzáférhetőség céljából” áthelyezi az Országos Levéltárba, és a Múzeumi Levéltárban csak a kéziratokat és a levelezést hagyja meg.⁶³ Könyvtárigazgatóként jegyzett első, éves beszámolójában pedig már szó sem esik a Levéltár Nemzeti Múzeumon belüli elhelyezésének lehetőségéről. A magánlakók kiköltözése után felszabaduló földszinti helyiségekben – Hóman elképzelésével ellentétben – a Festetics palotából kiszoruló Hírlaptárat akarta elhelyezni, s a Levéltárral kapcsolatban csak a feldolgozási munkát is akadályozó tűrhetetlen helyhiányról szólt részletesebben.⁶⁴ A következő évi jelentése a természettudományi tárak kiköltöztetésével kapcsolatban megemlíti ugyan az azok helyén, a második emeleten elhelyezendő Könyvtár és Hírlaptár mellett a Levéltárat is, ám a Levéltár ottani elhelyezését a tűzbiztonságra hivatkozva végül éppen ő vétőzta meg.⁶⁵

Klebelsbergnek az 1923-as kudarc után, 1926 januárjában sikerült rábeszélnie Kozmovszky Józsefet, a Hadtörténelmi Levéltár parancsnokát arra, hogy a civil

⁶² „Mindezek alapján tisztelettel javaslom a tekintetes Tanácsnak, méltóztassék dr. Lukinich Imre országos levéltári igazgatót az Országos Széchényi Könyvtár igazgatójává leendő kinevezésre javaslatba hozni. Tekintve azonban, hogy dr. Lukinich nem annyira könyvtárnoki munkássága alapján jelöltetik a vezető pozícióra, mint inkább kiváló szervező, adminisztratív és tudományos képességei alapján, a könyvtári munka megbecsülése szempontjából és a jövő succrescentia előmozdítása szempontjából kívánatosnak tartanám, ha a tekintetes tanács előterjesztésében a fent előadottak értelmében, és az itt következők sorrendben kiemelné dr. Pasteiner Iván, dr. Gulyás Pál és dr. Rédey Tivadar kiváló könyvtári és adminisztratív képességeit.” MNL OL K 726 3. cs. 15/1924. Hóman Bálint előterjesztése, 1924. jan. 9.

⁶³ OSZK Irattár 358/1924. Lukinich Imre levele Csánki Dezsőhöz az iratok átadásáról, 1924. máj. 22.; A Magyar Történelmi Társulat 1924. évi május 28-án tartott felolvasó illetve igazgatóválasztmányi ülésének jegyzőkönyve. Századok 57–58. (1923–1924) 846.

⁶⁴ *Lukinich Imre*: Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának 1924. évi állapotáról. Magyar Könyvszemle 32. (1925) 1–4. sz. 164.

⁶⁵ *Uő*: Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának 1925. évi állapotáról. Magyar Könyvszemle 33. (1926) 1–4. sz. 153. 57. jegyz.

lakóknak az Országos Levéltárból való kiköltöztetését követően felszabadult negyedik emeleti raktárért cserébe adja át az addig általuk használt harmadik emeleti raktártermet, illetve dolgozósobákat a Múzeumi Levéltár számára.⁶⁶ A megürült raktárteremmel a tarsolyában Klebelsberg már nyugodtan felkereshette Hóman Bálintot, aki a költözés „lehetőségét” tárgyaló értekezleten nem is tehetett mást, mind helyeslőleg tudomásul vehette Klebelsberg és a neki lelkesen szekundáló Lukinich érveit, illetve akaratát.⁶⁷ A Nemzeti Múzeum dolgozói, elsősorban természetesen a Levéltárba beosztott munkatársak azonban nem egykönnyen nyugodtak bele e döntésbe, s vezetőjük, Sulica Szilárd⁶⁸ már Lukinich 1924-es kinevezését követően komoly publikációs hadjáratba kezdett annak érdekében, hogy a levéltár hely- és munkaerőhiányból adódó szakmai problémáira felhívja a figyelmet, s ezzel egyrészt elősegítse a Nemzeti Múzeumon belüli megfelelőbb elhelyezést, másrészt az esetleges költözés gondolata ellen szakmai érveket sorakoztasson fel.⁶⁹

Sulica és Lukinich ellentmondásos kapcsolata, mely a végső összezapást követően Sulica áthelyezésével végződött és a háttérben egyértelműen a Múzeumi Levéltár költözésének kérdése körül forgott, nemcsak Klebelsbergnek a tervei érvényesítése érdekében alkalmazott személyi politikájára vet fényt, de jól illusztrálja azt a kényszerű ügymenetet is, melyet a Nemzeti Múzeum vezetősége a Múzeumi Levéltár tekintetében már hosszú évtizedek óta folytatott. Sulicának a Múzeumi Levéltár történetével és szakmai problémáival kapcsolatos tanulmányai részletesen bemutatják azt a folyamatot, melyben az 1802. évi alapítás 2000 kötetből álló kéziratgyűjteménye az 1876-ban meghonosított családi örökletéteményezés

⁶⁶ „Jelentem, hogy a mai napon a Vallás- és Közoktatási Miniszter Úr Önnagyméltósága személyesen és szóbelileg felkért arra, hogy a magyar levéltárügy érdekében a Nemzeti Múzeumi levéltárnak az Országos Levéltárba való áthelyezése céljából a hadtörténelmi levéltár engedje át az Országos levéltári épületben a III. emeleten a keleti szárnyat (nagy levéltári szárny) képező és általunk raktárnak és irodahelyiségeknek is használt iratraktári termet, mely modern vasállványokkal van ellátva és helyette felajánlotta a IV. emeleti nyugati szárnyát (kis levéltári szárny) képező, ugyanoly nagyságú, még be nem rendezett, jelenleg üres és részben 5 család által lakott iratraktár-termet.” MNL OL Y 1. Általános Iratok, 128/1926. Kozmovszky József jelentése a Honvédelmi Miniszternek, 1926. jan. 25.; Uo. A megállapodásról Csánki Dezső 1926. jan. 27-én értesítette Hóman Bálintot.

⁶⁷ A megbeszélésre valamikor 1926. január utolsó napjaiban kerülhetett sor, ám az OSZK Irattárában ennek nem maradt írásos nyoma.

⁶⁸ Sulica Szilárd (Brassó, 1884. aug. 18. – Budapest, 1948. dec. 20.) a budapesti egyetemen Eötvös-kollégistaként végzett, és 1907-ban tett tanári vizsgát latinból és történelemből. 1907-től gyakornok a Magyar Nemzeti Múzeumban, majd őr, igazgató őr, végül 1924 és 1927 között a levéltári osztály vezetője. Leváltását követően a Néprajzi Múzeumba osztották be, majd 1930-tól 1934-ig ismét a levéltári osztályt élére került. Ez időben a budapesti tudományegyetem helyettes tanára. Később a szegedi Ferenc József Tudományegyetemen a román filológia előadó tanára (1934–1938), magántanára (1938–1940), illetve a szegedi egyetemi könyvtár igazgatója (1936–1940). 1940-től a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen a román nyelv és irodalom nyilvános rendes tanára.

⁶⁹ *Sulica Szilárd*: A múzeumi levéltár és legújabb gyarapodásai. Magyar Könyvszemle 32. (1925) 1–4. sz. 93–133.; *Uő*: A múzeumi levéltár gyűjteményeiről. Magyar Könyvszemle 33. (1926) 1–4. sz. 54–100.

következtében „rohamosan és igen nagy arányokban” gyarapodó, de elégséges munkaerő, valamint hely hiányában végül megfelelően feldolgozhatatlan s ennek következtében nyilvántarthatatlan irattömeggé vált.

Sulica a havi rendszerességgel megtartott osztályvezetői értekezleteken felolvasott beszámolóiban időről időre tájékoztatta Lukinich könyvtárigazgatót a lehetetlen helyzetről, de érdemi segítséget nem kapott, s ennek következtében egyre inkább meggyőződésévé vált, hogy Lukinich Klebelsberg utasítására szándékosan opponálja a Levéltár Múzeumon belüli megfelelő elhelyezésének, valamint munkatársi körének kibővítését azzal a hátsó gondolattal, hogy végül az akuttá vált problémák egyetlen megoldása az Országos Levéltárba való költözés, illetve a két levéltár „összeolvasztása” legyen.⁷⁰ Sulicának az ügyről Hóman utasítására írt 70 oldalas igazoló jelentése hosszú bekezdéseket tartalmaz az évek folyamán Lukinich számára készített havi beszámolókból, valamint szó szerinti idézi Lukinichnak a Múzeumi Levéltár szakmai problémáival kapcsolatos véleményét: „Mindegy, ti vagytok mindennek az okai, miért konkuráltok mindig az Országos Levéltárral? Nem kellett volna konkurálni, és a sok családi levéltárat összeszedni, hanem ezt az Országos Levéltárnak kellett volna hagyni, és így lehetett volna regesztázni a törzsanyagot.”⁷¹

Rendkívül rosszul érintette Sulicát a költözés lebonyolításának módja is. Klebelsberg utasítása nyomán ugyanis Lukinich mindössze két hetet akart adni a Levéltár dolgozóinak arra, hogy a hatalmas mennyiségű iratanyagot fasciculálják, csomagolják és szállításra kész állapotba hozzák. Sulica véleménye szerint az elkerülhetetlen iratmozgást mindenképpen fel kellett volna használni egy általános revízióra, valamint az alapvető és hiányzó rendezési és nyilvántartási munkák elvégzésére, ehelyett viszont a feszített munkatempó erőltetése mellett nem történtek kellő intézkedések még a szükséges munkaerő, illetve a megfelelő eszközök biztosítására sem. Miután ugyanis Klebelsberg és Csánki előtt végső célként a két levéltár egyesítése lebegett, a költözés idején már teljesen feleslegesnek gondoltak minden, a Múzeumi Levéltár rendezési és nyilvántartási szisztémáját követő levéltárosi munkát.

Az Országos Levéltárban a helyhiány problémája megoldódott ugyan, de a munkaerőhiány változatlanul megmaradt, s a feszültséget tovább gerjesztette az a tény is, hogy Lukinich Sulica feje felett tárgyalt Csánki Dezső főigazgatóval a Múzeumi Levéltárat érintő kérdésekről, s különböző megállapodásokat is

⁷⁰ MNL OL K 726 11. cs. 650/1927 Sulica Szilárd igazoló jelentése Hóman Bálintnak, 1927. jún. 18.

⁷¹ „De nem beszéltek e akkor szélében hosszában, hogy az egész költözködés azért történik, hogy a múzeumi levéltárat előbb vagy utóbb az Országos Levéltárba olvasszák be?” *Sulica Sz.: Igazoló jelentés i. m.* 167.

kötött vele anélkül, hogy azokról Sulicát tájékoztatta volna.⁷² Emellett Csánki, miután a két levéltár egyesítése elmaradt, a Múzeumi Levéltárat ugyanolyan betolakodónak tekintette, mint a Hadtörténelmi Levéltárat, amelyek csak a raktári helyeket foglalják el a házigazda intézmény iratanyagai elől.⁷³ A végsőkéig elkeseredett Sulica a költözés után néhány hónappal, 1926 novemberében elkészített egy tanulmányt, melyben a Múzeum Levéltár költözésének történetét írta meg.⁷⁴ 1927. május 7-én a *8 Órai Ujság*ban megjelent egy tudósítás a Nemzeti Múzeum átalakítási munkálatairól, melyben a Múzeumi Levéltár és az Országos Levéltár egyesítését mint komolyan szóban forgó lehetőséget aposztrofálták.⁷⁵ Mivel Sulica meg volt győződve róla, hogy a hírt Klebelsberg intencióinak megfelelően Lukinich sugalmazta,⁷⁶ egy, a már szedés alatt álló munkához csatolt hosszú lábjegyzetben rámutatott arra is, hogy a „beolvasztás” gondolata nemcsak a Múzeumi Levéltár szempontjából vet fel jelentős szakmai kérdéseket, de idővel magának az Országos Levéltárnak is súlyos problémát jelenthet majd.⁷⁷ Sulica e megjegyzésével elsősorban arra célzott, hogy az Országos Levéltár ugyancsak hely- és emberhiánnyal küzd, olyannyira, hogy saját állagai megfelelő rendezésének, valamint az 1922. évi XIX. tc.-ben lefektetett iratátvételi kötelezettségeinek sem tud eleget tenni. A lábjegyzet leglényegesebb mondata azonban, s ezzel Sulica az egész klebelsbergi ügyvitelt találta telibe, az „őszinte segíteni akarás” hiányáról szólt, mely a ki nem mondott mögöttes célok – jelen esetben a két levéltár végleges összeolvasztása – érdekében szakmailag és emberileg képtelen helyzetbe hozta a Múzeumi Levéltár dolgozóit, és személy szerint az intézmény főigazgatóját, Hóman Bálintot is. Hóman azonban, aki pontosan tisztában volt vele, hogy Lukinich ambivalens könyvtárvezetői tevékenysége mögött Klebelsberg akarata áll, egyelőre semmit sem tehetett, s bár jól tudta, hogy Sulica Lukinich elleni panaszaival való alapjuk van, végül Sulica ellen kényszerült vizsgálatot elrendelni.

⁷² Uo. 55–56.; OSZK Kt Fond 116/65 Csánki Dezső feljegyzése Lukinich Imrének, keltezés nélkül.

⁷³ „Egyébként az épület tekintetében a múlt év folyamán változás nem történt. A II. emelet 3 szobáját, és a kisebb raktári szárny III. emeletét továbbra is a Magyar Nemzeti Múzeum levéltári osztálya, a III. és a IV. emelet többi részét pedig a Hadtörténelmi Levéltár tartja elfoglalva.” MNL OL K 726 12. cs. 299/1928 Csánki Dezső: Jelentés az Országos Levéltár 1927. évi állapotáról és működéséről, 1928. ápr. 25.

⁷⁴ *Sulica Szilárd: A Magyar Nemzeti Múzeum Levéltárának költözése.* Pécs 1927. 19.

⁷⁵ „Szó van arról is, hogy a múzeumi levéltárat beolvasztják az Országos Levéltárba, úgyhogy a nagyszabású átcsoportosítási tervnek mi sem áll többé útjába.” *8 Órai Ujság*, 1927. május 7. 4.

⁷⁶ „Itt nincs kétség, hogy a *8 Órai Ujság* »zavaros cikkét« a könyvtárigazgatóság sugalmazta, aki most már megérkezettnek találta beolvasztási szándékának nyíltan is kifejezést adni.” *Sulica Sz.*: Igazoló jelentés i. m. 66. A „könyvtárigazgatóság” megjelölés mellett Hóman feljegyzése is olvasható: „nem a knyvtg. [könyvtárigazgató – B. O.] kezdeményezte, hanem a miniszter.”

⁷⁷ *Sulica Sz.*: A Magyar Nemzeti Múzeum Levéltárának költözése i. m. 37–38.

Lukinich Sulica igazoló jelentésére reagáló, Hóman számára írt feljegyzésében többszörösen is elszólta magát, amikor a Múzeumi Levéltárat, az ott zajló levéltárosi munkát, illetve Sulica szakértelmét jellemezte: „Egy olyan ember, aki az Országos Levéltárat akkor látta először, amikor oda a költözködés előtt felküldtem, akinek tehát fogalma sem volt arról, hogy mi a levéltári munka, s mi a különbség egy oklevélgyűjtemény és egy levéltár között, az nem lehet szaktudós levéltári kérdésekben.”⁷⁸ Azaz a Múzeumi Levéltár valójában csak egy oklevélgyűjtemény, melynek kinevezett vezetője, az intézményben évtizedek óta dolgozó s a Múzeumi Levéltár kialakulásáról, gyűjteményeiről és szakmai problémáiról több nagy tanulmányt publikált Sulica Szilárd nem kompetens „levéltári szakkérdésekben”. Lukinich viszont, Sulica jellemzése szerint, azért tartotta magát „kiváló szaktekintélynek levéltári kérdésekben”, mert évtizedek óta végez levéltári kutatásokat.⁷⁹ A Múzeumi Levéltár Országos Levéltárba költözése levéltárosi szakkörökben sem okozott osztatlan elismerést, és egyértelműen jelezte Klebelsberg ambivalens intézkedésének egyre inkább nyilvánvalóvá váló szakmai problémáit.⁸⁰

Hóman Bálint és Csánki Dezső párharca

A Gyűjteményegyetem keretei között folyó vizsgálat még le sem zárult, amikor az Országos Levéltár igazgatója, Döry Ferenc, Csánki jobbkeze levelet írt Hóman Bálintnak, melyben hivatkozva az 1922. évi XIX. tc. 3. §. 5. pontjára a két intézmény közötti kölcsönös iratcserére tett javaslatot.⁸¹ Hómant minden bizonnyal rosszul érintette, hogy egy ilyen jelentős ügyben Csánki nem személyesen fordult hozzá, hanem rangidős beosztottját bízta meg a kapcsolatfelvétellel, ezért a válasz, melyet nem ő, hanem Jakubovics Emil, a Múzeumi Levéltár vezetője, Sulica utóda

⁷⁸ OSZK Kt Fond 116/61 Lukinich Imre észrevételei Hóman Bálint a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójához Sulica Szilárdnak a levéltári osztályról tett jelentésére vonatkozólag, 1927. szept. 19.

⁷⁹ *Uő*: Igazoló jelentés i. m. 62.

⁸⁰ „A magunk részéről azok közé tartozunk, akik nem helyeselték a Múzeumi Levéltárnak az Országos Levéltár épületébe való telepítését. (...) A látszat azt mutatja, hogy azok a beolvasztási szándékok, melyek a Múzeumi Levéltár hurcolkodásával kapcsolatban a napilapokban megjelentek, nem lehettek egészen légből kapottak. Mindenesetre arra kellene törekedni, hogy a Múzeum Levéltára is saját ott-hont nyerjen, mert különben belátható időn belül egy fiók Országos Levéltár építésére lesz szükség.” *Házi Jenő*: A magyar levéltárvédelem kérdéséhez. Levéltári Közlemények 10. (1932) 3–4. sz. 322.

⁸¹ MNL OL Y 1 864/1927. Bakács tanulmányában nem jelzi, hogy az Országos Levéltár hivatkozott aktái csak a Nemzeti Múzeum leveleinek eredeti példányait őrzik, Döry és Csánki levelei viszont csak Döry keze írásával és Csánki javításaival tarkított kéziratok formájukban maradtak meg. A történetek megfelelő rekonstrukciójához szükség van mind az Országos Levéltár, mind a Széchényi Könyvtár, mind pedig a Gyűjteményegyetem vonatkozó aktáinak áttekintésére. Hogy a kezdeményező levelet Döry saját nevében küldte el Hómannak, az egyértelműen kiderül a Jakubovics Emil által Döryhez címzett válaszelemből, melynek egy-egy példánya megtalálható a MNL Irattárában (Y 1 997/1928.), valamint az OSZK Irattárában (619/1928.) is.

írt Dörynek, csak majdnem nyolc hónappal később, 1928. október 12-én született meg.⁸² Miután Jakubovics levelére az Országos Levéltár nem reagált, Hóman néhány héttel később – Lukinich sürgetésére⁸³ – személyesen írt Csánkinak oly formában, mintha az első, Dörytől jött levél az Országos Levéltár főigazgatójától származott volna, ezzel kényszerítve Csánkit a közvetlen kapcsolatfelvételre.⁸⁴ Hóman jól tudta, hogy Csánki az Országos Levéltárba „bekebelezett” levéltárakból származó iratokon túl elsősorban a Múzeumi Levéltár okleveleinek megszerzésére törekszik, ezért azt az utasítást adta a tárgyalással megbízott munkatársainak, hogy cserealapként jelentsék be a Múzeumi Levéltár igényét minden olyan oklevélre, kéziratra és nyomtatványra, mely nem képez szorosan vett aktamellékletet. Az Országos Levéltár számára elfogadhatatlan feltétel következtében az iratcserével kapcsolatos 1928. december 20-án lefolytatott tárgyalás természetesen nem vezetett eredményre,⁸⁵ Csánki pedig a Hómannal való további egyeztetések helyett 1929. március 2-án saját hatáskörben a Gyűjteményegyetem Tanácsa elé terjesztette az ügyet.⁸⁶ Erre az első pillanatban inkorrektnek tűnő lépésre azért került sor, mert néhány nappal korábban, február 21-én kelt beadványában Hóman mint a Nemzeti Múzeum Főigazgatója „a szervezeti kérdés érintetlenül hagyása mellett” arra tett javaslatot ugyancsak a Gyűjteményegyetem Tanácsának, hogy a Széchényi Könyvtár mellett – melynek vezetését Lukinich távozását követően⁸⁷ személyesen vette át – az addig a Könyvtárhoz tartozó Levéltár és Hírlaptár mint a Nemzeti Múzeum Levéltára, illetve Hírlaptára önálló múzeumi osztályokként működjenek tovább.⁸⁸ Bár Hóman a Tanács előtti szóbeli indoklásában arra hivatkozott, hogy a Levéltár és Hírlaptár „nemrég történt helyi elkülönítése” teszi szükségessé az önálló

⁸² OSZK Irattár 619/1928. és MNL OL Y 1 997/1928. Jakubovics Emil válaszevele Döry Ferencnek, 1928. okt. 12.

⁸³ OSZK Irattár 619/1928. Lukinich Imre levele Hóman Bálintnak, 1928. nov. 20.

⁸⁴ MNL OL Y 1 788/1929. Hóman Bálint levele Csánki Dezsőhöz, 1928. dec. 1. Hóman a levélben minden bizonnyal szándékosan helyettes államtitkárnak címezte Csánkit, aki e címet országos levéltári főigazgatói kinevezésével egy időben, 1919 januárjában kapta meg a Károlyi-kormánytól. Lásd *Döry F.*: Dr. Csánki Dezső i. m. 9.; *Sashegyi O.*: Az Országos Levéltár személyzeti viszonyai i. m. 36. Klebelsberg felterjesztésére a Kormányzó 1924. nov. 15-én adományozott államtitkári címet Csánkinak, s ezzel Hóman nyilván tisztában is volt. Csánki címadományozásáról lásd Levéltári Közlemények 2. (1924) 2. sz. 188.

⁸⁵ Az iratcserével kapcsolatos 1928. dec. 20-ai tárgyalás menetét az MNL OL Y 1. 1190/1928. aktában található jegyzőkönyv töredékek és tisztázatok alapján részletesen ismerteti. *Bakács I.*: A Magyar Országos Levéltár és a Magyar Nemzeti Múzeumi Levéltár i. m. 315–316.

⁸⁶ MNL OL Y 1 1190/1928. „Az Országos Gyűjteményegyetem Tanácsa Tekintetes Elnökségének”, 1929. márc. 1. Csánki előterjesztésének csak a Döry keze által írt, s Csánki által javított és láttamozott kézíratos változata maradt meg.

⁸⁷ OSZK Kt Fond 116/64, valamint MNL OL K 726 15. cs. 132/1929. Lukinichot 1929. jan. 24-én nevezte ki a Kormányzó nyilvános rendes tanárnak. Lásd Lukinich könyvtárigazgatói pozíciójából való felmentésével és egyetemi rendes tanári kinevezésével kapcsolatos iratok.

⁸⁸ MNL OL K 726 15. cs. 167/1929.; MNL OL K 726 15. cs. 218/1929.

osztályok létrehozását, sokkal inkább arról volt szó, hogy Lukinich távozása után Hóman egy olyan belső szervezeti konstrukciót akart kialakítani,⁸⁹ mely egyrészt elejét veszi újabb Klebelsberg-ejtőernyős kinevezésének, másrészt megnehezíti az intézmények közötti gyűjtemény-átvételek és -cserék adminisztratív lehetőségét. Mint láttuk, az 1922. évi törvény 3. §. 5. pontjára hivatkozva Lukinich könyvtárigazgatóként 1924-ben a Széchényi Könyvtár szervezetébe tartozó Múzeumi Levéltárból minden adminisztratív nehézség nélkül adhatta át Hóman feje felett a Történelmi Társulat letétben lévő okleveleit az Országos Levéltárnak. A szervezeti átalakítás preventív volta abból is kitűnik, hogy Hóman az 1934. évi VIII. tc. életbe lépését követően e különvált táarakat, természetesen az Országos Levéltárral jogilag egyesülő Múzeumi Levéltár kivételével, ismét egyesítette a Széchényi Könyvtárral.

Miután Csánki joggal feltételezhette, hogy Hóman az önálló levéltári osztály megalakításával egy időben a két intézmény között megindult iratcsere-tárgyalásokat is zátonyra kívánja futtatni, egyenesen a Tanácshoz fordult, ám csalódnia kellett. Előterjesztését „hozzászólás végett” továbbküldték Hómannak,⁹⁰ aki csak négy hónappal később, 1929. július 2-án Csánkinak küldött levelében reagált annak tartalmára.⁹¹ Levelében Hóman elsősorban azt nehezményezte, hogy Csánki kettőjük személyes egyeztetését negligálva idő előtt fordult a Gyűjteményegyetem Tanácsához, és megbeszélésüket – a nyári szabadságára való tekintettel – csak őszre javasolta megtartani. Miután azonban Csánki nem kezdeményezett, néhány hónappal később Hóman egy második, terjedelmes levélben ismertette az Országos Levéltár főigazgatójával a két intézmény közötti iratcserével kapcsolatos álláspontját.⁹²

Csánkinak a Gyűjteményegyetem Tanácsához küldött előterjesztése szerint az Országos Levéltár állagához tartozó levéltárakból származó és az idők folyamán „vétel, ajándék vagy csere” útján a Múzeum Levéltárába került iratok „használatlanokká” váltak a kutatók számára, mivel azokat szakszerűtlenül, a proveniencia elvét figyelmen kívül hagyva, évrendezett állapotban, megfelelő nyilvántartások és segédletek nélkül őrzik, s ennek következtében a tudományos kutatás számára „el vannak temetve”. A Múzeumi Levéltár iratanyagai közül az úgynevezett Törzssanyag nem levéltár, mivel nem képez „organikus összefüggő egészet”, s „lehet nagyobb, vagy kisebb, növekedhet, vagy fogyhat, de melynél megcsonkításról nem lehet beszélni úgy, mint pld. az Országos Levéltárnál,

⁸⁹ MNL OL K 726 16. cs. 456/1929 A belső szervezeti átalakítás nyomán, melyet Klebelsberg 1929. máj. 16-án kelt hivatalos leiratában engedélyezett, a Hírlaptár és a Levéltár már nem voltak többé a Széchényi Könyvtár részei, hanem önálló múzeumi osztályokká váltak.

⁹⁰ MNL OL K 723 15. cs. 206/1929. A felzeten található hivatalos rájegyzéseken túl az akta üres, tehát Hóman a neki „visszakérőleg” továbbított beadványt magánál tartotta.

⁹¹ MNL OL Y 1 788/1929. Hóman Bálint levele Csánki Dezsőhöz, 1929. júl. 2.

⁹² MNL OL Y 1 1307/1929. Hóman Bálint levele Csánki Dezsőhöz, 1929. nov. 16.

amelyre nézve a provenienciájuk szerint odatartozó iratok kiszakítása a levéltári állag sérelmét jelenti”. A Múzeumi Levéltár másik nagy egységének, a családi iratanyagok letétjeinek pedig legfőbb szakmai ismérve csak az, hogy tulajdonosaik hozzájárulása nélkül más intézménybe való áthelyezésük jogi akadályba ütközik. Ám ha ezek a családi levéltárak nem lennének, „fel volna vethető az a kérdés is, vajon az Országos Levéltár mellett van-e egyáltalán értelme és jogosultsága a Nemzeti Múzeum könyvtárában egy külön levéltári osztály fenntartásának”. Legnyomósabb érve azonban – mely egyébként, akarata ellenére, a Gyűjteményegyetem szervezetének jogi ambivalenciáját is felvetette – arra vonatkozott, hogy mind az Országos Levéltár, mind pedig a Múzeumi Levéltár iratai „állami tulajdonban” vannak, ezért egyik intézmény esetében sem lehet az iratcsere következményeképpen anyagi veszteségről beszélni.⁹³

Hóman válaszában először is a Gyűjteményegyetem intézményeinek Klebelsberg által kialakított sorrendiségét cáfolta meg, kijelentve, hogy a Nemzeti Múzeum, „az első hazai, tudományos célzattal létesített közgyűjtemény”, már akkor a tudományos kutatás szolgálatában állt, amikor az Országos Levéltár jogelődjai még csak zárt hivatali irattárakként egzisztáltak, ezért a Múzeumi Levéltár feleslegességével kapcsolatos felvetést „még csak vitatni sem érdemes”. A Múzeumi Levéltár Törzsgyűjteménye Csánki állításával szemben történetileg kialakult levéltári egység, s ennek következtében a proveniencia elve ugyanolyan mértékben érvényes a gyűjteményre is, mint az Országos Levéltár állagaira. A proveniencia elve a Törzssanyag tekintetében kétféle értelemben vethető fel. Egyrészt beletartozik-e az adott oklevél a Múzeumi Levéltár gyűjtési körébe, másrészt kiszakított része-e az Országos Levéltár valamelyik történetileg kialakult levéltári egységének.⁹⁴

Mivel nem feltételezhetjük, hogy Hóman nem volt tisztában a proveniencia elvével, fogalmazzunk úgy, hogy saját véleményének alátámasztása érdekében többszörösen is „rugalmasan kezelte” a tényeket. Minden bizonnyal pontosan tudta, hogy a Nemzeti Múzeum Levéltárának Törzsgyűjteménye nem egy szervesen létrejött levéltári egység, hanem rendkívül heterogén levéltári iratok és oklevelek összessége, mely az idők folyamán épp a proveniencia elvének teljes figyelmen kívül hagyásával gyarapodott. Az is nehezen képzelhető el, hogy ne tudta

⁹³ MNL OL Y 1 1190/1928.

⁹⁴ „Ebből következőleg elvileg ki kell rekeszteniünk a cseréből a Magyar Nemzeti Múzeum egész okleveles anyagát, mert éppen az a középkori anyag és annak későbbi korból származó rendszeres másolatgyűjteményei alkotják a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárának törzst, és immár ötnegyed század óta épp ez irányban folyik rendszeres gyűjtésük, másrészt pedig az Országos Levéltárban nincsenek olyan középkori levéltárak, melyek szerves egységül kerültek oda és ilyenekül volnának tekinthetők.” MNL OL Y 1 1307/1929. Hóman Bálint levele Csánki Dezsőhöz, 1929. nov. 16.

volna, Herzog József az iratcsere ügyének felmerülése idején kezdte el a Levéltári Közleményekben publikálni *A Magyar Kamarai Levéltár* című tanulmányosorozatot, melyből minden érdeklődő értesülhetett arról a tényről, hogy a magyar és a szepesi kamarai igazgatóság irattára, ha nem is feltétlenül aktamellékletként, de a hivatali ügyintézés szoros összefüggésben számos középkori oklevelet őrzött.⁹⁵ Sokkal inkább arról volt tehát szó, hogy Hóman – akár valóban kényszerűségből –, de a klebelsbergi kulturális vezetés kétarcúságához⁹⁶ igazodva próbálta meg szakmai elképzeléseit oly módon megvalósítani, hogy nagyon is határozott akaratának érvényesítésével egy időben ne veszítse el a kultuszminiszter támogatását. Főigazgatói kinevezése óta pontosan tudta, hogy Klebelsberg a Nemzeti Múzeum adminisztratív egységének megszüntetésével és tárainak szétbontásával létre kíván hozni egy szervezetileg önálló Természettudományi, Néprajzi és egy Történeti Múzeumot,⁹⁷ (a létrehozandó új közgyűjtemények elnevezése, és elhelyezésének lehetséges helyszínei Klebelsberg beszámolóiban időről időre változtak), a Széchényi Könyvtárat pedig az Egyetemi Könyvtár, valamint az Akadémiai Könyvtár bekebelezésével Nemzeti Könyvtárrá alakítaná.⁹⁸ E grandiózus terv szerves része lett volna a Múzeumi Levéltárnak az Országos Levéltárral való egyesítése is. Hóman azzal is tisztában volt, hogy Klebelsberget egyáltalán nem érdekli sem az Egyetemi Könyvtár, sem pedig a Nemzeti Múzeum speciális, egy miniszteri tollvonással felül nem írható jogállása, és elképzelései megvalósítása érdekében minden követ meg is mozzgat. Klebelsberg ugyanis az Egyetemi Könyvtárnak a Gyűjteményegyetembe való beolvasztásával kapcsolatos első indítványa megtétele idején is tisztában volt az Egyetemi Könyvtár különleges jogállásával és speciális ügymenetével, mivel 1921-ben mint a Történelmi Társulat elnöke és a Bécsi Történeti Intézet megalapítója már e különleges jogállásból adódó ügymenetet megkerülve próbálta meg keresztülvinni Mályusz Elemér alkalmazását az Egyetemi Könyvtárban.⁹⁹ Míg azonban Hóman Klebelsbergnek

⁹⁵ Herzog József: *A Magyar Kamarai Levéltár I–III. Levéltári Közlemények* 6. (1928) 1–4. sz. 1–52., 7. (1929) 3–4. sz. 155–192. és 9. (1931) 3–4. sz. 226–283. A tanulmányosorozatot Herzog a Történeti Társulat megbízásából írta meg. *Kálnoki Kiss Tamás*: Vázlatrajz egy pályaképhez. Herzog József országos levéltári főigazgató emlékének ébresztése. In: *Magyar levéltáros-életpályák a XIX–XX. században*. Szerk. Sipos András. Bp. 2004. 47.

⁹⁶ Klebelsberg kétarcú kultúrpolitikájáról lásd *Büky Orsolya*: *A szellem lovagjai* i. m. 41–64.

⁹⁷ Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem Tanácsa 1922. évi november hó 18-iki alakuló ülésén mondott elnöki megnyitó-beszéd. In: Gróf Klebelsberg Kuno beszédei i. m. 126.

⁹⁸ „A közgyűjteményeknél talán sehol sincs annyira szükség a Gyűjteményegyetem összefogó, rendező szerepére, mint éppen a könyvtárügy terén. Mint kultuszminiszternek egyik főkötelességem, hogy a tudományos kutatás szabadságát garantáljam, de mint organizátor kérem, viszont nekem biztosítsák a szervezés szabadságát. Engedjenek nekem szabad kezét, hogy könyvtárügyünk bajain rendszeres akcióval segíthessek.” Uo. 127.

⁹⁹ „Ma kaptam Klebelsberg úrtól levelet. Ő azt akarja, hogy Mályuszt, akit te jól ismersz, s tőled is dicsérni hallottam, nevezze ki a Miniszter hozzánk segédőrré, s egyszersmind szabadságolja ad Grecas

a Nemzeti Könyvtárral kapcsolatos elképzeléseit maximálisan támogatni tudta, sőt az azzal kapcsolatos saját fejtegetéseiben ugyanazokat a felemás érveket használta fel,¹⁰⁰ melyeket a kultuszminiszternek a Nemzeti Múzeum adminisztratív és szervezeti egysége megszüntetésére irányuló kísérletei alkalmával az arra adott hivatalos állásfoglalásaiban oly energikusan utasított vissza, saját intézménye történeti, jogi és kegyeleti érvekkel alátámasztott elsőbbségének elvéből egy pillanatra sem engedett. Hóman Klebelsberghez való viszonyát tehát a számára is vállalható ügyekben maximális lojalitás és együttműködés, ezzel párhuzamosan viszont saját kultúrpolitikai koncepciójának kitartó és szisztematikus védelmezése jellemezte.

Gyűjteményegyetem kontra Nemzeti Múzeum

Kultúrpolitikai koncepciójának legrészletesebb kifejtésére Hómannak az 1927-ben Magyary Zoltán szerkesztésében megjelent, *A magyar tudománypolitika alapvetése* című kötetben volt lehetősége. Írásában Hóman nemcsak a Nemzeti Múzeum történeti nevének és belső szervezeti egységének a megőrzése érdekében vetette fel ismét a Gyűjteményegyetem Magyar Nemzeti Múzeum néven való újjáalakításának szükségességét, hanem részletesen szolt azokról a közgyűjteményi szervezeti átalakításokról is, melyeket azután már kultuszminiszterként az 1934. évi VIII. tc. alapján végre is hajtott.¹⁰¹ Ám a kötetben Hóman csak a múzeumok és könyvtárakkal kapcsolatos szakkérdéseket tárgyalhatta. A levéltárakról szóló alfejezet megírására ugyanis nem ő, hanem Szekfű Gyula kapott megbízást, aki a Múzeumi Levéltár bemutatásánál nemcsak a proveniencia elvét figyelmen kívül hagyó évrendezésnek és a jegyzékek teljes hiányának a tudományos kutatást súlyosan megnehezítő voltáról szolt, de az Országos Levéltárból származó iratok

Cal., hogy Bécsben, a levéltárakban dolgozhassék. Nekem azt írja, ha a Miniszter úr leküldi ügyét, mi, vagyis, hogy én tegyünk kedvező felterjesztést. Mi ezt mindenesetre a közügy iránti érdekből tehetjük, de nem tudom, tudja e Kl. úr, hogy ez könyvtárbizottsági és tanácsi ügy, s ez oly gyorsan elintéződni nem fog [...] az autonómia ebben sem kerülhető ki.” OSZK Kt Fond 15/527 Ferenczi Zoltán levele Hóman Bálinthoz, 1921. júl. 17.

¹⁰⁰ „Bár a könyvtárak szaporodása és gyarapodása igen öröndetes kulturális jelenség, fővárosi köz-könyvtáraink gyűjtőmunkássága sürgős revízióra szorul. Normális viszonyok közt sem indokolható, mai helyzetünkben pedig egyenesen megengedhetetlen öt-hat köz-könyvtár azonos irányba való fejlesztése. [...] A végső, ideális megoldás természetesen a Múzeum, Egyetem és Akadémia könyvtárainak egy modern berendezésű központi épületben való helyrajzi egyesítése, vagyis az igazi Nemzeti Könyvtár megteremtése volna.” *Hóman Bálint*: Múzeumok, könyvtárak, levéltárak. In: *A magyar tudománypolitika alapvetése*. Szerk. Magyary Zoltán. Bp. 1927. 330. Hóman pontosan tudhatta, hogy Nemzeti Könyvtárat e három különböző jogállású közgyűjtemény „helyrajzi egyesítésével” létrehozni nem lehet.

¹⁰¹ *Hóman Bálint*: Múzeumok, könyvtárak, levéltárak. In: *Magyary Z.: A magyar tudománypolitika* i. m. 321–323.

visszaadását a Múzeumi Levéltár mellett a Széchényi Könyvtár Kézirattára vonatkozásában is felvetette.¹⁰²

A klebelsbergi kulturális vezetés kétarcúságára jellemző az is, hogy bár eltérő szakmai elképzelései ellenére Hóman látszólag minden tekintetben élvezte Klebelsberg jóindulatát, 1929 júniusában mégis a lapokból kellett megtudnia, hogy a kultuszminiszter a Nemzeti Múzeum Természettudományi Tárát Szegednek, Néprajzi Tárát pedig Debrecennek kívánja felajánlani.¹⁰³ Hómannak nem lehetett kétsége afelől, hogy míg Klebelsberg a kultuszminiszteri székhelyen ül, addig időről időre számíthatnia kell hasonló meglepetésekre, éppen ezért folyamatosan „résen volt” annak érdekében, hogy a hasonló próbálkozásoknak idejében elejét vegye. A Csánki által kezdeményezett iratcserével kapcsolatos, szakmailag megkérdőjelezhető állásfoglalásának oka tehát nem Hóman hiányos levéltártani ismereteiben, hanem a jogilag és szakmailag is tisztázatlan kultúrpolitikai struktúrában keresendő, melynek ellentmondásait Hóman nemcsak kitűnően átlátta, hanem saját szakmai elképzeléseinek megvalósítása érdekében fel is tudta használni.

A Gyűjteményegyetemet létrehozó 1922. évi XIX. tc. 1. §-a alapján a Gyűjteményegyetem ugyan az államtól különálló jogi személyiség volt, ám saját pénzügyi alap híján alkalmazottait továbbra is állami alkalmazottaként a Magyar Államkincstártól kapták a fizetésüket, s mint ilyenek továbbra is a Magyar Állam szolgálatában álltak.¹⁰⁴ Ez a kettőség a későbbiekben sem válto-

¹⁰² *Szekfü Gyula*: Levéltárak. In: *Magyar Z.*: A magyar tudománypolitika i. m. 336–338.

¹⁰³ „A vidéki városoknak folyó év június 6-án, Miskolcon tartott kongresszusán Szeged szab. kir. város polgármestere a kultúrintézményeknek a vidéki egyetemi városok között leendő decentralizálását, s a Magyar Nemzeti Múzeum természetrajzi és néprajzi gyűjteményeinek Szeged és Debrecen városokban leendő elhelyezését javasolta. Nagyméltóságod a felszólalásra a kongresszuson és ezt követően a Pesti Napló folyó hó 9-i számában adott válaszából, valamint nekem rövid úton tett közléséből kitűnően e tervet alapos megfontolás tárgyává kívánja tenni. [...] A polgármester úr azon indítványát azonban, hogy ez intézményeknek a magyar fővárosban az egész nemzet és a magyar tudományosság centrális intézményeként létesült országos közgyűjtemények megcsonkításával és széttagolásával vettessék alapjuk, illetőleg, hogy a Magyar Nemzeti Múzeumnak az eredeti elgondolás és történeti fejlődés szerint szervezetszerű egységet alkotó gyűjteményei és osztályai közül egyik vagy másik vidékre helyeztessék, s ezzel a Magyar Nemzeti Múzeum szervezeti és helyrajzilag szétbontassék, jogi történeti és közművelődési okokból egyaránt aggályosnak és megvalósíthatatlannak tartom.” MNL OLMNL OL K 726 16. cs. 515/1929. Hóman Bálint memoranduma Klebelsberg Kuno számára, 1929. jún. 11. Szeged polgármesterének javaslata mögött természetesen ez esetben is Klebelsberg állt, aki terveinek (Nemzeti Könyvtár, Lágymányosi Dahlem) megíúsítása miatt nagyon megnehezítette a fővárosra. Klebelsbergnek az ügyvel kapcsolatos írását lásd Magyar Hanza. Pesti Napló, 1929. június 9. 1–2.

¹⁰⁴ 1922. évi XIX. tc. 1. §. „Az intézetnek ez a jogi helyzete személyzetüknek állami alkalmazotti minőségét nem érinti.” 1922. évi XIX. tc. nemzeti nagy közgyűjteményeink önkormányzatáról és személyzetükről. Hivatalos Közlöny 30. (1922) 18. sz. 321.; Indoklás a nemzeti nagy közgyűjteményeink önkormányzatáról és személyzetük minősítéséről szóló törvényjavaslatához. In: Gróf Klebelsberg Kuno beszédei i. m. 96.; A Gyűjteményegyetem állami költségvetéséről lásd A Magyar Állami Költségvetése az 1923/1924. számadási évről. Bp. 1924. 94–98. és A Magyar Állam Költségvetése az 1932/1933. számadási évről. Bp. 1933. 62–65. között megjelent kötetét.

zott, s ezért Csánki a felterjesztésében jogosan írhatta meg azt a véleményét a Gyűjteményegyetem Tanácsának, hogy mind az Országos Levéltár, mind pedig a Múzeum Levéltár iratai állami tulajdonban vannak. Ezzel szemben válaszában Hóman ugyancsak jogosan hivatkozhatott arra, hogy a szóban forgó iratok nem a magyar állam, hanem a Gyűjteményegyetem tulajdonát képezik.

Ugyanez a jogi tisztázatlanság húzódott meg a Gyűjteményegyetem elnöki pozíciójának kérdése mögött is. A törvény 2. §. 3. pontja értelmében „a Tanácsban alakulása és a munkálatok megindulása idején a vallás- és közoktatásügyi miniszter elnököl, utóbb a Tanács jelölése alapján öt évről öt évre elnököt nevez ki”. Klebelsberg öt évvel később, 1927 októberében közölte a Tanáccsal, hogy az elnökséget „mint a hivatali állásával egybekötött tisztséget, nem kívánja tovább a maga részére fenntartani”, viszont a Tanács 1927. október 29-én tartott teljes ülésén természetesen Klebelsberget jelölte az elnöki tisztségre, aki a jelölést elfogadva 1932. október 29-ig ismét a Tanács élére került.¹⁰⁵ E pillanattól Klebelsberg személyében egyesült az önálló jogi személyiséggel rendelkező, de pénzügyi tekintetben az Államkincstártól függő Gyűjteményegyetem elnöki, illetve a Bethlen kormány vallás- és közoktatásügyi miniszteri pozíciója.¹⁰⁶ Nagyon valószínű, hogy a törvény megalkotásakor Klebelsberg is arra számított, hogy egy maga által felépített, jól kézben tartott szervezet elnöki tisztségét a későbbiekben a kultuszminiszteri tárca esetleges elvesztése után is megtarthatja. Érdekes kérdés, mi történt volna abban az esetben, ha Klebelsberg nem hal meg váratlanul 1932. október 12-én, hanem továbbra is aspirál az elnökségre, és *horribile dictu*, meg is választják. Hómant ugyanis az 1932. október 2-ai vallás- és közoktatásügyi miniszterré való kinevezése nem jogosította fel e kulturális kulcspozíció elfoglalására, s abban az időben a Tanácsban jóval kevesebb híve is foglalt helyet, mint Klebelsbergnek. A Tanács nagy befolyással rendelkező tagjai ugyanis – Csánki Dezső, Petrovics Elek, Végh Gyula, Berzeviczy Antal vagy Hekler Antal – úgy tekintettek Hómanra, mint aki gyors előrehaladását szakmai teljesítménye mellett elsősorban kultuszminiszter elődje jóindulatú támogatásának köszönhette.¹⁰⁷ Gogolák Lajos sokat idézett visszaemlékezésében

¹⁰⁵ Számok és dátumok a Gyűjteményegyetem 1922–30. évi történetéhez. In: Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem kiadványai II. ciklus I. füzet. Bp. 1931. 84.

¹⁰⁶ „Bár ez alkalommal már nem, mint kultuszminiszter, hanem mint a Gyűjteményegyetemnek autonóm módon megválasztott elnöke foglalom el e széket, mégis engedjék meg nekem, hogy mint kultuszminiszter mondjak a Tanácsnak köszönetet azért, hogy nagy közgyűjteményeink igazgatását a korábbi miniszteriális bürokratikus útról az 1922. évi XIX. törvénycikkben megjelölt autonóm útra minden fennakadás és zökkenés nélkül sikeresen átvette.” Dr. gróf Klebelsberg Kuno, m. kir. vallás- és közoktatási miniszter, elnöki megnyitó beszéde. In: Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem kiadványai V. füzet. Bp. 1929. 1.

¹⁰⁷ Előfordult, hogy Csánki és Petrovics a leveleikben mint tapasztaltabb, jóindulatú, de szigorú bátyjuk oktatták ki Hómant szakmai kérdésekről: „Óhajtsodhoz képest ide csatoltan küldöm a Kornis

Hómant mint „gr. Klebelsberg Kuno kreatúráját és hívét” jellemezte, s miután ő maga sohasem került vele közelebbi kapcsolatba, e jellemzés minden bizonynyal a Klebelsberg és Bethlen körül csoportosuló liberális konzervatív értelmiségi holdudvar véleményét tükrözte.¹⁰⁸

Nem véletlen tehát, hogy Hóman a régóta hangoztatott közgyűjteményi koncepciójának megvalósítása érdekében létrehozott 1934. évi VIII. tc.-be olyan biztosítékokat igyekezett beépíteni, melyek egy a Klebelsbergéhez hasonló fordulat esetén is lehetővé teszik saját maga számára az irányítás kézbe tartását.¹⁰⁹ A Magyar Nemzeti Múzeumról szóló 1934. évi VIII. tc. 4. §. 1. pontja szerint az elnöki tisztség viselésének ideje öt évről hat évre emelkedett, az ügyvezető alelnöki tisztség kétévenkénti vetésforgója megszűnt, és a választott alelnök hivatali ideje is hat évre szült. Az első alelnök Herzog József lett, majd az ő 1941. december 29-én bekövetkezett halála után a Tanács Hóman legjobb barátját, a hivatali karrierjében vele emelkedő Pasteiner Ivánt választotta meg, aki 1944. november 15-ei lemondásáig töltötte be ezt a hivatalt. Hóman Klebelsberg kulcsembereit, Csánki Dezsőt, Végh Gyulát, Petrovics Eleket, Hubay Jenőt, Korányi Sándort, Grósz Emilt nyugdíjazta, s helyüket a személyével maximálisan lojális emberekkel töltötte be. Ám e törekvése nem oldotta fel a Gyűjteményegyetem esetében már jelenlévő szakmai és szervezeti ambivalenciákat, ellenkezőleg, a Hóman által előrelátóan és alaposan körülbástyázott elnöki pozíció, illetve a kultuszminiszteri jogkör ellentmondásai miatt a későbbiekben súlyos következményekkel járt. Hóman ugyanis vallás- és

Gyulához székfoglalója alkalmából intézett akadémiai osztályelnöki beszédem szövegét. Azt hiszem ebből nem árad feléd semmiféle érzelmi támadás, de nyilvánvaló, hogy aki ilyen dolgozatot, mint »A magyar történetírás új útjai«, kiad, el kell készülnie lennie legalább is a védelemre. Én, mint »senior«, indítva éreztem magamat, hogy legalább is ne hallgassak, s ha csak lehet, mondjam el véleményemet.” OSZK Kt Fond 15/385 Csánki Dezső levele Hóman Bálinthoz, 1931. ápr. 17. Petrovics Elek a Gyűjteményegyetem alelnökeként oktatta ki Hómant mint kultuszminisztert – amikor az hivatalból az Országos Levéltár vezetőváltását követő átadás-átvétel során a könyvtár értékleltárát kérte – miszerint a könyvtári katalógusok nem tartalmazzák a könyvek értékét, ugyanis azok szakmai és nem értékleltárak, s ilyen típusú leltárt Hóman sem az Széchényi Könyvtárban, sem az Egyetemi Könyvtárban nem talál. MNL OL K 636. 649. d. Petrovics Elek levele Hóman Bálinthoz, 1933. ápr. 1.

¹⁰⁸ *Gogolak Lajos*: Romemlékek I. Holmi 12. (2001) 3. 301.

¹⁰⁹ „Az átszervezés kapcsán gondoskodni kívántam az előlépések és a megfelelő succrescentia lehetőségeinek biztosításáról is. Az átszervezés során végrehajtott nyugdíjazások az utolsó öt évben 38 új alkalmazásra és 34 ifjú ideiglenes foglalkoztatására adtak lehetőséget. S a ma szolgálatban álló tudományos tisztviselőknek 96 százaléka, a gazdasági és segéd-tisztviselőknek pedig 84 százaléka részesült kinevezésben, előléptetésben, vagy címadohányozásban. Oly eredmény, aminőre öt év előtt a legvérmesebb fantáziával sem gondolhattunk s mely különös jelentőséggel bír, mert a legjobb törvény és szabály, a legtökéletesebb szervezet és leglelkismeretesebb igazgatás sem vezethet komoly és jó eredményekhez megfelelő személyek hivatásukat átérző és e mellett megelégedett tisztviselők nélkül.” Hóman Bálint beszéde a Nemzeti Múzeum teljes ülésén, 1937. dec. 21. Magyar Országos Tudósító 19. (1937) 219. sz. 105.

közoktatásügyi miniszteri pozíciójáról való lemondását követően is a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának elnöke maradt, és különböző szakmai ügyekben sorozatosan szembekerült Szinyei Merse Jenő vallás- és közoktatásügyi miniszterrel, aki a Magyar Nemzeti Múzeum minden autonómiája és önkormányzatísága ellenére felettes hatósága volt.¹¹⁰ Jó példa a hatáskörök tisztázatlanságára, hogy a Nemzeti Múzeum keretébe tartozó intézmények gyűjteményei többek között éppen a műtárgymentésekkel kapcsolatos, egymásnak ellentmondó utasítások és intézkedések következtében szenvedtek súlyos háborús károkat.

1942. szeptember 12-én Budapest első bombatámadását követően a Nemzeti Múzeum Tanácsa rendkívüli ülést tartott, amelyen Hóman Bálint elnök ismertette a Nemzeti Múzeum kötelékébe tartozó intézmények gyűjteményeinek biztonságos elhelyezésével kapcsolatos javaslatait.¹¹¹ Az ülésen Német Mária vélekedésével ellentétben¹¹² a Tanács nem mondta ki a gyűjtemények épületekből való elszállításának tilalmát, ez a lehetőség akkor szóba sem került. A Tanács Hóman javaslatai nyomán általános rendszabályok bevezetéséről döntött, illetve megállapodás született arról, hogy a főigazgatók intézményeiken belül, annak helyrajzi elhelyezkedését és belső lehetőségeit mérlegelve saját hatáskörben tehetnek lépéseket gyűjteményeik biztonságba helyezése érdekében.

1942. december 15-én Nemerkenyi János a Nemzeti Múzeum gazdasági hivatalának műszaki tanácsosa elküldte a Nemzeti Múzeum főigazgatóihoz a Honvédelmi Minisztérium által kiadott *Utasítás a sorolt vagyontárgyak légoltalmának megszervezésére és működtetésére a 137.200/Eln. 35.-1942. sz. rendelethez* című kiadványt,¹¹³ és felkérte őket, adjanak tájékoztatást arról, hogy az abban lefektetett irányelvekhez képest milyen intézkedéseket kívánnak tenni intézményük értékeinek megóvása érdekében.¹¹⁴ A 137.200/Eln. 35.-1942. sz. rendelet

¹¹⁰ „A minisztérium illetékes ügyosztályának vezetője kifejtette előttem, hogy szükségét látná a jelölőjog korlátozásának és a miniszter visszaautasítási joga helyett a tanács jelölésével szemben is érvényesülő korlátlan elhatározási joga visszaállításának. E felfogás a gyakorlatban már a legutóbbi kinevezések során érvényesült, és igen kellemetlen helyzet elé állította az autonómiát, mely semmi esetre sem kívánna a vallás- és közoktatási miniszter úrral szemben állást foglalni. [...] Ezeket a terveket és törekvéseket igen nagy aggodalommal szemlélem, mert éppen a mai viszonyok közt sokszorosan fontos a magyar tudomány szempontjából az önkormányzat teljességének fenntartása. Az autonómia meggyengítésével, jogainak csorbításával, tekintélyének aláásásával – meggyőződésem szerint – a tudományos szempontok elhalványulásának, s az intézmények hanyatlásának útján indulnánk el.” MNL OL K 726 57. cs. 48/1944. Hóman Bálint: Megjegyzések a levéltárakról szóló törvény tervezetére, 1944. febr. 13.

¹¹¹ MNL OL K 726 302/1942.

¹¹² *Németh Mária*: Az Országos Széchényi Könyvtár értékeinek mentése a második világháború közepétől, 1942-től 1946-ig. In: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. 1994–1998. Bp. 2000. 300.

¹¹³ *Utasítás a sorolt vagyontárgyak légoltalmának megszervezésére és működtetésére a 137.200/Eln. 5.-1942. sz. rendelethez*. Bp. 1942.

¹¹⁴ OSZK Irattár 25/1943.

szerint a Nemzeti Múzeum felügyelete alá tartozó hivatali és üzemi épületek a sorolt vagyontárgyak I. csoportjába tartoztak, és a légoltalmi intézkedési jogkör tekintetében a Honvédelmi Minisztérium diszponált felettük.¹¹⁵ Miután azonban a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (a továbbiakban: VKM) és a Nemzeti Múzeum Tanácsa kettős döntéshozói jogkörébe a Honvédelmi Minisztérium illetékesei is bekapcsolódtak az amúgy is nehézkes ügyintézesek menete még inkább lefékeződött. 1943. február 4-én Csernyánszky Mária a Történeti Múzeum Iparművészeti Tárának helyettes igazgatójaként a rábízott értékek becsomagolásához 300 ládát kért a Nemzeti Múzeum Gazdasági Hivatalától, mivel azonban sem ládákat, sem választ nem kapott, drámai hangú felterjesztést intézett a Nemzeti Múzeum Tanácsához, melyben kijelentette, hogy miután a rábízott védelmi intézkedéseket megfelelő támogatás és segítség híján nem képes végrehajtani, a továbbiakban nem vállalhat felelősséget az Iparművészeti Tár műkincseit érintő esetleges károkokért.¹¹⁶ Fél Editnek a *Néprajzi Értesítő*ben közzétett beszámolója szerint a Tanács 1943 februárjában elrendelte ugyan kiállításai leszerelését és elcsomagolását, de „a csomagolás módjára (csomagoló anyagok, leltári jegyzékbevétel stb.) semmiféle részletesebb utasítást nem közölt”, és a munka elvégzésére is „igen korlátozott anyagi lehetőségeket” biztosított. A Néprajzi Múzeum munkatársainak elkeseredését fokozta, hogy miután az elcsomagolt kiállítási tárgyakat tartalmazó ládáknak helyett kellett szorítaniuk raktárjaikban, a kényszerű „összezsúfolás” miatt a rendezett raktári anyagot „igen nagy károsodás érte”.¹¹⁷

Schiller Rezső a Nemzeti Múzeum gazdasági hivatalának igazgatója által készített 1943. február 22-án kelt jelentéséből¹¹⁸ egyértelműen kiderül, hogy az épületeken kívüli, fővárosi vagy vidéki óvóhelyeken való elhelyezést egyik illetékes döntéshozó sem ellenezte, a főigazgatók viszont saját intézményeik lehetőségeit mérlegelve, illetve a rájuk hárult felelősség súlya alatt különbözőképpen foglaltak állást ebben a kérdésben. Az Iparművészeti Múzeum munkatársai, minden bizonnyal elsősorban a felterjesztést író Csernyánszky Mária és Voit Pál arról tájékoztatták Schillert, hogy a múzeum raktárában mindössze 150 ládányi anyagot tudnak biztonságosan elhelyezni, a „többbit vidékre kellene szállítani”. A jelentés szerint a Néprajzi Múzeum ugyancsak

¹¹⁵ Az m. kir. honvédelmi miniszter 1942. évi 135.000. eln. 35. számú rendelete az I. légoltalmi csoportba sorolt építmények és a II. légoltalmi csoportba sorolt vagyontárgyak (építmények és ipartelek) légoltalmáról. 1942. febr. 14. Magyar Rendeletek Tára I. Bp. 1942. 405.

¹¹⁶ MNL OL K 726 53. cs. 94/1943.

¹¹⁷ Fél Edit: A Néprajzi Múzeum gyűjteményei 1943-ban. *Néprajzi Értesítő* 35. (1943) 3–4. sz. 257–259.

¹¹⁸ MNL OL K 726 53. cs. Rövid összefoglaló az egyes intézményeknél megtörtént, folyamatba tett, illetve megindított légoltalmi intézkedésekről, 1943. febr. 22.

400 láda vidékre szállítását kérte, Jánossy Dénes, az Országos Levéltár főigazgatója viszont a leghatározottabban elutasította a vidéki óvóhelyekre szállítás gondolatát, arra hivatkozva, hogy ez esetben nem lehetne garantálni „sem a biztonságot, sem az állományvédelmet”. A Szépművészeti, a Történeti és a Természettudományi Múzeum értékeinek elhelyezése „bombabiztos pincékben” megfelelőnek látszott, és a külső óvóhelyekre való szállítás lehetőségét akkor egyik intézmény sem vetette fel. Fitz József a Széchényi Könyvtár főigazgatója viszont arra hivatkozva, hogy „légoltalmi intézkedéseik védőeszközök híján nem kielégítőek”, még öt darab páncélszekrényt és az óvóhelyeken penészesedni kezdő homokzsákok helyett 113 darab vasból készült ablak és 5 darab ugyancsak vasból készült ajtóablát igényelt összesen 141 700 pengő értékben.¹¹⁹ Nagyon valószínű, hogy e tetemes kiadás elkerülése érdekében realizálódott elsőként épp a Széchényi Könyvtár esetében a vidéki óvóhelyen való elhelyezés gondolata, noha Fitz azok közé az intézményvezetők közé tartozott, akik gyűjteményeik védelmét saját épületükön belül szerették volna megoldani. Nem véletlen, hogy Fitz volt az, aki a Nemzeti Múzeum légoltalmi vezetőjének, Nemerékényi Jánosnak írt beszámolójában azt állította, hogy az 1942. szeptember 12-ei tanácsülés kimondta volna a gyűjtemények külső óvóhelyekre való szállításának tilalmát.¹²⁰

1943. április 14-én a Magyar Nemzeti Múzeum Levéltári Szaktanácsának ülésén Jánossy Dénes beszámolt arról, hogy Nemerékényi mint légoltalmi vezető óvóhelyeik ablakainak téglával, illetve cementtel való elzárását javasolta, az iratok elcsomagolásához ládákat ígért, emellett ismételten felvetette külső óvóhely igénybevételének lehetőségét. Az óvóhely ablakai viszont azóta sincsenek becementezve, a ládák nem érkeztek meg, s ő maga hiába vette fel a kapcsolatot a VKM-en keresztül Horthy Miklós kabinetirodájának főnökével annak érdekében, hogy a Levéltár iratainak egy részét a Vár alatti óvóhelyrendszerbe menekíthesse, nem kapott tőlük segítséget.¹²¹ A Vár alatti „Kis törzs” elnevezésű óvóhelyre végül csak a Széchényi Könyvtár és az Akadémiai Könyvtár anyagainak egy része került,¹²² Jánossy pedig 1943 augusztusában a Hadügyminisztérium mérnökeivel vizsgálattatta meg az Országos Levéltár épületét, nyilván többek között azért is, hogy a megoldhatatlan helyzetben

¹¹⁹ OSZK Irattár 43/1943. Az Orsz. Széchényi Könyvtárban foganatosítandó légoltalmi intézkedések költségei.

¹²⁰ OSZK Irattár 25/1943.

¹²¹ MNL OL K 726 56. cs. 149/1943.

¹²² *Németh Mária*: Az Országos Széchényi Könyvtár i. m. 304–305.; Jelentés a háborús károkról. Jegyzőkönyv az Igazgató Tanács által kiküldött bizottságnak 1948. június 28-án tartott üléséről. Akadémiai Értesítő 56. (1948) 481. füzet 74.

ránehezédő szakmai felelősséget másokkal is megoszthassa.¹²³ A Nemzeti Múzeum kötelékébe tartozó intézményeknek a VKM számára 1944 februárjában kitöltött, a légoltalmi kiürítésre szolgáló adatszolgáltató íveiből¹²⁴ az is kiderül, hogy Jánossy a VKM államtitkárával, Stolpa Józseffel abban állapodott meg, hogy az Országos Levéltár „mint nagytömegű iratanyagai miatt a fővároshoz kötött intézmény” nem mozdul el Budapestről.

A kitöltött adatszolgáltató ívek szerint a Természettudományi Múzeum főigazgatója, Pongrácz Sándor többek között Andreánszky Gábor osztályigazgató alsópetényi birtokán kívánta gyűjteményeik egy részét elhelyezni, és emellett több más budapesti és vidéki helyszínen katonai mentesítését kérte arra hivatkozva, hogy az ingatlanok a múzeum értékeinek befogadásával alkalmatlanokká válnak a katonai beszállásolásokra. A harci események következtében a széttelepített gyűjtemények egy része megsemmisült, Tasnády Kubacska András pedig a háború után azt állította, hogy a főigazgató e döntéseiről nem tájékoztatta a Nemzeti Múzeum Tanácsát.¹²⁵

A Széchényi Könyvtár az 1943. április 28-án Veszprémbe szállított 60, és a 1943. június 12-én a Vár alatti „Kis törzs” óvóhelyre került 9 ládáján túl a Nemzeti Múzeum lengyeli birtokára kívánta menekíteni a Hírlaptár teljes anyagát is. A VKM azonban saját közalapítványi ügyosztálya számára ugyancsak Lengyel község egyes épületeit utalta ki, mire Fitz kijelentette, hogy magánházakhoz nem viszik a gyűjteményt, és csak abban az esetben költözhetnek, ha a lengyeli kastélyt a maguk számára teljes egészében igénybe vehetik. Miután a főigazgató erre semmilyen biztosítékot nem kapott, és a VKM a költözéshez sem csomagolóanyagot, sem teherautókat, sem rakodószemélyzetet nem biztosított, letett a tervről, és a Hírlaptár biztonságba helyezését saját épületén belül igyekezett megoldani.¹²⁶ A lengyeli kastélyban később a szovjet hadsereg katonai kórházat rendezett be, és nem nehéz elképzelni, milyen sors várt volna a Hírlaptárra, ha odakerül.¹²⁷

A Néprajzi Múzeum ugyancsak 625 ládát szeretett volna a Tihanyi Biológiai Intézetbe szállítani, de a múzeum gyűjteményeinek nagy szerencséjére ebből a tervből sem valósult meg semmi, és a becsomagolt értékeket tartalmazó ládák részben saját épületük óvóhelyén, részben a Nemzeti Múzeum központi

¹²³ MNL OL K 726 56. cs. 283/1943.

¹²⁴ MNL OL K 855 1. d. 4/1944.

¹²⁵ MNL OL K 726 59. cs. 56/1945. Tasnády Kubacska András beszámolója a Természettudományi Múzeum vidéki óvóhelyekre szállított gyűjteményeiről.

¹²⁶ MNL OL K 855 1. d. 5/1944.; OSZK Irattár 5/1944. Napló a Hírlaptár biztonságba helyezett anyagáról.

¹²⁷ MNL OL K 726 59. cs. 74/1945. Tóth Ferenc közalapítványi főfelügyelő beszámolója a Magyar Nemzeti Múzeum gróf Apponyi Sándor Alapítványi Uradalmának állapotáról. Lengyel, 1945. márc. 26.

épületében átvészelték az ostromot.¹²⁸ A Történeti Múzeum az 1943. június 12-én a Vár alatti „Kis törzs óvóhelyre” szállított 19 ládáján túl nem kívánt több szállítást lebonyolítani, sőt az abban az időben szervezileg hozzá tartozó Iparművészeti Múzeummal kapcsolatban is azt az információt adta a VKM-nek, hogy értékes gyűjteményei szakszerűen elcsomagolva biztonságos elhelyezést nyertek saját óvóhelyeiken, illetve a Nemzeti Múzeum központi épületében. A Szépművészeti Múzeum főigazgatója, Csánky Dénes is úgy ítélte meg, hogy az 1943. április 28-án a veszprémi óvóhelyre került, 618 műtárgyat tartalmazó négy ládán túl nincs szükség további menekítésekre, gyűjteményeik a múzeum bombabiztos tárgyi óvóhelyén és az alagsorban létesített óvóhelyen biztonságban vannak.

Miután a háborús helyzet alakulásával 1944 őszétől már nemcsak a bombatámadásoktól, hanem a budapesti és vidéki óvóhelyeken elhelyezett gyűjtemények és műtárgyak elrablásától is tartani lehetett, intézkedések történtek a visszaszállításokra. A budapesti óvóhelyek esetében ez nem is jelentett gondot, ám a vidéken elhelyezett gyűjteményekkel kapcsolatban a szállítási nehézségek mellett a többszörös döntéshozói jogkörből adódó véleménykülönbségek is nehézségeket okoztak, ennek következtében a gyűjtemény- és műtárgymentés két egymástól homlokegyenest eltérő irányt vett.¹²⁹ Csánky Dénes, aki főigazgatói pozícióját kizárólag Hóman Bálintnak köszönhette és e pozíciójánál fogva a Nemzeti Múzeum Tanácsának is tagja volt, 1944 novemberében mint a nyilas kultuszminisztérium művészeti ügyosztályának vezetője¹³⁰ a Tanács jóváhagyása nélkül a Szépművészeti Múzeum épületéből elszállíttatott több teherautónyi műtárgyat.¹³¹ Miután a Tanács alelnökének, Pasteiner Ivánnak a szállítással kapcsolatos érdeklődésére nem volt hajlandó felvilágosítást adni, Pasteiner az

¹²⁸ MNL OL K 726 59. cs. 23/1945. Domanovszky György beszámolója a Néprajzi Múzeum állapotáról, 1945. márc. 13.; *Vajda László*: Néprajzi Múzeum. Magyar Művészet 15. (1948) 106.

¹²⁹ MNL OL K 726 59. cs. 325/1944. A királyi palotában letétben őrzött Mátyás király serleg viszsza szállítása a Magyar Nemzeti Múzeumba, 1944. nov. 6.; Uo. 371/a/1944. A Budapestről vidékre menekített anyagok sorsa, 1944. dec. 21.; OSZK Irattár 109/1943. Fitz József levele a Központi Szállítások Tekintetes Parancsnokságához. 1944. október 24.; Jelentés a háborús károkról. Jegyzőkönyv az Igazgató Tanács által kiküldött bizottságnak 1948. június 28-án tartott üléséről. i. m. 74.; *Jánossy Dénes*: Budapest ostroma és az Országos Levéltár. Levéltári Közlemények 24. (1946) 1–2.

¹³⁰ Csánky Dénes 1944. május 24-e óta mint a zsidók zár alá vett műtárgyainak számbavételére és megőrzésére kinevezett kormánybiztos ugyancsak a VKM felügyelete alá tartozott. A m. kir. minisztérium 1944. évi 1.830. M. E. számú rendelete, a zsidók zár alá vett műtárgyainak számbavételéről és megőrzéséről. 1944. máj. 22. Rendeletek Tára. Bp. 1944. 798.

¹³¹ MNL OL K 726 59. cs. 23/1945. Oroszlán Zoltán beszámolója a Szépművészeti Múzeum épületének és gyűjteményeinek állapotáról, valamint Csánky Dénes tevékenységéről, 1945. febr. 27. Csánky Dénes Balázs Piri László közreműködésével a Régi Képtár festményeinek egy részét szállíttatta Pannonhalmára. Emellett a Szépművészeti Múzeumban őrzött zsidó tulajdonú bútorok egy részével rendeztette be a felsőbalogi (most Vyšný Blh) Coburg-kastély saját családi nyaralójának szánt néhány termét.

ismeretlen helyre szállított ismeretlen műtárgyakért felelősséget nem vállalva azonnali hatállyal lemondott.¹³² Attól a pillanattól a Budapestről november végén eltávozott Hóman és a lemondott Pasteiner helyett Jánossy Dénes, az Országos Levéltár főigazgatója egy személyben viselte helyettesként az elnöki és alelnöki posztokat, és az azzal járó felelősséget is, miközben a nyilas kormányral Szombathelyre menekült Csánky táviratokban küldött utasításokkal próbálta meg továbbra is kézben tartani a gyűjtemény és műtárgymentések irányítását.¹³³ 1944 decemberében azonban Szombathelyről már csak pseudo-intézkedéseket lehetett tenni, Jánossy pedig az ostrom megkezdésekor Budán rekedt, ezért a pesti intézmények védelmének koordinálását Tasnádi Kubacska András és Fettich Nándor vette át, akit Hóman már korábban megbízott a vidéken tartózkodó Zichy főigazgató helyettesítésével.¹³⁴

A későbbi történések egyértelműen bebizonyították, hogy a Nemzeti Múzeum kötelékébe tartozó intézmények gyűjteményei még az ostrom viszonyosságai és a különböző rablási kísérletek ellenére is saját épületeiken belül voltak a legnagyobb biztonságban, ám ez az elhelyezés minden bizonnyal sokkal tervszerűbb és eredményesebb lehetett volna a Gyűjteményegyetem, illetve annak jogutódja, a Magyar Nemzeti Múzeum elnöki, illetve a vallás- és közoktatásügyi miniszteri jogkör feloldhatatlan ellentmondásai nélkül.¹³⁵ A keleti országrész közgyűjteményeinek biztonságba helyezésével kapcsolatban e kettőség ugyancsak fennállt. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1944. április 1-jén kelt 66.492/1944. IV. 3. sz. rendelete értelmében e közgyűjteményeknek

¹³² MNL OL K 726 59. cs. 352/1944. Pasteiner Iván megbízása Tasnádi Kubacska Andrásnak tájékoztatás kérésére, 1944. nov. 25.; Uo. 373/1944. Pasteiner Iván lemondása, 1944. nov. 27.

¹³³ MNL OL K 726. 59. cs. 286/1944. Hóman Bálint helyettesi megbízása Jánossy Dénes számára, 1944. okt. 11.; OSZK Irratár 206/1944.; MNL OL K 726. 59. cs. 371/a/1944. Csánky Dénes 1944 decemberében Szombathelyről miniszteri osztályfőnök aláírással küldött táviratai.

¹³⁴ MNL OL K 726 59. cs. 292/1944. Hóman Bálint helyettesi megbízása Fettich Nándor számára; Uo. 8/1945. Tasnádi Kubacska András és Fettich Nándor jelentései a Magyar Nemzeti Múzeum épületének és gyűjteményeinek állapotáról, 1945. febr. 16. és 17.; Uo. 23/1945. Oroszlán Zoltán beszámolója a Szépművészeti Múzeum épületének és gyűjteményeinek állapotáról, 1945. márc. 14.; Fettich Nándor ostromnaplója 1945. január 16. – február 19. Bp. 2000.

¹³⁵ A félreértések, illetve a téves interpretációk elkerülése érdekében a gyűjtemény- és műtárgymentésekkel kapcsolatos történések pontos rekonstrukciójához szükség van az intézmények irattárai, illetve egyes személyek későbbi visszaemlékezései mellett a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa vonatkozó aktáinak áttekintésére is. Lásd például Csánky Dénes szakmai megítélésével kapcsolatban Mrávik László rendkívül szubjektív hangú és forrásfelhasználású tanulmányait *Mrávik László: Örök a strázsán – Közgyűjtemények, jogszabályok, esetek. Mozgó Világ* 27. (2001) 6. sz. 53–54.; *Uő: A Holokauszt hosszú árnyéka I–III. Art Magazin* 2. (2004) 1. sz. 4–13., *Art Magazin* 2. (2004) 2. sz. 4–13. és *Art Magazin* 2. (2004) 3. sz. 8–12. Illetve az ő nyomán *Farkas Kornél: Műtárgymozgások 1938–1945. Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum a második világháborúban. Századok Füzetek* 5. Bp. 2009. 59–104.; *Uő: Műtárgymozgások 1945–1949. II. Századok* 151. (2017) 1. sz. 147–188.; *Keresztes Csaba: Műkincsek ebek harmincadján. ArchivNet* 15. (2015) 1. sz. (<https://bit.ly/2IXJ8b9>, letöltés 2019. ápr. 3.)

előkészületeket kellett tenniük a menekítés érdekében, a Nemzeti Múzeum közelébe tartozó Közgyűjtemények Országos Főfelügyelősége viszont a helyben maradásukra adott utasítást.¹³⁶

Az új törvényi szabályozás nem oldotta meg az Országos Levéltár és a Múzeumi Levéltár által őrzött gyűjtemények egyesítésének kérdéseit sem, és ezt a szakmai tisztázatlanságot tovább bonyolította a régóta esedékes Levéltári Törvény¹³⁷ tető alá hozatalának elmaradása is, melynek megszületését Hóman személyesen akadályozta meg.¹³⁸ Hóman a két levéltár jogi egyesítése ellenére továbbra is ragaszkodott a Múzeumi Levéltár gyűjteményeinek külön kezeléséhez,¹³⁹ illetve ahhoz az 1929-ben Csánki Dezsőnek kifejtett álláspontjához, mely szerint „amennyiben valamikor a két levéltár középkori anyagának egyesítése kívánatosnak látszanék, ez csak az Országos Levéltár újabban létesített Diplomatikai Osztályának a Magyar Nemzeti Múzeum történetileg kialakult középkori irányú levéltárába való beolvasztásával történhetnék meg, ha az 1922: XIX. 3. §. 5. pontjának rendelkezéseit és a nemzeti hagyományt is szem előtt tartjuk”.¹⁴⁰ Mivel azonban Hóman elképzelése a levéltárosok véleménye szerint szakmailag retrográd lépés lett volna, melyet nem helyeselhetek, de szembe menni nem mertek vele, a következő tíz évben a vásárlás vagy ajándékozás útján szerzett okleveleket aktáikkal együtt a Múzeumi Levéltár

¹³⁶ MNL OL K 726. 59. cs. 30/1945. Dr. Vargha László: A Közgyűjtemények Országos Főfelügyelősége 1944. évi működéséről szóló jelentése, 1945. márc. 14.

¹³⁷ Balázs Péter: Teleki Pál miniszterelnök kezdeményezése 1939-ben a magánlevéltárak helyzetének rendezésére. Dokumentumok az 1947. évi XXI. tc. előkészítésének történetéhez. Levéltári Szemle 40. (1990) 3. sz. 52–65.; Üő: A levéltárügy rendezéséről szóló 1947. évi XXI. tc. útja Sopron vármegye 1935. évi kezdeményezésétől az 1947. évi kihirdetésig. Levéltári Közlemények 64. (1993) 1–2. sz. 39–75.

¹³⁸ „Levéltári vonalon ez a törvény teljes szakítást jelentene az önkormányzat és a testületi felelősség elvével, eltávolodást a tudományos érdekű gyűjteménypolitikai koncepciótól, visszafejlődést az 1922 óta céltudatosan kiküszöbölt bürokratikus igazgatás felé, és útját nyitná ugyane változásoknak a többi közgyűjtemények igazgatásának keretében is. E feltevés nem rémlátás, mert a tervezet megjelenésével egyidejűleg komoly hivatali tényezők részéről hasonló önkormányzat ellenes törekvések merültek fel. [...] A törvényjavaslat-tervezettel szemben a Magyar Nemzeti Múzeum önkormányzata élén elfoglalt tisztekből kifolyólag szükségképpen fel kell szavamat emelnem. De különösképpen kötelességemmel teszi a tiltakozást az önkormányzat jogait sértő rendelkezésekkel szemben az annak idején közreműködéssel kidolgozott, majd általam továbbfejlesztett koncepció helyességéről vallott megingathatatlan meggyőződésém.” MNL OL K 726 57. cs. 48/1944. Hóman Bálint: Megjegyzések a levéltárakról szóló törvény tervezetéről, 1944. február 13. „Mivel az önkormányzat kérdésében elvi alapon nyugvó álláspontom végleges és megmáshatatlan, a javaslat módosításáról tárgyalnunk mindaddig céltalan, amíg a miniszter úr végső elhatározását e tekintetben nem ismerem.” Hóman Bálint levele Jánossy Dénesnek, 1944. febr. 13. Uo.

¹³⁹ „A 3. §-hoz: Az Országos Levéltárnak kormányhatósági és múzeumi levéltári tagolását szükségessé teszi a két gyűjtemény történelmi kialakulása és anyaguk eltérő volta.” Hóman Bálint: Indoklás a Magyar Nemzeti Múzeumról szóló törvényjavaslathoz. 1934. márc. 2. Az 1931. évi július hó 18-ára összehívott Országgyűlés Képviselőházának irományai. 9. kötet. Bp. 1934. 361.

¹⁴⁰ MNL OL Y 1 1307/1929. Hóman Bálint levele Csánki Dezsőhöz, 1929. nov. 16.

raktártermében helyezték el, amelyet attól fogva egymás között „temetőnek” neveztek.¹⁴¹ Az a tény, hogy 1934 és 1944 között helyhiány vagy az állagbeosztás bizonytalanságai miatt a beérkezett iratok és oklevelek egy része a Múzeumi Levéltár raktártermének „temetőjébe” került, tulajdonképpen megpecsételte a sorsukat. Az Országos Levéltárnak ugyanis nem voltak pincehelyiségei, s az iratmentések idején az alagsori két megerősített raktárteremben elsősorban csak a magyar történetírás szempontjából pótolhatatlan okleveleket és iratokat helyezhették el. Számos irat és oklevél – más lehetséges megoldás híján – maradt vagy került be éppen akkor a III. emeleti raktárterembe, s vált ott a lángok martalékává.¹⁴²

Miután Klebelsberg annak ellenére erőszakolta ki a két levéltár „helyrajzi egyesítését”, hogy a Múzeumi Levéltár iratainak megszerzéséhez szükséges jogi egyesítésre nem volt lehetősége, mind a két intézményt kényszerpályára állította. Az Országos Levéltár – ezt Csánki Dezső nem véletlenül nehezményezte – a számára szakmailag oly fontos iratok és oklevelek megszerzése helyett a Hadtörténelmi Levéltár mellé még egy „albérlő” intézményt kapott, amely a III. emeleti nagy raktárterem elfoglalásával a következő tíz évben egyértelműen akadályozta saját állagai rendezésének és megfelelő elhelyezésének munkájában.¹⁴³ Hómanban pedig a döntés nyomán olyan szakmai averziók támadtak az Országos Levéltárral szemben, melyeket Klebelsberg pozícióinak elfoglalását követően sem tudott többé magában leküzdeni. A sors különös ironiája, hogy az általa oly szívósan védelmezett Múzeumi Levéltár egy része sok ezer pótolhatatlan irat és oklevél társaságában többek között e hatalmi és presztízssokokkal motivált szakmai tisztázatlanság következtében semmisült meg az ostrom idején.

¹⁴¹ *Borsa Iván*: A Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltára I. A gyűjtemény kialakulása. Levéltári Közlemények 40. (1969) 2. sz. 304–308.; *Uő*: A Magyar Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményei 1888–1982. Levéltári Közlemények 53. (1982) 1. sz. 5–6.; *Bakács I.*: A Magyar Országos Levéltár és a Magyar Nemzeti Múzeumi Levéltár i. m. 320.; *Bakács István*: A Magyar Nemzeti Múzeum Levéltárának története az Országos Levéltár keretében 1934–1945. Levéltári Közlemények 43. (1972) 1. sz. 33–84., 48.

¹⁴² *Jánossy D.*: Budapest ostroma i. m. 2–3.; *Bakács I.*: A Magyar Nemzeti Múzeum Levéltárának i. m. 47–49., 68–74.

¹⁴³ *Sinkovics István*: Az Országos Levéltár 1940–1946-ban. Levéltári Közlemények 24. (1946) 332–333.

DIFFERENCES BETWEEN THE CONCEPTS OF PUBLIC COLLECTIONS
AS INTERPRETED BY KUNO KLEBELSBERG AND BÁLINT HÓMAN AND
REFLECTED VIA THE UNIFICATION OF THE ARCHIVE
OF THE HUNGARIAN NATIONAL MUSEUM
AND THE HUNGARIAN NATIONAL ARCHIVES

By Orsolya Büky

SUMMARY

The organisation and functioning of the Hungarian National Collection (Országos Magyar Gyűjteményegyetem), established by Kuno Klebelsberg by act XIX/1922, and of the Hungarian National Museum, as bought to life by Act VIII/1934 according to the conception of Bálint Hóman, have already been explored in several studies. Based on the texts of the acts themselves, and the official statements of Klebelsberg and Hóman, these studies, however, treated the history of the two important cultural and scientific umbrella organisations in a fairly didactic way, leaving the real circumstances in obscurity. Based not only on the documents of the institutions concerned, but also on semi-official and private correspondence which permit the reconstruction of personal networks, the present paper aims to offer a more nuanced assessment of Klebelsberg's plans for the restructuring of the public collections of Budapest, and of the divergent professional ideas of Bálint Hóman.

A MAGYAR–ROMÁN VISZONY ÉS A NÉMET KÜLÜGYMINISZTERIUM AZ 1920-AS ÉVEKBEN

Az 1920. június 4-én aláírt trianoni békeszerződéssel Magyarország állami szuverenitását visszaszerezte, de elveszítette területének kétharmadát, lakosságának pedig egyharmadát (köztük másfél millió magyart), és a változások eredményeként majdnem homogén nemzetállam lett belőle. Ezzel párhuzamosan Románia területe több mint kétszeresére, lakossága pedig 7,1 millióról 15,5 millió főre növekedett, aminek egyik következménye az lett, hogy ettől kezdve etnikailag és vallásilag is heterogén nemzetállamnak számított, ahol a nemzetiségek aránya 30%-ot tett ki. A kontinens egyik korábbi vezető hatalma, Németország az 1919. június 28-án Versailles-ban aláírt békeszerződésben elveszítette területének egy hetedét és 6,5 millió lakosát (10%), de továbbra is életképes állam maradt, hosszú távon potenciális nagyhatalom.

Ezek az adottságok és keretek határozták meg az említett országoknak a két világháború közötti külpolitikai mozgásterét, valamint bel- és külpolitikai célkitűzéseit. A magyar és román törekvések között a gyökeresen eltérő alaphelyzet miatt antagonisztikus ellentét feszült, amelynek a feloldása nem sikerült a békeszerződéseket követő két évtizedben. A regionális kis- és középállam viszonyát természetesen jelentősen befolyásolta az európai nagyhatalmi politika. Németország az első világháború után ugyan átmenetileg elveszítette ezt a pozícióját, de az 1920-as évek végére újra visszakерült az európai politikát befolyásoló hatalmak közé. Ebben fontos szerepe volt annak a német külpolitikai vonalvezetésnek, amely a nyugat-európai kapcsolatokra összpontosított, s amelyben a délkelet-európai (Südosteuropa) térségnek időlegesen csak marginális – jórészt gazdasági – szerep jutott. Ebből következően a német külügyminisztériumnak a magyar–román kapcsolatok alakulására sem volt nagy befolyása, miközben mind a magyar, mind a román külpolitikában Németországnak – eltérő módon ugyan és más hangsúlyokkal, de – komoly jelentősége volt. Ezért fontos kérdés annak tisztázása, hogy vajon a német külpolitika irányítói miként tekintettek ezekre az államokra, a kettejük között fennálló vitás kérdésekre, s hogy egyáltalán melyek voltak azok a kulcskérdések az országok bilaterális kapcsolataiban, amelyekre a német külügyminisztérium is felfigyelt és figyelemmel kísért. A tanulmányban ezekre a kérdésekre keresem a választ, azzal a hipotézissel, hogy az 1930-as évek második felének erőteljes régióbeli német befolyása csak folyamatában érthető meg, és ennek a folyamatnak természetesen része a weimari korszak külpolitikája is.

A kérdések megválaszolására elsősorban német diplomáciai iratokat használlok. Nem vállalkozom egy-egy téma részletekbe menő kifejtésére, csupán arra keresem a választ, hogy egy-egy probléma hogyan jelent meg – német szempontból – ezekben az iratokban. A források feldolgozása során kirajzolódó kulcskérdések a következők: a romániai magyar és német kisebbségek ügyei, a román konkor dátum kérdése és az agrárreform, illetve az abból eredő optánsper.¹

Magyarország, Románia és Németország a nemzetközi politika színpadán

A trianoni békeszerződés után a magyar és román (terméketlen) politikai diskurzusok kulcskérdése volt a határmegvonások kapcsán a történelmi vs. demográfiai elv érvényesítésének/érvényesülésének kérdése. A korabeli magyar közgondolkodás egyrészt a történelmi elvre hivatkozva történelmi igazságtalanságot hangoztatott, miközben számon kérte a wilsoni elvek (önrendelkezés) mellőzését, lényegében tehát az etnikai elv érvényesülését is. A román politizáló közvélemény ezzel szemben dicsérte a „wilsoni elvek érvényre jutását” az általa vélt demográfiai igazságosság jegyében.² (A versailles-i békerendszer Németország számára sem a beharangozott „wilsoni békét” jelentette.) A valóság ezzel szemben természetesen az

¹ A német délkelet-európai politikával, illetve ezen belül a két szomszéd állammal foglalkozó munkák közül lásd *Hans-Paul Höpfner*: Deutsche Südosteuropapolitik in der Weimarer Republik. Frankfurt am Main–Bern 1983.; *Eiler Ferenc*: Németország Duna-völgyi politikája 1920–1938. In: Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában. Szerk. Fedinec Csilla. Bp. 2002. 37–62.; *Németh István*: Magyarok és németek (1914–1934). Gazdaság, politika, kisebbség, kultúra és katonai kapcsolatok. Bp. 2016.; *Tilkovszky Loránt*: Erdély nemzetiségei és a weimari Németország diplomáciája. Századok 117. (1983) 1097–1102.; *Romsics Ignác*: Magyarország helye a német Délkelet-Európa-politikájában. In: *Uő*: Helyünk és sorsunk a Duna-medencében. Bp. 1996.; *Pritz Pál*: Die ungarisch-deutschen Beziehungen zwischen 1918 und 1945. In: Chronik des wiederholten Neubeginns. Deutsch-ungarische diplomatische Beziehungen 1867–2001. Szerk. Pröhle Gergely – Ujvári Gábor. Bp. 2001. Magyar nyelven: Magyar–német viszony 1918–1945. Limes 24. (2001) 1. sz. 5–22.; A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról. Összeáll., s. a. r. Németh István. Bp. 2016. A román történetírás önálló monográfiákban nem foglalkozott a weimari Németország és Románia kapcsolatával. A nagyobb szintetizáló munkákban is csak egy-egy fejezetet lehet találni erről a kérdérről. Lásd *Robert Dimitriu*: Die Außenpolitik Rumäniens 1918–1939 zwischen Solidarität und Sacro Egoismo. Frankfurt am Main 2006.; *Dumitru Cristian Amzâr*: Din istoria relațiilor româno-germane. București 2008. Az ország és a nemzetiszocialista Németország kapcsolata jóval nagyobb figyelmet kap a vizsgált témák között. Lásd pl. *Ioan Chiper*: România și Germania nazistă. Relațiile româno-germane între comandamente politice și interese economice (ianuarie 1933 – martie 1938). București 2000.

² Ezt a fajta szemléletmódot fejezi ki Woodrow Wilson mellszobra Kolozsvárott a Louis Pasteur utca 4–6. sz. alatt. (Ilarion Voinea alkotása, mely 2002-ben a Függetlenség Napjára – július 2. – készült.) A szobor alatti tábla felirata: „Az Amerikai Egyesült Államok elnöke. Örök hálával a világszabadság és demokrácia hősné, aki hozzájárult Nagy-Románia és az igazságos és egységes Európa létrejöttéhez.” A szobrot Gheorghe Funar polgármester és Corneliu Vadim Tudor, a Nagy-Románia Párt elnöke lepeltette le. Az amerikai nagykövetség távolmaradt a szoboravatási ünnepségtől, de nyilatkozatban közölte, hogy remélik, az ünnepségen azt is megemlítik, hogy Wilson nem csupán a nemzetek

volt, hogy a nagypolitikai eseményeket (ha úgy tetszik a történelmet) elsődlegesen a nyers hatalmi érdekek formálják, így a trianoni határokat is azok alakították ki. A Weimari Köztársaság alapállítását a magyar–román viszonnal, a bilaterális szinten felmerülő problémákkal kapcsolatosan ugyancsak az államérdek felől érdemes megközelíteni. Bár Németország és Magyarország is vesztes állam volt, ami elméletileg érdekközösséget is jelenthetett volna a két ország számára, számos kérdésben a két fél törekvései összehangolatlanok maradtak. Németország például kíváncsnak tartotta Nagy-Románia létét, elsősorban az olaj-érdekeltségek miatt, ugyanakkor a kis Magyarországgal is számolt, mert tudta, hogy hosszú távon magához tudja láncolni.³

Amíg Magyarország számára a kisantant felbomlasztása volt az alapvető külpolitikai érdek, addig Németország a hangsúlyt a térségben lévő államok gazdasági együttműködésének akadályozására és a francia biztonsági övezet gyengítésére helyezte. Magyarország a kisantant felbomlasztásával Jugoszlávián keresztül próbálkozott, és ezt Németország több ízben is szorgalmazta, Németország pedig megpróbálkozott Románia és Jugoszlávia önmagához való közelítésével.⁴ Csehszlovákiával kapcsolatban a német külügyminisztérium sokkal óvatosabb volt, egyrészt a Szudéta-vidéken élő hárommillió német lakosság miatt, másrészt a feszült német–lengyel helyzetre való tekintettel, valamint az ország Ausztriához fűződő gazdasági érdekei miatt.⁵

A térség államaival való kapcsolattartás lényegi eleme Németország részéről a gazdasági kapcsolatok helyreállítása és dinamikus növelése volt. Magyarországgal 1920-ban, Jugoszláviával 1921-ben, Romániával viszont csak 1928-ban kötöttek ilyen irányú megállapodásokat.⁶ Bár a román kormánnyal tető alá hozott szerződés jelentősen megkésett a térség többi államához képest, a két ország közötti gazdasági kapcsolatok – a felmerülő problémák ellenére is – már az 1920-as évek elején megélénkültek, és 1923-ra Románia legfőbb külkereskedelmi partnere Németország lett.⁷

Az 1920-as évek elején a német külpolitika arra koncentrált, hogy támogassa a teljesíthető jóvátételi megoldásokat, ám ez a törekvés a kellő belpolitikai (és gazdasági) eredmények hiányában rövidesen hitelét veszítette a lakosság körében. Szellemi atyját, Walter Rathenau külügyminisztert a szélsőjobb oldali körök

önrendelkezését, hanem a kisebbségek nyelvi és kisebbségi jogainak garantálását is támogatta. Erről lásd <https://bit.ly/2JhfChG> (letöltés 2019. márc. 27.)

³ Höpfner, H.-P.: Deutsche Südosteuropapolitik i. m. 217.

⁴ Eiler F.: Németország Duna-völgyi politikája i. m. 40.

⁵ Uo. 41.

⁶ Uo. 46.

⁷ Romsics L.: Magyarország helye i. m. 184.

1922-ben meggyilkolták.⁸ Az úgynevezett Erfüllungspolitik (teljesítési politika) hosszú távú célja az volt, hogy a győztes nyugati hatalmakkal való megbékélés legyen az alapja a versailles-i béke revíziójának.⁹ Két fő iránya volt a weimari külpolitikának ebben az időben: a Franciaországgal való együttműködés és a Szovjetunióval való kooperáció a diplomáciai és gazdasági elszigeteltség leküzdésére. Ez utóbbira kedvező alkalmat teremtett a szovjet–lengyel háború 1920-ban. A gazdasági kapcsolatok fellendültek, s Berlin abban reménykedett, hogy Moszkva segítségével előbb-utóbb változtatni tud a békeszerződésen. Gazdasági kapcsolatfelvételük sikerét jelentette a rapallói egyezmény megkötése¹⁰, amely ugyan csupán gazdasági megállapodást tartalmazott, de a Wilhelmstrasse hatalmpolitikai céljai elérésének egyik kulcsát is látta benne.¹¹ A szerződés amellet, hogy megterhelte a német–francia kapcsolatokat, Románia óvatosságát és neheztelését is kiváltotta. „Az április hó elején összeülő genuai konferencia főleg a nagy európai nemzetek mérkőzésévé válván, a kis államokat csak kevéssé, a Brătianu Jonel¹² által képviselt Romániát pedig csak Oroszországra való vonatkozással érintette. Erősen hatott a rapallói német–orosz gazdasági szerződés nyilvánosságra hozatala. A hír Romániában első pillanatban hatalmas ijedelmet keltett: a szerződés állítólagos titkos katonai pontjairól a legkülönbözőbb hírek kerültek forgalomba, egyes lapok már a kész német–orosz katonai konventio szövegét is tudni vélték”¹³ – olvashatjuk a bukaresti magyar követség politikai összefoglalójában.¹⁴ Románia tartott a Szovjetunió „éhségoffenzívájától” Besszarábia miatt, és gyanúját az egyezmény csak erősítette, mivel úgy tűnt, hogy az hozzájárul a „polgári rendű” orosz birodalom feltámasztásához. Nem véletlen, hogy a kisantant államai egységesen léptek fel a rapallói egyezmény ellen.¹⁵

⁸ *Németh I.*: Magyarok és németek i. m. 294–295.

⁹ *Gottfried Niedhart*: Die Aussenpolitik der Weimarer Republik. München 2013. 13.

¹⁰ A rapallói egyezmény a német és a szovjet kormány különmegállapodása a genovai konferencia idején, 1922. ápr. 16-án a Genova melletti Rapallóban a diplomáciai kapcsolatok újrafelvételéről, valamint a kereskedelmi–gazdasági kapcsolatok helyreállításáról.

¹¹ *Németh I.*: Magyarok és németek i. m. 296.

¹² Ionel Brătianu vagy Ion I. C. Brătianu (1864–1927) a Nemzeti Liberális Párt (Partidul Național Liberal – PNL) vezetője, öt ízben Románia miniszterelnöke, leghosszabb miniszterelnöksége 1922. jan. 17. és 1926. márc. 30. között

¹³ A rapallói egyezmény nem tartalmazott titkos katonai záradékot.

¹⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Külügyminisztérium Politikai Osztály iratai (a továbbiakban: K 63) 228. cs. 27/1. tétel 1922. I/1. A bukaresti magyar követség jelentése a Magyar Külügyminisztériumnak. Összefoglaló politikai és katonai helyzetkép Romániáról 1922 elején.

¹⁵ Ádám Magda kutatásaiból tudjuk, hogy a kisantant ekkor egyáltalán nem volt egységes a Szovjet–Oroszországhoz fűződő viszonyában. Csehszlovákia normalizálni akarta a kapcsolatot vele. Ezt kezdetben a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság is támogatta, majd szembehelyezkedett az ötlettel. Geopolitikai helyzete miatt a szovjet kérdésben leginkább érintett Románia Besszarábia miatt nem volt a kapcsolat felvételének híve. Lásd *Ádám Magda*: A kisantant és Európa 1920–1929. Bp. 1989. 189.

A magyar külpolitika 1919–1920-ban először Olaszország, majd Franciaország felé tapogatózott, ám mivel mindkét kísérlet eredménytelennek bizonyult, 1920. második felétől a kormány a német orientáció felé mozdult el. Erre az is ösztönözte idővel, hogy 1921-ben a kisantant gyűrü bezáródott Magyarország körül. 1921. március 1-jén Bethlen István miniszterelnök a Nemzeti Kaszinóban az erdélyi szászok bevonásával rendezett vacsorán kijelentette, hogy „miként a háborúban hűséges fegyverbarátságban vállvetve harcoltunk, a jövőben is egymásra vagyunk utalva, s ezért már most törekedni kell arra, hogy a gazdasági kapcsolatokat minél szorosabbra fonjuk”.¹⁶ Fürstenberg budapesti német főkonzul ezt a kijelentést úgy értékelte, hogy a magyar miniszterelnök az erdélyi szászokon keresztül üzenni kívánt Németországnak. Az első csalódás már igen hamar, 1921 nyarán elérte a kormányt a nyugat-magyarországi kérdés kapcsán. A Dísz tér ugyanis ebben a kérdésben a Wilhelmstrasse támogatását várta, ám a német fél egyértelművé tette számára, hogy Burgenlandot illetően hiába számít a német együttműködésre.¹⁷ Ráadásul az a tény, hogy Gömbös Gyula és köre menedéket nyújtott Magyarországon a Kapp-puccs és az Erzberger-gyilkosság elkövetőinek, Berlin nemtetszését váltotta ki.¹⁸

Gratz Gusztáv volt külügyminiszter ekkortájt úgy vélte, hogy Magyarország nem hirdetheti fennhangon a németbarát politikát, mert az Németországnak nem használna, Magyarországnak pedig a francia ellenérzés miatt biztosan ártana.¹⁹ Ugyanez a gondolat fogalmazódott meg Walter Zimmermann-nak, a *Deutsche Studentenschaft* (Német Diákszervezet) vezetőjének a beszámolójában is, amelyet erdélyi útja után írt a német külügyminisztériumnak. Zimmermann tapasztalatai szerint a magyarok állandóan azt hangoztatták, hogy Magyarországnak és Németországnak közös a sorsa, és Németország talpra állása egyet jelentene Magyarország talpra állításával. Magyarország függősége az antanttól és elsősorban Franciaországtól azonban lehetetlenné teszi, hogy a németbarátságukat nyíltan hangoztassák, sőt gyakran inkább németellenességüket hangsúlyozzák.²⁰ Fürstenberg német főkonzul ugyanekkor úgy gondolta, hogy a jobb magyar–román viszony hozzájárulhatna a magyar–német viszony szorosabbá tételéhez is. Szerinte ugyan Bethlen István a deklaráció szintjén kész volt a Romániához

¹⁶ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (a továbbiakban: PA AA) R 74144 Egon Franz von Fürstenberg-Stammheim budapesti német főkonzul jelentése a Német Külügyminisztériumnak, 1921. márc. 1. (Idézi: *Németh I.: Magyarok és németek i. m. 338.*)

¹⁷ Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik (a továbbiakban: ADAP) Serie A: 1918–1925. Band V. 1. Mai 1921 bis 28. Februar 1922. Göttingen 1987. 238–239. Dietrich von Scharfenberg bécsi német követtanácsos jelentése a Német Külügyminisztériumnak, 1921. aug. 16.

¹⁸ Pritz P.: Die ungarisch-deutschen Beziehungen i. m. 68.

¹⁹ PA AA R 74144 Egon Franz von Fürstenberg-Stammheim budapesti német főkonzul jelentése a Német Külügyminisztériumnak, 1921. aug. 19. (Idézi: *Németh I.: Magyarok és németek i. m. 339.*)

²⁰ PA AA RAV Budapest 10. Walter Zimmermann beszámolója a Német Külügyminisztériumnak, 1921. nov. 9.

fűződő viszony javítására, de Take Ionescu²¹ és Ion Brătianu ellenérzéseket táplált ezzel szemben. Úgy vélte, hogy román részről I. Ferdinánd király, Nicolae Mișu,²² Alexandru Averescu²³ és Alexandru Marghiloman²⁴ szorgalmazták a két ország közti jó viszony megteremtését.²⁵

A román király álláspontja ebben a pillanatban annál is lényegesebb volt, mert ekkoriban felmerült egy magyar–román perszonálunió terve Ferdinánd király vezetése alatt. A német külügyminisztérium úgy gondolta, hogy ennek megvalósulása már csak azért is kedvező lett volna Berlin számára, mert ebben az esetben a német Anschluß törekvéseknek a két állam feltehetően nem lett volna gátja. (Ez a perszonáluniós terv időben egybeesett IV. Károly visszatérési kísérletével, ami a Habsburg-restauráció veszélyét jelentette az ellenérdekelt Németország számára.) Természetesen a bukaresti német követség is foglalkozott a perszonálunió lehetőségének kérdésével.²⁶ Figyelték a román sajtót is. Berlin figyelmét külön felhívták a *Tribuna*²⁷ egyik cikkére, mely szerint Matei Cantacuzino igazságügyi miniszter több magyarországi miniszterrel együtt részt vett egy vadászon, ahonnan azzal a meggyőződéssel tért vissza, hogy a perszonálunióval kapcsolatos magyar feltételek Románia számára vállalhatatlanok, mivel a magyarok csak abban az esetben lennének hajlandók erre, ha Erdély hozzájuk tartozna.²⁸ Cantacuzino felvetette, hogy Erdély esetleg önálló hercegség lehetne autonómiával az ott élő magyarok számára.²⁹ A német külügyminisztérium ugyan támogatandó ötletnek találta a perszonáluniót, de a külpolitikai helyzet nem tette lehetővé számára, hogy ebben a kérdésben aktívan közvetítsen.

²¹ Take Ionescu ekkor Románia külügyminisztere volt.

²² Nicolae Mișu Románia külügyminisztere 1919. okt. 15. – 1919. nov. 30. között, ekkor pedig a király személye körüli miniszter volt.

²³ Alexandru Averescu a román Néppárt alapítója, első elnöke. Több ízben miniszterelnök: 1918. jan. – márc., 1920–1921. és 1926–1927.

²⁴ Alexandru Marghiloman 1918. márc. – okt. között miniszterelnök. Ekkor szenátor.

²⁵ Egon Franz von Fürstenberg-Stammheim jelentése a Német Külügyminisztériumnak, 1921. nov. 15. In: A Wilhelmstrasse és Magyarország i. m. 294. sz. irat 737–739.

²⁶ PA AA Pol. II/b R 73632 Politische Beziehungen zwischen Rumänien und Ungarn Band 1. A cikk címének fordítása: Magyarok és románok – újabb tárgyalások a perszonálunióról. *Tribuna*, 1921. december 30.

²⁷ A *Tribuna* az erdélyi románság politikai és kulturális életének jelentős sajtóorgánuma volt.

²⁸ A románok ezt kevésbé szorgalmazták. 1922 szeptemberében a román sajtóban az a hír jelent meg, hogy néhány magyar személy a román királyi pár ellen bombatámadásra készült. Ezt a német követ politikai manővernek is tekintette, hiszen küszöbön állt Magyarország felvétele a Nemzetek Szövetségébe, és ezt még meg akarták akadályozni. Lásd PA AA Pol. II/b R 73632 Politische Beziehungen zwischen Rumänien und Ungarn Band 1. A budapesti német követség (Fürstenberg) jelentése a Német Külügyminisztériumnak, 1922. szept. 15.

²⁹ A forrás lapalji megjegyzéséből látható, hogy a szöveget továbbküldték a belgrádi német követségnek is. Minden bizonnyal azért, mert napirenden volt a román–szerb királyi házasság kérdése is.

1923 után Gustav Stresemann külügyminisztersége alatt az addigi „Erfüllungspolitik” mellé az úgynevezett „Entspannungspolitik” (enyhülési politika) lépett. Bár – végső céljait tekintve – a Stresemann-i külpolitika is a revíziós törekvésekre épült, mégis kínos volt Berlin számára az alig leplezett magyar revizionizmus. Stresemann ugyanis nemzeti revíziós politikáját nemzetközi megbékélési politikaként folytatta. A politikai realizmus talaján fogalmazta meg célkitűzését, és úgy gondolta, hogy a német hatalmi pozíció visszanyerése csak fokozatosan mehet végbe, s ebben a tárgyalásoknak és a tárgyaló felek közti megértésnek van kulcsszerepe. Ebben a stratégiában az egyértelmű magyar irredenta törekvések aligha találhattak megértésre. Hans Freytag, bukaresti német követ ennek szellemében arra hívta fel Berlin figyelmét, hogy a magyar „irredenta körök” Romániában a magyarok között nagy támogatottságot élveznek. Az „exaltált magyar temperamentum” – fogalmazott – nemcsak azzal számol, hogy az erdélyi magyarok Magyarországhoz akarnak tartozni, hanem azzal is, hogy a románok egy része is ezt kívánja. A követ ezt a magyar elképzelést teljességgel utópisztikusnak tartotta, mivel szerinte az erdélyi románok ugyan valóban csalódtak az óromániai politikai elitben, de ez korántsem jelentette azt, hogy Magyarországhoz vágyódtak volna vissza.

1923-ban Bethlen István megbízásából Windischgrätz Lajos felkereste a magyar–német együttműködés tervével Stresemannt. A német tárgyalópartner azonban a várható előnyök felsorolása után azt felelte: „Nem, kedves herceg, mivel egy vak és egy béma ha összefognak, nem sokat tudnak elérni, a külpolitikai együttthaladásnak kevés értelme lenne.”³⁰ A németek hárító magatartásának nemzetközi politikai ellenérdekeltségeik mellett az is lehetett az oka, hogy a demokratikus berendezkedésű Németország kormánya idegenkedve tekintett Horthy Miklós Magyarországra.³¹ „E Magyarország sajnos sokáig nem mérlegelte a Berlinnel szemben kialakítandó új politika szükségességét, mert továbbra sem hajlandó leszámolni a birodalmi tudat illúziójával. Változatlanul egyenrangú partnerként közeledett a német vezetéshez. A régi toposzokat ismételve, s azt hiszi, hogy a »szláv tenger« valóságos »sorsközösségbe« fűzi a két országot, holott az csupán ekkor már üres fikció volt, amit az első világháborús »fegyverbarátság« egyébként valóságos tényének ezerszer történő felelőlegességével akart hatékony politikai erővé formálni” – foglalta össze a magyar külpolitika korlátait tanulmányában Pritz Pál.³²

1925-ben sem változott a helyzet, amikor Bethlen miniszterelnök magához kérette a német követet és a következőket mondta neki: „Minden magyar meg

³⁰ *Romsics I.*: Magyarország helye i. m. 188.

³¹ *Pritz P.*: Die ungarisch-deutschen Beziehungen i. m. 68.

³² Uo.

van győződve arról, hogy Magyarország feltámadása csak Németország oldalán lehetséges. Még akkor is, ha a két ország hivatalosan még nem szövetkezhet egymással, akkor is a szövetség minden magyar patrióta szívében erőteljesen bele van horgonyozva.”³³ A német válasz ismét kijózanító volt: „Egy túl szoros együttműködés Magyarországgal nagyon meggondolandó, mert ez megterhelne bennünket a Csehszlovákiának, Romániának, Jugoszláviának és Ausztriának juttatott területrészek visszaszerzésére vonatkozó magyar kívánságokkal.”³⁴

A stresemanni külpolitika már évek óta egyértelműen más utakon járt. A sikeres revízióhoz elsődlegesen azt tartotta szükségesnek, hogy az ország gazdasága megerősödjék, és Németország megbékéljen Franciaországgal.³⁵ Ez utóbbi jegyében került sor 1925. október 5. és 16. között a locarnói konferenciára, aminek eredményeként a locarnói szerződésekben Németország a nyugati határait elismerő garanciapaktumot kötött. Ezzel a szerződéssel Németország megtörte a világháború vége óta meglévő nemzetközi morális és politikai elszigeteltségét, valamint jelentős lépést tett az európai hatalmi pozíció visszaszerzése felé.

A locarnói szerződések magyar fogadtatása kedvezőtlen volt. Magyarország – többek között – attól tartott, hogy a nyugati hatalmak rá fogják őt kényszeríteni arra, hogy hasonló szerződést kössön a kisantant államaival is.³⁶ Johannes von Welczek budapesti német követ is úgy gondolta, hogy a kisantant rá fogja kényszeríteni Magyarországot egy hasonló garanciaszerződés megkötésére, „és akkor ez a kegyetlenül megcsonkított ország az utolsó esélyét is elvesztené, hogy államhatárait kiigazítsák vagy kitolják”.³⁷ A kisantant és Magyarország közötti paktum lehetőségét 1925 végén az angol külügyminiszter, Austen Chamberlain konkrétan fel is vetette.³⁸

Az 1925 végén kirobbant frankhamisítási botrány azonban még inkább izolált helyzetbe hozta Magyarországot. A román sajtó riadót fújó cikkeket jelentetett az ügyről, Bukarest pedig sürgette Párizst, hogy ragadja meg a lehetőséget Magyarország további elszigetelésére, mivel az láthatóan nem adja fel revans-szándékát.³⁹

A locarnói szerződések frusztrációt jelentettek a bukaresti politikai elit számára is, hisz úgy vélték, hogy Németország erősödésével Románia pozíciói szükségképpen meggyengülnek majd, mivel az ország két legszorosabb szövetségese,

³³ PA AA (B) R 30531 Band 1. Welczek jelentése a Német Külügyminisztériumnak, 1925. márc. 6. Lásd A Wilhelmstrasse és Magyarország i. m. 352. sz. irat 893.

³⁴ ADAP, Serie B, Band III. 354. Idézi *Romsics I.*: Magyarország helye i. m. 188.

³⁵ *Eberhard Kolb – Dirk Schumann*: Die Weimarer Republik. München 2013. 66.

³⁶ *Höpfner, H.-P.*: Deutsche Südosteuropapolitik i. m. 224.

³⁷ PA AA (B) R 30531 Band 1. Welczek jelentése a Német Külügyminisztériumnak, 1925. márc. 6. Lásd A Wilhelmstrasse és Magyarország 352. sz. irat 893.

³⁸ *Höpfner, H.-P.*: Deutsche Südosteuropapolitik i. m. 225.

³⁹ PA AA (B) R 30538 Band 1. Lásd A Wilhelmstrasse és Magyarország i. m. 200. sz. irat 478–479. Bukaresti német követség (Toepke) jelentése a Német Külügyminisztériumnak a magyar frankhamisítási ügy és Románia ügyében, 1926. jan. 12.

Franciaország és Lengyelország elköteleződése Bukarest irányában gyengülni fog. A német külügyminisztériumban ezzel kapcsolatban úgy kalkuláltak, hogy a román pozícióvesztés pozitív hatással lesz a német–román kapcsolatokra, mivel Románia immár jobban át fogja érezni kisállami létét, s Németországgal szemben a tárgyalásokon sokkal engedékenyebb lesz, mint a korábbi években.⁴⁰ Bukarest természetesen attól is tartott, hogy Németország belépése a Nemzetek Szövetségébe elősegíti majd a romániai magyar és német kisebbség erősödését, valamint megteremti az együttműködés előfeltételét.⁴¹ Mint hamarosan kiderült, emiatt feleslegesen aggódott. Alig egy év múlva, 1926. szeptember 10-én Németország a Nemzetek Szövetségének egyik tagállama lett.

A német külpolitika nyugati orientációja nem tette zárójelbe a Szovjetunióval ápolt kapcsolatokat, s 1926. április 24-én megszületett a német–orosz barátsági szerződés (berlini szerződés).⁴² Ebben a két fél semlegességre kötelezte magát arra az esetre, ha valamelyikük háborút folytatna egy harmadik állammal. Románia a szerződést úgy értékelte, hogy Németország és a Szovjetunió a békerendszer felbomlásására szövetkezett. Attól tartott, hogy a felbátorodott Németország a szövetségeseivel – ide sorolta Ausztriát, Magyarországot és Bulgáriát is – a kisebbségi kérdést felhasználva be fog avatkozni a szomszédos államok belügyeibe és megpróbálja ezeket destabilizálni. Attól is félt, hogy Berlin és Moszkva szövetsége kiegészül Ankarával is, ami még nagyobb veszélyt jelentett volna a status quóra.⁴³ A román diplomácia ráadásul olyan információkat is szerzett, melyek szerint 1926 augusztusában a magyar miniszterelnök is megpróbált Moszkvához közeledni.⁴⁴

Bukarest válaszul a német–orosz közeledésre és a vélt magyar fenyegetésre igyekezett erősíteni a lengyel és a francia kapcsolatait, aminek eredményeként 1926. március 26-án megkötötték a román–lengyel szövetséget. A kormány megelégedéssel fogadta Pilsudski marsall 1926. májusi katonai puccsát is, miközben tartott annak magyarbarátságától és csehszlovákellenességétől is.⁴⁵ 1927 végéig azonban a lengyel külpolitika elhárította Budapest közeledését, amikor az egy magyar–lengyel–olasz szövetség létrehozására törekedett.⁴⁶ A román külpolitika pozícióját stabilizálta a Franciaországgal 1925 augusztusában aláírt szövetség ratifikálása 1926 júniusában. A ratifikálás a locarnói szerződések és Németország Népszövetségbe való belépése miatt váratott ennyi ideig magára.

⁴⁰ Höpfner, H.-P.: Deutsche Südosteuropapolitik i. m. 177.

⁴¹ Uo. 178.

⁴² Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb külpolitikai szerződései. Bp. 1983. 254–259.

⁴³ Dimitriu, R.: Aussenpolitik i. m. 213.

⁴⁴ Uo. 213.

⁴⁵ Uo. 217–219.

⁴⁶ Uo. 220.

1926 szeptemberében Stresemann és az akkor kormányon lévő Averescu Genfben találkoztak egymással, és a román kormányfő németbarátságáról biztosította a külügyminisztert, hozzátéve azt is, hogy Romániát a francia vágányról le akarja terelni. A román közeledési kísérlet hátterében természetesen az húzódott meg, hogy megpróbálta a német–szovjet szövetség Románia ellen irányuló élettompítani.⁴⁷

A Mussolini Olaszországával való kapcsolat elmélyítése Magyarország számára az izolált helyzetből való kitörés lehetőségét kínálta, ezért Berlin Magyarországpolitikáját az elkövetkező években (a gazdasági és a kisebbségi kérdés mellett) Róma és Budapest kooperációjának aktuális állása befolyásolta. Mivel 1927-ben a német–jugoszláv kapcsolatok javultak, Bethlen és Stresemann külpolitikai érdekei nem vágtak egybe, hisz a magyar külügyminisztérium félt egy esetleges német–jugoszláv–francia blokk létrejöttétől. Berlin pedig gyanakodva figyelte Budapest és Róma együttműködését. Hans Schoen budapesti német követ 1927 augusztusában hat pontban foglalta össze a magyar–német viszonyt terhelő problémákat:⁴⁸ 1) A német sajtó ellenséges viszonyulása Magyarországhoz; 2) A német–szovjet kapcsolatok; 3) Alexandru Marghiloman emlékiratai, melyek német politikusoktól magyarellenes kijelentéseket tartalmaztak;⁴⁹ 4) Burgenland kérdése; 5) Németország közeledése Franciaországhoz; 6) Gazdasági kapcsolataiban Németország inkább a kisantant államai felé orientálódott.

A hűvös berlini fogadtatás ellenére Bethlen nem adta fel nagy tervét, a német–olasz–osztrák–magyar együttműködés megteremtését és formalizálását, mert meggyőződése volt, hogy Olaszország barátsága gazdaságilag nem jelent megoldást Magyarország problémáira. Stresemann igyekezett lehűteni a magyar várakozásokat, amikor egyértelművé tette Bethlen számára, hogy egy ilyen konstellációt kizártak tart.⁵⁰ 1928 májusára már Kánya Kálmán, berlini magyar követ is belátta, hogy Németország Magyarországtól való elzárkózása belátható időn belül nem fog megváltozni. (Nem segítette elő a kapcsolatok javulását az 1928 végén megkötött magyar–lengyel döntőbírósi szerződés⁵¹ és Bethlen 1929-es párizsi útja sem). A Wilhelmstrassén úgy gondolták, hogy a francia kormány nyitott lesz a magyar közeledésre, hogy ezáltal ellensúlyozza az olasz–magyar barátságot.⁵²

⁴⁷ Höpfner, H.-P.: Deutsche Südosteuropapolitik. i. m. 179.

⁴⁸ Uo. 227–228.

⁴⁹ Alexandru Marghiloman miniszterelnök volt Románia első világháborús német megszállása idején. *Alexandru Marghiloman: Note politice I–II.* Kiadta, bev. Stelian Neagoe. București 1993. Részleteket közöl belőle magyar nyelven Horváth Andor: Tanúskodni jöttem. Válogatás a két világháború közötti román emlékirat- és naplóirodalomból. Kolozsvár 2003. 52–64.

⁵⁰ Höpfner, H.-P.: Deutsche Südosteuropapolitik i. m. 228.

⁵¹ Ehhez hasonló szerződést kötött Magyarország 1929-ben Bulgáriával, Törökországgal pedig 1929. jan. 5-én semlegességi és döntőbírósi szerződést írt alá. Lásd Romsics Ignác: A magyar külpolitika útja Trianontól a háborúig. (<https://bit.ly/2E4jJJC>, letöltés 2019. márc. 30.)

⁵² Höpfner, H.-P.: Deutsche Südosteuropapolitik i. m. 232.

A német külpolitikában Stresemann halála és az 1929-ben kirobbant gazdasági válság jelentős változást hozott, s egyre hangsúlyosabban kerültek elő a revízióval kapcsolatos kérdések.⁵³ Az Egyesült Államokhoz való közeledéstől várták a kitörést a „revíziós stagnálásból”, mivel a közvélemény is úgy vélte, hogy a locarnói szerződések nem hozták meg az áttörő sikert az ország számára.

Berlin 1929-ig távol tartotta magát attól, hogy beavatkozzon a térség politikai ügyeibe, Stresemann a kivárás és a tartózkodás politikáját követte.⁵⁴ „Stresemann általános külpolitikai vonalvezetését, továbbá ennek alárendelt Délkelet-Európa-politikáját és ezen belül Budapest új, Bécs nélküli »helyértékét« a magyar közvélemény és politikai vezetés sokáig nem értette, majd miután megértette, a fejét homokba dugó strucc pozíciójához hasonló sértett alapállást vett fel.”⁵⁵

A romániai magyar és német kisebbség ügyei

Németország kínosan ügyelt arra, hogy a kisebbségi kérdések lehetőleg ne terheljék meg a régió államközi kapcsolatait.⁵⁶ A német kisebbségek ugyan mindig számíthattak az anyaország anyagi, kulturális és morális támogatására, de a politikai diplomácia terén a kérdés Berlin számára alárendelt szerepet kapott. Ezzel szemben a magyar–román diplomáciai kapcsolatok döntően a kisebbségi kérdéssről szóltak. A magyarországi románok ügyei ugyan csak elvétve vetődtek fel, a romániai magyarok helyzete azonban állandó feszültségforrást jelentett a két ország közötti kapcsolatokban.

A Magyarországtól Romániához csatolt területeken kb. másfél millió magyar és 550 000 ezer német élt. (Romániának kb. 750 ezer német lakosa volt, mivel a bukovinai és a dobrudzsai területeken is éltek németek.) A romániai németek mindig a kisebbségi politizálás két útja között választhattak az impériumváltás után: a román pártokkal való paktumpolitika vagy a kisebbségi blokk között, amelyben a legfontosabb partner természetesen a magyar kisebbség politikai képviselője volt. A romániai magyarok e két lehetőség mellett mindenkor mérlegelték a választáson való önálló indulás lehetőségét is, s többnyire e mellett döntöttek. A két kisebbség együttműködésének kérdése az 1920-as években folyamatosan napirenden volt, de a magyarok által szorgalmazott formalizált együtt-haladás nem valósult meg.

Az együttműködést elsőként a magyarok kezdeményezték az 1920-as évek elején, de nem jártak sikerrel, mert a romániai németek a liberálisokkal közösen indultak az 1922-es választáson. A magyarokkal való együttműködés lehetőségének kérdése a német diplomáciai iratokban először 1924 februárjában merült fel.

⁵³ Niedhart G.: Die Aussenpolitik der Weimarer Republik i. m. 29.

⁵⁴ Romsics I.: Magyarország helye i. m. 186.

⁵⁵ Uo. 187.

⁵⁶ Eiler F.: Németország Duna-völgyi politikája i. m. 46.

Ekkor Conrad Haas temesvári főkonzul azt írta a német külügyminisztériumnak, hogy a magyarok nagyon törekszenek a kisebbségi blokk megteremtésére, de úgy vélte, hogy a németek egy ilyen együttműködésből nem jöhetnének ki jól. Személyesen a legnagyobb problémát az Országos Magyar Párt (a továbbiakban: OMP) vezetésében látta, mondván, az a dzsentri réteg befolyása alatt áll, s valószínűleg nem törődik a parasztsággal.⁵⁷ A németek nyitottságát a magyarokkal való együttműködésre gátolta az a körülmény is, hogy egyáltalán nem vették jó néven az OMP és az Averescu-féle Néppárt közötti választási együttműködést kilátásba helyező 1923-as csucsai paktumot, sőt kifejezetten tartottak annak rájuk nézve esetlegesen hátrányos következményeitől.⁵⁸ Haas úgy vélte, hogy a németiség az Averescu-párttól még kevesebbet remélhet, mint korábbi szövetségeseitől, a liberálisoktól. A Néppárttal szembeni fenntartásokat tovább növelte, hogy az egyre gyakrabban németellenes hangot megütő *Temeswarer Zeitung* hasábjain megjelent egy cikk Cornel Grofsoreantól,⁵⁹ amely üdvözölte a Gogával és Averescuval való paktumot és provokatívan kijelentette, hogy a román párt előbb fog a magyarokkal megegyezni, mint a németekkel. (Valójában Averescuék ki akarták egymás ellen játszani a németeket és a magyarokat.) A konzul tartott attól, hogy a magyarok a paktumért cserébe olyasmit ajánlanak, ami a bánáti és a szatmár vidéki svábok kárára lesz. Jakabffy Elemér, az OMP egyik alelnöke azt nyilatkozta, hogy a magyarok Averescu tevékenységét külföldön is támogatják. A konzul az egész paktumot úgy értékelte, hogy a magyarok és a románok közötti megegyezés a svábok kárára nem jelent semmi újdonságot, mert a Szatmár-vidéken egyszer volt már erre példa. Úgy látta, hogy a szatmári svábok „ébredő” mozgalmát még mindig a magyarok nyomják el. Jakabffy azt ajánlotta a szatmári sváboknak, hogy ha felhagynak a német agitációval, akkor a magyar kormány a Magyarországon élő németeknek engedményeket tesz majd az iskolakérdésben. Haas tartott attól, hogy a németiség a jövőben egyre inkább izolálódni fog, nem lesz sem társadalmi, sem gazdasági befolyása, és amennyiben Averescu kerül hatalomra, a német pártot is teljesen ellehetetleníti majd.

⁵⁷ PA AA RAV Budapest 36. Conrad Haas jelentése a Német Külügyminisztériumnak, 1924. febr. 3.

⁵⁸ 1924 elején néhány sváb politikus kivált a Deutsch-Schwäbischer Volksgemeinschaftból (Német-Sváb Népközösség) és áttért az Averescu-pártiakhoz, akik Haas szerint minden eszközzel a német mozgalom ellen léptek fel. PA AA Budapest 36. Temesvári Főkonzulátus jelentése a Német Külügyminisztériumnak, 1924. márc. 26. Lásd még *Johann Böhm*: *Nationalsozialistische Indoktrination der Deutschen in Rumänien 1932–1934*. Frankfurt am Main 2008. 18.

⁵⁹ Cornel Grofsorean (1881–1949) bánáti publicista, újságíró, szociológus, Temesvár polgármestere (1921–1922, 1931–1932), Averescu-pártiként országgyűlési képviselő 1926-ban, a Bánát-Körös-vidéki Szociológiai Intézet megalapítója. Román, német és magyar újságokban is publikált. (<https://bit.ly/30aZAeB>, letöltés 2019. márc. 18.)

A magyar–német politikai együttműködés megteremtésének lehetősége 1924 végére kilátástalanná vált. A helyzetet tovább nehezítette, hogy 1925 elején tovább mélyült a romániai német kisebbség belső, politikai válsága. Míg egy évvel korábban az Averescu-párttal kollaboráló sváb képviselők gyengítették az egységet, 1925 elejére a *Deutsch-Schwäbische Volkspartei*ből (Német-Sváb Néppárt) többen is átléptek a liberális pártba, ezzel újabb szakadást előidézve a német politikai elitben.⁶⁰

Az sem segítette elő az együttműködés megteremtését, hogy a két kisebbség az iskolahálózatot érintő törvények tárgyalásánál sem lépett fel egységesen, holott azok valójában mindkettőjük számára sérelmesek voltak.⁶¹ Hans Freytag, bukaresti német követ bírálta a magyar parlamenti képviselők magatartását, és őket hibáztatta ezért.⁶² Vörnle János követségi titkár a kialakult patthelyzetért személyesen – s nagyon szűklátókörűen – Freytagot okolta. „Freytag úr személye Budapesten ismeretes. A defetizmussal határos pesszimista mentalitású, körmét rágó púpos ember, aki minden erélyesebb és nagyobb koncepció megvalósításának útját fogja állni. [...] Freytag úr pozíciója Berlinben olyan gyöngye, hogy a legcsekélyebb légáram ledönti” – vélte.⁶³ Abban bízott, hogy a német követ nyugdíjazása esetén az új követ, szembesülve az eddigi német kisebbségi politika csődjével, hajlandó lesz a magyarokkal tárgyalni, mert Freytag „a témáról még csak beszélni sem volt hajlandó”.

Valójában a Wilhelmstrasse számára nem volt fontos kérdés, hogy a két kisebbség akár Romániában, akár másutt együttműködjön egymással. Mindenekelőtt arra koncentrált, hogy a határain túl élő németek kulturális és gazdasági helyzetét támogassa. Többek között ez volt a feladata az 1919-ben létrehozott *Deutscher Schutzbund*nak is, melynek elnöke, Karl C. Loesch 1925 nyarán Romániába utazott, hogy az ott élő németek helyzetéről képet kapjon.⁶⁴ A budapesti német követnek, Johannes Welczeknek írott beszámolójában, a romániai német és magyar kisebbség együttműködési nehézségeiről nagyon higgadt és objektív képet adott.⁶⁵ A nehézségek egyik fő okát abban látta, hogy a magyarok és a néme-

⁶⁰ PA AA RAV Budapest 36. Temesvári Főkonzulátus jelentése a Német Külügyminisztériumnak, 1925. jan. 16.

⁶¹ 1924-ben az állami elemi oktatásról hozott törvény, mely a felekezeti iskolák szétbontását célozta és kötelezővé tette a román nyelvű oktatást; majd 1925-ben a magánoktatási törvény, mely a felekezeti iskolákat is a magániskolák közé sorolta, és ugyanabban az évben hozott baccalaureatusi törvény, mely szerint az érettségi nyelve a román.

⁶² PA AA RAV Budapest 36. Hans Freytag jelentése a Német Külügyminisztériumnak, 1925. máj. 3.

⁶³ MNL OL Külügyminisztérium Politikai Rezervált Iratok (a továbbiakban: K 64) 15. cs. 27. t. 352. res.pol. Vörnle János követségi titkár szigorúan bizalmas jelentése a Külügyminisztériumnak, 1925. aug. 29.

⁶⁴ Baumgartner Bernadette: Kisebbség a kisebbségben. A Szatmár megyei németek a két világháború között 1918–1940. Kolozsvár 2012. 109.

⁶⁵ PA AA RAV Budapest 36. Deutscher Schutzbund beszámolója Johannes Welczeknek, 1925. okt. 2.

tek túlnyomó többségükben más-más vidékeken, illetve településeken élnek. A Bánátban kevesen vannak a magyarok – írta – s ennek megfelelően teljesen alárendelt szerepük van. Szeben és Beszterce környékén a németek a románokkal élnek együtt. Jelentősebb érintkezés csupán Brassó és Medgyes környékén figyelhető meg. A Szatmár-vidéket természetesen ő is kivételnek tekintette. Hans Otto Roth és Rudolf Brandsch, a németiség politikai vezetői elutasították, hogy a jórészt asszimilálódott németek által lakott falvakban ne fejtsenek ki politikai aktivitást, abba viszont beleegyeztek, hogy Loesch két magyar vezető politikussal, Jakabffy Elemérrel és Bethlen Györggyel tárgyaljon a német–magyar viszonyt komolyan megterhelő kérdésről. A beszámoló szerint Jakabffy azt panaszolta, hogy a bánáti svábok megzavarják a német–magyar együttélést azzal, hogy regermanizálni akarják a szatmári svábokat. A Schutzbund vezetője megígérte Jakabffynak, hogy körutazást tesz Szatmár vidékén is, hogy személyesen informálódjon az ottani helyzetről. El is utazott a magyar határ mellé, és tapasztalataiból azt a konklúziót vonta le, hogy a német vezetők eddigi politikája a térséggel kapcsolatban helyes volt, továbbra sem szabad lemondani a szatmári svábokról, és fő feladatnak azt jelölte meg, hogy próbáljanak meg a püspökkel jó viszonyt ápolni annak érdekében, hogy német szempontból kívánatos papok kerüljenek a svábok lakta településekre. Loesch felvetette a budapesti német követnek, hogy szükséges lenne egy eszmecserét összehozni Jakabffy és Bleier Jakab között. Elképzelhető, hogy ezzel arra kívánt utalni, hogy a szatmári svábokkal kapcsolatos német álláspont attól is függ, megváltozik-e a magyarországi németek helyzete.

A magyar és a német kisebbség együttműködési próbálkozásának újabb lendületet adtak az 1926 elején esedékes közigazgatási választások. A választások előtörténete az általam feltárt források közül legrészletesebben Hans Otto Roth 1926. márciusi feljegyzéséből rekonstruálható.⁶⁶ Hans Freytag, bukaresti német követ 1926. március 17-én Berlinbe küldött jelentése mellé csatolta Roth március 15-én kelt feljegyzését a magyarok és a németek kapcsolatáról. Freytag jelentéséből kiderül, hogy 1925-ben Bethlen István miniszterelnök több alkalommal is beszélt a budapesti német követtel, Johannes von Welczekkel, báró Villani Frigyes bukaresti magyar követ pedig felkereste Freytagot, hogy a két kisebbség között segítsék elő a politikai együttműködés megvalósulását. Freytag azért küldte el Berlinbe Roth feljegyzését, hogy onnan továbbítsák azt a budapesti német

⁶⁶ PA AA RAV Budapest 36. Ungarische und sonstige Minderheiten 1923–1926. Az iratnak több példánya is van és fennmaradt másutt is, mint pl. PA AA R 73651 levéltári egység alatt – hivatkozza: *Eiler Ferenc*: A kisebbségek kategorizálásának kísérlete mint politikai fegyver a német–magyar kapcsolatokban. *Regio* 25. (2017) 1. sz. 43. A forrást közli *Marchut Réka*: Hans Otto Roth a romániai németek és magyarok kapcsolatáról (1926). (Lymbus 2017 – Magyarágtudományi Forrásközlémények) Bp. 2017. 451–467.

követnek. Egyúttal határozottan állást foglalt amellett, hogy nagyon óvatosan kell eljárni a magyarokkal.

A közigazgatási választásokra készülve Hans Otto Roth volt a kezdeményező fél. (Korábban mindig a magyarok kezdeményeztek.) A kisebbségi blokk azonban ezúttal sem jött létre, mert az OMP felrúgva a csucsai paktumot a liberálisokkal szövetkezett a választásra, és bár paktum aláírására nem került sor, a gyakorlatban annak szellemében zajlott le a választás. Ez nemcsak Averescu pártját érintette érzékenyen, hanem a romániai német kisebbség vezetőit is. Ugron István, az OMP addigi vezetője belebukott ebbe a lépésbe, helyére pedig gróf Bethlen György került, aki helyreállította az Averescuékkel kötött megállapodást, ami már csak azért is fontos volt, mert az 1926-os parlamenti választásokat ők nyerték.

A magyar és a német kisebbségi szervezetek kapcsolata továbbra sem javult. Ennek egyik oka a szatmári svábok ügye volt. 1927. január 25-én Villani követ felszólította az OMP néhány képviselőjét arra, hogy „hassanak oda” a Német Párt vezető politikusainál a „szatmári akció” felhagyása érdekében, mert az fenyegeti a két párt közötti kooperáció létrejöttét. A magyar követ új bukaresti német kollégájával, Gerhard von Mutiussal is tárgyalt erről a kérdésről, és bár visszafogottan nyilatkozott, mégis megígérte, hogy beszélni fog a helyzetről Hans Otto Roth-tal. A magyar külügyminiszter pedig március 15-én arra utasította Kánya Kálmán berlini magyar követet, hogy a német birodalmi kormánynál interveniáljon annak érdekében, hogy a bukaresti német követ a magyar felfogásnak megfelelő utasítást kapjon a német külügyminisztériumtól. Apponyi Albert gróf is megbízást kapott arra, hogy vesse latba befolyását Blaskovics Ferenc kanonoknál ebben a kérdésben.⁶⁷ A magyar aktivitást igen sérelmezte a temesvári főkonzul a Wilhelmstrassénak írt jelentésében, és keserűen állapította meg, hogy a románok még mindig nem mérték fel annak a jelentőségét, hogy a hozzájuk lojális német kisebbséget kellene támogatniuk a határmenti övezetekben.⁶⁸ Olyan helyzet állt tehát elő, amelyben egyik fél sem volt elégedett: ami a magyaroknak sok volt, az a németeknek kevés. A magyar politikusok keserűen szemlélték a szatmári svábok öntudatra ébresztésére tett német kísérleteket, míg a németek elégedetlenek voltak az addig elért eredményekkel, s úgy gondolták, hogy a román államnak jobban kellett volna támogatnia a visszanémetesítési törekvéseket. A német és a magyar érdekeket képviselő erők közötti feszültség egyértelműen Bukarestnek kedvezett. Mindeközben a bukaresti román lapok kárörvendő cikkeket jelentettek meg arról, hogy a

⁶⁷ MNL OL K 64 24. cs. 27. t. 211. res.pol. A Külügyminisztérium összefoglalója a szatmári sváb ügyről Bethlen István miniszterelnöknek, 1927. jún. 14.

⁶⁸ PA AA RAV Budapest 37. Temesvári Főkonzulátus jelentése a Német Külügyminisztériumnak, 1927. ápr. 12.

magyarok kezdeményezését a kisebbségi blokk megalakítására a németek ismét visszautasították. Ezt Hans Otto Roth a Paál Árpád főszerkesztésében megjelenő *Újság* című lapban cáfolta, mondván, hogy ő már a lap karácsonyi számában felvetette az együttműködés lehetőségének gondolatát.⁶⁹ Május 16-án Villani Frigyes báró pedig azt jelentette Budapestre, hogy a német követ felszólítására Blaskovics prelátus felkereste őt, s a kanonok tagadta, hogy bármi olyat tenne vagy tett volna, ami a magyar–német viszonyt megterhelne.⁷⁰

Június 7-én az Averescu-kormány megbukott, tehát igen gyorsan felül kellett kerekedni mindkét kisebbségnek a sérelmeken, hogy a kisebbségi blokkot létrehozassák. Több egyeztetést és vitát követően sikerült megállapodni az együttindulásról. A választásokon a kisebbségi blokk a Liberális Párt és a Nemzeti Parasztpárt mellett a harmadik legjelentősebb politikai erő lett, s az eredménnyel mind Bethlen György, mind Hans Otto Roth elégedettek volt.⁷¹

A kisebbségi blokk azonban nem vált kellemetlen ellenfelévé a kormánynak, mert mindkét fél úgy gondolta, hogy a szövetség csak a választásra szólt, és valójában nem jelent közös kisebbségi frontot. Ennek ellenére továbbra is folytak az egyezkedések, tárgyalások, de ezt követően az OMP az önálló politizálás útjára lépett, mivel a két kisebbség között megoldatlan problémák – mindenekelőtt a szatmári sváb kérdés – feszültek.

Németország alapállása a régió német kisebbségeit illetően az volt, hogy az anyaországnak a megmaradás érdekében mind gazdaságilag, mind pedig kulturálisan támogatnia kell a népcsoportokat, s ezért nem tartotta kérdésesnek a kisebbségek együttműködését a mindenkor aktuális kormányzattal. A magyar kisebbséggel való együttműködés pedig ennek lehetőségét veszélyeztette volna. „A német vezetésnek nem egyéb a célja, mint hogy a német kisebbség végre megerősödjön és magára találjon, anélkül, hogy állást foglalna abban a veszélyes kérdésben, hogy: Magyarország vagy Románia?”⁷² – foglalta össze a helyzetet Arthur Busse, temesvári német konzul.

A kisebbségi blokk kérdéséhez hasonlóan a német külpolitika az optánskérdésben is csak oly mértékig foglalt állást, amennyire azt az érdekei megkívánták.

⁶⁹ A kisebbségi blokk. *Újság*, 1927. március (a pontos dátumot nem tudjuk). 1., valamint lásd még *György Béla*: A romániai Országos Magyar Párt története (1922–1938). Csíkszereda 2017. 151.

⁷⁰ MNL OL K 64 24. cs. 27. t. 211. res.pol. A Külügyminisztérium összefoglalója a szatmári sváb ügyről Bethlen István miniszterelnöknek, 1927. jún. 14.

⁷¹ *Mikó Imre*: Huszonkét év. Bp. 1941. 73.; *Vasile Ciobanu*: Contribuții la cunoașterea istoriei sașilor transilvăneni 1918–1944. Sibiu 2001. 171.

⁷² PA AA II. Ungarn R 74142 dr. Arthur Busse jelentése a magyar–német kisebbség együttműködéséről a Bánátban, 1929. júl. 10. (A tanulmányban szereplő, eddig fordításban nem publikált, német nyelvű dokumentumok fordítása a szerző munkája. – M. R.)

Németország és a magyar–román optánsper

A trianoni békeszerződés értelmében az elcsatolt területeken élők automatikusan az új ország állampolgárai lettek, azonban 1922-ig joguk volt Magyarország javára optálni, így megtartani magyar állampolgárságukat, miközben ha át is költöztek Magyarországra, ingatlanaik tulajdonjoga nem változott. Az erdélyi román földreformtörvény viszont megtalálta a módját annak, hogy miként is lehet ezeket az ingatlanokat kisajátítani.⁷³ Előírta, hogy az abszентisták (távol levők) birtokai kisajátíthatóak. Az abszентizmust azonban tágan és önkényesen alkalmazták, s az 1922 júliusától kiadott utasítások szerint az abszентizmus akkor is fennállt, ha az érintett tulajdonos 1918. december 1. és 1921. március 23. között akár egy napra is távol volt az országtól. A magyar kormány az optánsok érdekében 1923-ban benyújtott egy petíciót a Nagykövetek Tanácsánál majd pedig a Népszövetségénél. A Tanács a kérdést nem kisebbségi ügyként tárgyalta 1923-ban, 1927-ben, majd 1930-ban. A vita kétoldalú megállapodással zárult, de az érintettek sérelmeit a gyakorlatban nem orvosolták.

Németország ebben a kérdésben a Népszövetségbe való felvételéig értelemszerűen semmilyen aktivitást nem mutatott. Gratz Gusztáv, egykori külügyminiszter, ekkor a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület elnöke s a Népszövetségénél a magyar tárgyalópartner a bánáti telepések ügyében,⁷⁴ korábban kifejtette, hogy

⁷³ Az erdélyi Kormányzótanács (Consiliul Dirigent) 1919. szept. 10-én bocsátotta ki a 3911/1919. sz. rendelet törvényt (Monitorul Oficial, 1919. 117. sz.), amit az Averescu-kormány 1920. júl. 9-ei 2478/1920. sz. rendelet törvénye módosított (Monitorul Oficial, 1920. 55. sz.). A kisajátítást azonban nem ezek, hanem az 1921. júl. 23-ai Garoflid-féle törvény alapján hajtották végre, mely Erdélyre, Bánátra, Máramarosra és a Körös vidékére terjedt ki. 1922 novemberében lépett érvényre. (Monitorul Oficial, 1921. 93. sz. Többek között lásd még *Mikó Imre*: Huszonkét év – az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig. Bp. 1941. és *Oberding József*: Az erdélyi agrárreform. Kolozsvár 1930. 32.) Az erdélyi földreform magyar diplomáciai vonatkozásait lásd *Marchut Réka*: Land Reforms in the Little Entente States after the First World War and their Anti-Hungarian Aspects. In: Agriculture and Rural Life in Finland and Hungary. Eds. Zsuzsanna Varga – Anssi Halmesvirta. Kopio Niini 2018. 97–112. és *Marchut Réka*: Az 1921. évi erdélyi agrárreform és annak magyar fogadtatása 1919–1922. In: Föld – parasztság – agrárrium. Tanulmányok a XX. századi földkérdésről a Kárpát-medencében. Szerk. Varga Zsuzsanna – Pallai László. Hajdúnánás 2015. 113–133.

⁷⁴ Az erdélyi agrárreform elleni tiltakozásban külön fejezetet kaptak az ún. telepések sérelmei. A magyar kormány az 1886. évi IV. tc., az 1894. évi V. tc. és az 1911. évi XV. tc. alapján elsősorban gazdasági célból telepített magyar telepéseket többnyire Csanádból Bácskába és Torontálba, összesen 25 községbe, melyek közül nyolc újonnan alakult. Ez kb. 15 000 telepest jelentett. A telepkek nagysága átlag 24 kat. hold volt, amelyből az erdélyi földreform során a telepes család legfeljebb 7 holdat tarthatott meg, ugyanakkor a földhöz jutatott román igénylők 16 kat. holdat kaptak. Az erdélyi román agrártörvény különös rendelkezéseket léptetett életbe a telepések ellen. A 10. szakasz rendelkezése szerint ugyanis „az 1885. január 1. után létesített telepek parcellái kisajátítatnak ama parcella határáig, melyet az illető vidéken a 92. cikkben megnevezett földosztásban részesülők javára való odaítélés tekintetében megállapítottak”, ez pedig legfeljebb 7 hold lehet. A törvény végrehajtási utasításában arra hivatkoztak, hogy a telepföldek telekkönyvileg állami vagyont képeznek. Ennek oka: a telepések a telepeiket több évi, átlag 50 esztendő törlesztésre vásárolták a magyar államtól. Az első törlesztőrészlet befizetése után a magyar állam köteles lett volna a birtokokat a telepések nevére íratni, ezt azonban nem tette meg,

a körülmények megváltozását csak Németország Népszövetségbe való belépése jelenthetné, mert ezáltal – remélte – az elítélt és elnyomott kisebbségek képviselője a „nemzetközi parlamentben” megerősödne.⁷⁵ Magyarország 1927 decemberében kért konkrét segítséget Németországtól ebben az ügyben. Mivel azonban a régóta húzódó román–német kereskedelmi tárgyalások éppen normalizálódni látszódtak, a német külügyminisztérium ezt nem akarta veszélyeztetni, inkább vállalta Budapest felé a passzivitás vádját. Gerhard Köpke, a külügyminisztérium II. Osztályának (Nyugat- és Délkelet-Európa) vezetője azt mondta ezzel kapcsolatban Kányának, csak a Romániával való szerződés megkötése után lesz Németország abban a helyzetben, hogy ebben a kérdésben állást foglaljon.⁷⁶ A magyar politikusok gyorsan felmérték, hogy túl sokat vártak Németország Népszövetségbe való felvételétől. Mind a magyar Parlamentben, mind a magyar közvéleményben elégedetlenséget váltott ki a Népszövetség újabb késleltető döntése az optások ügyében. Bethlen is erősen kritizálta a Népszövetség megtorpanását. Úgy vélte, hogy az angolok állhatnak a háttérben. Lukács György, volt vallás- és közoktatásügyi miniszter interpellációjában nem köntörfalazott, és a helyzetet úgy értékelte, hogy Németország Népszövetségbe való belépése nem váltotta be az ehhez fűzött reményeket.⁷⁷ Bár Lukács, kijelentésének súlyát enyhítendő, rögtön hozzátette: ezzel semmit nem kíván felhánytorgatni Németországnak, hisz Berlinnek nem könnyű más államokat segíteni mindaddig, amíg ő maga nem teremt tabula rasát. A budapesti német követ szerint németbarátsága ellenére Lukács kijelentése adott pillanatban a Németország ellenes hangulatot erősítette. Emiatt Schoen úgy vélte, hogy ajánlatos lenne Lukáccsal többször találkoznia és elmagyaráznia neki a helyzetet.⁷⁸

a Bánságban csak 1919 tavaszán, amikor ott még tényleges hatalmat gyakorolt. A magyar kormány mulasztása így vált a magyar telepések tragédiájává.

⁷⁵ PA AA RAV Budapest 36 A budapesti német követség (Welczek) jelentése a Német Külügyminisztériumnak, 1925. szept. 17.

⁷⁶ *Höpfner, H.-P.*: Deutsche Südosteuropapolitik i. m. 237–238.

⁷⁷ Lukács György vallás- és közoktatásügyi miniszter 1905. jún. 19 – 1906. márc. 6. Lukács György a parlamenti felszólalásában egészen konkrétan feltette azt a kérdést, hogy van-e még értelme Magyarországnak a Népszövetségben maradnia? Az optásper elindításakor maga Lukács is részt vett a tárgyalásokon, mint a magyar kormány megbízottja. Németországgal kapcsolatban a következőket mondta: „[...] a mérlegnek utolsó tétele gyanánt még egy tételt akarok elkönyvelni, azt, hogy mi rengeteg nagy reményeket vetettünk abba, hogy meg fog változni a helyzet, ha Németország tagja lesz a Nemzetek Szövetségének. Németország egy év óta tagja a Nemzetek Szövetségének és a Tanácsnak is, de nem érezzük hatását. Én nem akarok szemrehányást tenni Németországnak, csak konstatació: nem érezzük, hogy benn van a Nemzetek Szövetségében. Találok rá mentséget is: azt a mentséget találom, hogy Németországnak önmagának is szörnyűsége sok a baja, hogy Németország területén még mindig ott vannak az idegen megszállók. Amíg tehát Németország ezen a téren tabula rasát nem teremt, nem tud mások segítségére lenni.” Lásd Képviselőházi napló 1927. VI. kötet 73. ülés (1927. jún. 22.) 25–26.

⁷⁸ PA AA RAV Bukarest 19. A budapesti német követség (Schoen) jelentése a Német Külügyminisztériumnak, 1927. jún. 23.

Bár az optánskérdésben a romániai németek nem voltak közvetlenül érintve, az agrárreformnak ők is kárvallottjai lettek. Haas főkonzul a bánati helyzetet a következőképpen mutatta be, miután megküldte főnökeinek az *Arbeiter Zeitung* egyik cikkét az optánskérdésről és az agrárreformról. A cikk szerint az agrárreformnak az országhoz csatolt területeken nem társadalmi, hanem túlnyomórészt politikai indítékai voltak, s társadalmi hatásai semmiképpen nem nevezhetők kedvezőnek. Az alapproblémát az okozta, hogy a kisparasztnak kiosztott négy katasztrális hold föld kevésnek bizonyult ahhoz, hogy egy önálló paraszti egzisztenciát meg tudjanak teremteni. A szász universitas alapvagyonra is megsemmisült, és így az egyházi és oktatási téren is nagy károk érték a népcsoportot. A svábok érdekei azonban a magyarokéhoz képest mégis lényegesen kevésbé sérültek. Egyrészt azért, mert alig volt köztük nagybirtokos, másrészt pedig azért, mert a sváb parasztnak is kaptak földet. (A sváb falvak szomszédságában lévő földeket nem osztották fel, hanem mint állami „reserve”, befolyásos román politikusok kezébe kerültek.)

Az agrárreformot azonban olykor a svábokkal szemben is politikai büntetőeszközként használták. Haasnak tudomása volt olyan esetekről, amikor egyértelműen törvénytörő módon, minden jogalap nélkül sajátítottak ki német földeket. A konzul szerint a román politika és elsősorban a liberálisok politikai érzékének gyengeségére vallott, hogy nem használták fel az agrárreformot arra, hogy a határ mentén élő bánati svábok államhoz való lojalitását tovább erősítsék. Ráadásul a választási terror is a románok ellen hangolta a németiséget. Haas szerint a svábok körében mindezek miatt valóságos Rothermere iránti lelkesedés tört elő.⁷⁹ Egy későbbi, 1927. november 23-ai jelentésében arról számolt be, hogy a hírek szerint a románok a határ mentére telepíteni akartak, noha a jogszabály szerint az ottani sváboktól nem volt mit elvenni. A svábokat ért sérelmek mindaddig egyediek voltak, de úgy vélte, hogy ha tömeges akcióvá válnak, akkor a magyar propaganda hatása megerősödik majd a bánati svábok körében.⁸⁰

A német külügyminisztérium azért követte fokozott figyelemmel az optánskérdést, mert a döntőbíráskodás működése miatt magán túlmutató jelentőséget tulajdonított neki. Berlinnek is voltak ugyanis olyan vitás ügyei Csehszlovákiával és Lengyelországgal, melyek döntőbíráskodás elé kerültek. Végül a Wilhelmstrasse – ha vonakodva is – támogatta a magyar álláspontot, és Stresemann határozottan fellépett a magyar ügy mellett, amit Budapesten meglelégedéssel nyugtáztak.⁸¹

⁷⁹ PA AA RAV Budapest 37. Temesvári főkonzul (Haas) jelentése a bukaresti német követségnek, 1927. szept. 20.

⁸⁰ PA AA RAV Budapest 37. A temesvári főkonzul (Haas) jelentése a bukaresti német követségnek, 1927. nov. 23.

⁸¹ Höpfner, H.-P.: Deutsche Südosteuropapolitik i. m. 238–239.

1929-ben az optánstárgyalások újrafelvételénél a németek már jóval aktívabb tevékenységet fejtettek ki, mint korábban.

1929-ben Abbáziában folytak az előkészítő tárgyalások és báró Szerényi József, egykori kereskedelemügyi miniszter, népszövetségi főmegbízott nagy reményeket fűzött a megegyezéshez. Ebben annak is szerepe volt, hogy a magyar politikusok Iuliu Maniu miniszterelnökben jobban bíztak, mint korábbi liberális tárgyalópartnereikben. Hamar rájöttek azonban, hogy bár a politikai vezetés megújult, volt, ami továbbra sem változott. Walko Lajos külügyminiszter úgy gondolta, hogy Maniu maga ugyan hajlott volna a megegyezésre, de Nicolae Titulescu – ekkor Románia népszövetségi delegáltja – „intrikái” ebben megakadályozták.⁸² 1929 áprilisában Walko csalódottan közölte a budapesti német követtel, hogy a tárgyalások a román féllel Bécsben sem vezettek eredményre. A fő bűnbaknak megint csak Titulescut tette meg.⁸³

Titulescu természetesen meg volt elégedve a tárgyalások menetével. 1929 júniusában a Népszövetség Tanácsának 55. ülésén megvitatták a Hármak Tanácsának jelentését a kisebbségek védelméről és a népszövetségi kisebbségvédelem reformjáról.⁸⁴ Titulescu itt azt a román álláspontot képviselte, hogy a kisebbségek ügye a háború után sokkal jobban alakult, mint azt előre gondolni lehetett volna. Stresemann beszédében ragaszkodott korábban is képviselt álláspontjához, de már békülékeny hangnemben. Chamberlain jelentését végül módosításokkal elfogadták.⁸⁵ Titulescu utólag bevallotta, hogy félt attól, hogy a nyilatkozata esetleg kiválthatja a német ellentámadást. Stresemann ugyanis, aki egyébként nagyon barátságosan viselkedett a román diplomatákkal, a Brianddal való megbeszélése során kijelentette, hogy „Senki a világon nem tudja rávenni Németországot, hogy egyszer s mindenkorra felhagyjon a kisebbségi kérdéssel, és ilyen körülmények között a dolgok nem tudnak a románok számára jól alakulni. Természetesen Németország, Magyarország és más államok is a kérdést nyitva fogják hagyni, mert ez az ő érdekük” – idézte föl Stresemann szavait Titulescu.

A bukaresti német követ, Gerhard von Mutius a helyi lapokat szemlélve azt jelentette a magyar–román tárgyalások állásáról, hogy bár korábban úgy tűnt, hogy az optánskérdésben közel van a megoldás, a magyarok bizalmatlanok

⁸² PA AA Bukarest 19. A budapesti német követség (Schoen) jelentése a Német Külügyminisztériumnak a magyar–román optáns-tárgyalásokról, 1929. jan. 8.

⁸³ PA AA Bukarest 19. A budapesti német követség (Schoen) jelentése a Német Külügyminisztériumnak a magyar–román optáns-tárgyalásokról, 1929. ápr. 16.

⁸⁴ *Nicolae Titulescu: Documente diplomatice.* București 1967. 177. sz. irat 310. Nicolae Titulescu G. Mironescu külügyminiszternek Madrid, 1929. jún. 13. Lásd még uo. 175. sz. irat 308–309.

⁸⁵ Jún. 8-án Titulescu még azt jelentette a román külügyminisztériumnak, hogy Stresemann nem fogadta el Chamberlain jelentését. Lásd uo. 171. sz. irat 304–305.

maradtak és kérték a Népszövetséget, adjon garanciát arra, hogy a románok valóban teljesíteni is fogják a kifizetéseket.⁸⁶ A tárgyalásokat tovább nehezítette Bethlen István miniszterelnök május 26-ai beszéde a budapesti Hősök emlékműve leleplezésekor, amely revíziós felhangjai miatt a kisantant államaiban megütközést váltott ki.⁸⁷ A beszéd után Csehszlovákia és Jugoszlávia megelégedett Walko külügyminiszter szóbeli nyilatkozatával, Románia azonban jegyzéket írt és írásban kért rá választ. Mind a román sajtóban, mind a parlamentben nagy visszhangot váltott ki az eset. Iuliu Maniu az elhunyt Take Ionescuról tartott emlékbeszédében külön hangsúlyozta, hogy Budapest állításaival szemben Románia senkitől semmit nem kíván elvenni.⁸⁸

Mutius úgy látta, hogy minden maradt a régiben. Nem gondolta, hogy a román politika budapesti demarsa tényleges sikerrel járhatna. A követ egyenesen károsnak érezte Románia szempontjából a demarsot. Közben az egykori liberális igazságügyi miniszter, Stelian Popescu és a liberális párthoz kötődő Traian Moşoiu generális, aki 1920-ban hadügyminiszter is volt, egyenesen a Magyarország elleni háborúra szólítottak fel, előbbi az *Universul*, utóbbi a *Curentul* hasábjain. A hatalom részéről azonban Mironescu külügyminiszter bírálta azokat a szélsőségeket, akik a közvéleményt Magyarország ellen hergelték. A román demarsra adott magyar válaszjegyzék végül semmit nem vont vissza Bethlen beszédéből. Az optánkérdésben folytatott bécsi tárgyalások azonban megszakadtak. A románok azt szerették volna elérni, hogy az optánsok kártérítését kapcsolják össze Magyarország Romániának fizetendő kártérítésének kérdésével.⁸⁹

⁸⁶ PA AA RAV Bukarest 19. A bukaresti német követség (von Mutius) politikai jelentése a Német Külügyminisztériumnak a magyar–román kapcsolatokról, 1929. jún. 28.

⁸⁷ A Városligetben 1929. máj. 26-án leplezték le a háborúban meghalt magyar hősök emlékkövét. A beszédet Bethlen István miniszterelnök tartotta. Beszédének ez a része erősen sérthette a román érdekeket: „[...] a régi hazát nem siratni, hanem a régi fényében újból életre kelteni a hivatásunk; siratni csak azt lehet, ami örökre elmúlt és soha többé nem jöhet vissza”. Beszéde a revízióra sarkallt. Lásd Bethlen István gróf beszédei és írásai II. Válogatott beszédei. Bp. 1933. 219–222.

⁸⁸ Iuliu Maniu emlékbeszéde Take Ionescu halálának 7. évfordulóján Sinaiában, 1929. jún. 25-én. Lásd Ellenzék, 1929. június 26. 8. Mindehhez hozzá kell fűzni, hogy az Ellenzék egyik munkatársa a román parlament folyosóján megszólította Mironescu külügyminisztert, aki azt nyilatkozta, hogy Magyarország és Románia között a kapcsolat jobb, mint valaha. Ezzel szemben a bukaresti sajtó teljesen mást mutatott: a Tisza vonalát emlegették és fenyegettek. A demarsra vonatkozóan a román külügyminiszter azt nyilatkozta az újságíróknak, hogy Magyarország jún. 22-én adta át Vasile Grigorcea budapesti román követnek a válaszjegyzékét. Ebben az állt, hogy a magyar miniszterelnök semmi mást nem mondott, mint amit Magyarország hivatalos körei a háború óta hangoztatnak, hogy a békeszerződés nem elégíti ki Magyarországot. De a válaszjegyzékben a magyar fél hangsúlyozza, hogy Magyarország barátságos viszonyt akar Romániával. Lásd „Magyarországgal ma jobb szomszédi viszonyban vagyunk, mint valaha” – mondja Mironescu külügyminiszter. Ellenzék, 1929. június 26. 1.

⁸⁹ PA AA RAV Bukarest 19. A bukaresti német követség (von Mutius) politikai jelentése a Német Külügyminisztériumnak a magyar–román kapcsolatokról, 1929. jún. 28.

Mutius erőfeszítéseket tett a magyar és a román fél álláspontjának közelítésére, de végül keserűen állapította meg, hogy ezzel az ellenkező hatást váltotta ki. A bukaresti magyar követtel, Magyary Antallal folytatott megbeszélésén viszont magyar partnerre sokkal optimistábbnak mutatkozott előtte; hangsúlyozta, hogy szerinte a románok kevésbé barátságtalanok, mint az kívülről látszik, és a Maniu-kormány nem engesztelhetetlen Magyarországgal szemben.⁹⁰ Források sokaságából tudjuk azonban, hogy sem a magyar kormány, sem a romániai magyar kisebbség politikai vezetése ezt nem így látta. Feltehetően a kijelentés diplomáciai manőver volt Magyary részéről, hiszen tudta, hogy a német diplomácia nem szívesen száll ringbe egyik fél mellett sem.

1929 októberében Titulescu is Berlinhez fordult, hogy a német kormány a Keleti Jótéteti Bizottságban gyakoroljon nyomást a magyarokra az optánskérdés románok által javasolt megoldásának elfogadása érdekében. Ők is csak diplomatikus választ kaptak, melyben a németek kifejtették, hogy maguk részéről üdvözlőnek a megegyezést, de nem látják esélyét annak, hogy a magyar felet befolyásolni tudnák.⁹¹ A magyarok számára ugyanis elfogadhatatlan volt az optánskérdés jótéteti kérdésekkel való együtt tárgyalása, s ezt a németek is nagyon jól tudták. A Young-terv elfogadása jelentős siker volt Németország számára, ezért a német külügyminisztérium nem akarta megterhelni a kedvező helyzetet a két szembenálló fél közötti közvetítéssel.

Az optánsperben azonban nem itt, a Keleti Bizottságban, hanem a második hágai konferencián hoztak határozatot.⁹² A bukaresti német követ szerint a román közvélemény ezt nagy sikerként könyvelte el. Nemcsak Titulescu és Gheorghe Mironescu külügyminiszter, hanem maga a miniszterelnök, Maniu is ebben a szellemben nyilatkozott a kérdésről, a diákok pedig szimpátiatüntetések szerveztek a francia és az angol követség elé.⁹³ A magyarok is meg voltak elégedve a határozattal. A bukaresti német követ azonban úgy vélte, hogy bár a hágai döntés a magyar–román kapcsolatokban a feszültségek oldásával járhat, nagy fordulatot biztosan nem fog hozni a két állam kapcsolatában. Az volt a benyomása, hogy a magyarok Románia aktuális helyzetét nem tartják biztosnak és ezért olyan politikát folytatnak, amelyik arra alapoz, hogy a körülmények kedvező változása esetén a határok is megváltozhatnak.⁹⁴

⁹⁰ PA AA RAV Bukarest 19. A bukaresti német követség (von Mutius) politikai jelentése a Német Külügyminisztériumnak a magyar–román kapcsolatokról, 1929. júl. 31.

⁹¹ PA AA RAV Bukarest 19. A német Német Külügyminisztérium bizalmas tájékoztatása a bukaresti német követségnek, 1929. okt. 29.

⁹² Az első hágai konferencia 1929 augusztusában, a második 1930 januárjában volt.

⁹³ Nicolae Titulescu a Rador sajtóügynökségnek adott interjújában azt nyilatkozta, hogy semmilyen megoldás nem lehetett eléggé jó, de a körülmények között a legjobb megoldás született. Románia aláírta a Young-tervet is. Az interjú az *Universul* című lapban jelent meg 1930. jan. 24-én. Az interjú teljes szövege olvasható még *Titulescu, N.*: *Documente diplomatice* i. m. 322–327.

⁹⁴ PA AA RAV Bukarest 19. Von Mutius politikai jelentése a Német Külügyminisztériumnak a román–magyar kapcsolatokról, 1930. jan. 27.

Konkordátum

A kisebbségi ügyek és az optánskérdés mellett a konkordátum volt a harmadik olyan ügy, amelynek a német külügyminisztérium magyar–román viszonylatban nagyobb figyelmet szentelt.

A konkordátum Románia számára nem egyszerűen az egyházjogi kérdések rendezését jelentette, mivel a témának vallási és nemzetiségi vetülete is volt. Románia első világháború utáni határai között 13–14% görög- és római katolikus népesség élt. 1 137 868-an voltak római katolikusok, akik közül 980 868-an a magyar államtól Romániához csatolt területen éltek. (624 858 magyar, 279 977 német, 5818 román, 52 215 egyéb.)⁹⁵ A görögkatolikusok száma 1 380 000 volt, közülük csupán 80 000-en magyar nemzetiségűek. A Magyarországtól Romániához csatolt területeken négy római katolikus egyházmegye volt, az erdélyi, a nagyváradi, a szatmári és a csanád-temesvári, a görögkatolikusok pedig az 1912-ben alapított hajdúdorogi egyházmegyéhez tartoztak. A konkordátum megkötését ez a helyzet tette szükségessé, illetve az a tény, hogy az egyházmegyéik határai más országokba is átnyúltak.

A konkordátum kérdése már a diplomáciai kapcsolatok felvételekor, a bukaresti nuncius, Angelo Dolci és a vatikáni román követ, Dimitrie Pennescu akkreditációs bemutatkozásának idején is téma volt, 1919-ben. Szinte ezzel egy időben a vatikáni magyar diplomácia is elkezdte hallatni hangját a romániai magyar katolikusok érdekében. Egyebek mellett a magyar diplomácia „aknamunkájának” is köszönhető volt, hogy a konkordátum megkötésének előkészítése nagyon elhúzódott, s a tárgyalások többször is megszakadtak. Végül 1927. május 10-én került sor az egyezmény aláírására, ratifikációjára pedig csak 1929-ben.⁹⁶

Mivel az egyházjogi rendezés jelentős számú német nemzetiségű római katolikust is érintett, sokan úgy vélték, hogy a német diplomácia a magyarhoz hasonlóan komoly aktivitást fejt majd ki a Vatikánban, akár a magyar diplomáciával összefogva. Nem így történt, aminek több oka is volt. Egyfelől a már említett német külpolitikai irányvonalba nem fért bele az ilyen irányú aktív szerepvállalás, másfelől joggal remélhették, hogy az új rendezés a magyarok érdekeit háttérbe szorítva a „német érdekeket” részesíti majd előnyben. Bár a Wilhelmstrasse konkrét lépéseket nem tett a konkordátum befolyásolására, a tárgyalások menetét figyelemmel kísérte.

⁹⁵ Jancsó Benedek: A katolikus egyház helyzete Romániában. Magyar Szemle 1928. 4. kötet 62–63.

⁹⁶ A magyar diplomácia konkordátum-kérdésben kifejtett tevékenységéről bővebben lásd Marchut Réka: A román konkordátum a magyar diplomáciában (1920–1929). Pro Minoritate 23. (2014) tél 3–22.

Németország e tárgyban mutatott érdektelenségére jellemző, hogy az első jelentés ezzel kapcsolatban 1924-ből való, amikor a vatikáni német nagykövet, Carl-Ludwig Diego von Bergen tájékoztatásul közölte a minisztériummal, hogy a két ország között a konkordátum-tárgyalások megkezdődtek.⁹⁷ 1925 novemberében a bukaresti német követ már érdemben tájékoztatta Berlint, amikor arról informálta feletteseit, hogy a megszakadt konkordátum-tárgyalások hamarosan újratekintendők. A nehézséget elsősorban az okozta szerinte, hogy nem volt egyszerű a kisebbségek és a román ortodoxok kívánságait összeegyeztetni. Meglátása szerint a Szentszék a konkordátum megkötésétől nem sokat remélt, de biztos jogi alapot szeretett volna teremteni, különösen a katolikus iskola működésének biztosítására. Úgy vélte, hogy a Nemzeti Párt hatalomra jutása esetén hamar meg tudnának egyezni a felek, mivel ennek vezetői már megszokták Erdélyben a katolikusokkal való együttélést, szemben az ókirályságbeli liberálisokkal.⁹⁸ A vatikáni államtitkár megerősítette a bukaresti német követség november 11-ei jelentésének tartalmát, s a német nagykövet előtt kijelentette, hogy a Szentszék valóban a katolikus iskolaügyet tekinti a tárgyalások legfontosabb kérdésének.⁹⁹ A román kormány a Vatikánban is az olasz politika expozensét látta, s a priori bizalmatlan volt vele szemben, defensívába helyezkedett, mert nem tudta elfelejteni az olasz kormánynak, hogy Mussolini elismerte a Szovjetuniót. „Végre is Gasparri [Pietro Gasparri bíbornok államtitkár – M. R.] csak egy olyan olasz, mint Mussolini ” – mondta állítólag egy román diplomata egy római szalonban.¹⁰⁰

1926 januárjában a vatikáni német nagykövet már arról számolt be, hogy az olasz sajtóügynökség azt a hírt terjesztette, hogy a konkordátum megkötésére hamarosan sor kerül, míg a szentszéki államtitkár, Gasparri pedig arról tájékoztatta a német nagykövetet, hogy a tárgyalások kb. 14 napja lezárultak, és a román tárgyalópartner, Zenovie Păclișanu¹⁰¹ már hazatért, hogy az eredményekről beszámoljon kormányának. A nagykövet azonban úgy értékelte a helyzetet, hogy valószínűleg újabb akadályok gördültek a konkordátum aláírása elé, mivel

⁹⁷ PA AA RAV Bukarest 135. A szentszéki német nagykövet (Bergen) jelentése a Német Külügyminisztériumnak a román konkordátum-tárgyalásokról, 1924. jún. 23.

⁹⁸ PA AA RAV Bukarest 135. A bukaresti német követ (Freytag) jelentése a Német Külügyminisztériumnak, 1925. nov. 11.

⁹⁹ PA AA RAV Bukarest 135. A szentszéki német nagykövet (Bergen) jelentése a Német Külügyminisztériumnak, 1925. nov. 25.

¹⁰⁰ MNL OL K 63 231. cs. 27/3 t. 773/1924 18. Balásy Antal vatikáni követségi titkár jelentése a Külügyminisztériumnak a román konkordátum-tárgyalások elhalasztása tárgyában, 1924. aug. 16.

¹⁰¹ Zenovie Păclișanu (1886–1957) történész, görögkatolikus pap, a Román Akadémia tagja. Erdélyi román származású volt, s mint ilyen, a dualista Magyarországon szocializálódott, így lett az erdélyi románok egyik meghatározó vezéregyénisége.

a Szentszék egy különmegbízottat fog Bukarestbe küldeni.¹⁰² (1926 januárjában Pennescu követ bukaresti utasítások alapján valóban megindította a tárgyalásokat. A reményt keltő indulás a kormány akadékoskodásai miatt azonban hamar megakadt, mivel Bukarestben megerősödött az antikonkordisták tábor.)¹⁰³

A német diplomácia nem csupán nagykövete útján, hanem Bukarestben is figyelemmel kísérte a tárgyalások alakulását. A bukaresti német követ több alkalommal is beszélt a bukaresti nunciussal ez ügyben. Jelentéseiből kirajzolódik az is, hogy a nuncius maga sokkal szkeptikusabb volt a konkordátum megkötésével kapcsolatban, mint a Szentszék.¹⁰⁴

Romániában azonban kormányváltás történt, és újra Averescu került hatalomra. Ez a kormányváltás nemcsak a konkordátum-tárgyalásokban hozta meg az előrelépést, hanem a román–olasz viszonyban is. Románia 1926. szeptember 16-án barátsági és együttműködési szerződést kötött Olaszországgal,¹⁰⁵ ami az elkezdődő magyar–olasz tárgyalások miatt a magyar–román viszonyt is kedvezően befolyásolta. (Olaszország Romániához való közeledése mögött jelentős részben az elmérgesedő olasz–jugoszláv viszony állt.)

Averescut 1926. szeptemberi római látogatása alkalmával XI. Pius félórás pápai audiencián fogadta, majd a román miniszterelnök látogatás tett Gasparrinál is, amiről az olasz sajtó hosszasán cikkezett.¹⁰⁶ Balásy Antal vatikáni magyar követségi titkár Gasparri úgy tájékoztatta, hogy a pápai audiencián a konkordátum ügye nem került szóba.¹⁰⁷ Az audienciáról a szentszéki német nagykövet, von Bergen is táviratban jelentett. Eszerint szeptember 22-én a szentatya privát audiencián fogadta a román miniszterelnököt, aki ezt követően meglátogatta az államtitkárt, Pietro Gasparrit. Bergen szerint Averescu azt nyilatkozta a sajtó képviselőinek, hogy a konkordátumot mielőbb megkötik, de ezt a szentszéki államtitkárság nem erősítette meg, sőt hangsúlyozta, hogy sem a tárgyalások folytatásáról, sem a konkordátum aláírásának időpontjáról nem állapodtak meg. Mindezek alapján úgy fest, Averescu római látogatásának az üggyel kapcsolatban nem volt jelentősége. A látogatás érdemi része valójában

¹⁰² PA AA RAV Bukarest 135. A szentszéki német nagykövet jelentése a Német Külügyminisztériumnak, 1926. jan. 30.

¹⁰³ Marton József: A Szentszék és Románia konkordátuma 1927-ben. Erdélyi Múzeum 57. (1995) 1–2. sz. 56.

¹⁰⁴ PA AA RAV Bukarest 135. A bukaresti német követség jelentése a Német Külügyminisztériumnak, 1926. márc. 2.

¹⁰⁵ Eliza Campus: Politica externa a României în perioada interbelică 1919–1939. București 1975. 22.

¹⁰⁶ Arhiva Ministerului Afacerilor Externe (AMAE) Fond 71. Vatican. 1920–1944. vol. 19. 69–70. Lásd România–Vatican. Relații diplomatice. Vol. 1. 1920–1950. Ed. Marius Ioan Bucur. București 2003. 30–31.

¹⁰⁷ MNL OL K 63 231. cs. 27/3 t. 6/1926 5. Balásy Antal vatikáni követségi titkár számjeltávirata, 1926. szept. 26.

az olasz–román közeledés volt.¹⁰⁸ A magyar és a német követségi jelentés tartalmilag összecsengett egymással, és mindkét esetben Gasparri bíboros volt az információ forrása. Érdekes megfigyelni azonban, hogy a magyar követségi távirat egy nappal későbbi, mint a német, holott a magyar diplomácia sokkal aktívabb volt ez ügyben, mint a német. Nem tudjuk, hogy ennek mi az oka, de az is elképzelhető, hogy Balásy később találkozott Gasparrival, mint Bergen. Mindenesetre az ügy fontosságát a németek szempontjából is mutatja a gyors jelentéstétel.

Bár a Szentszék az Averescu-kormánytól a konkordátum-tárgyalások előrehaladását remélte, a nehézségek továbbra is megmaradtak. A bukaresti nuncius úgy vélte, hogy ennek fő oka az, hogy a román fél szerint idegenek akarnak beavatkozni a belügyeikbe.¹⁰⁹ A nuncius szkepticizmusa 1927 tavaszára még inkább elmélyült. Szerinte ugyanis Averescu kormánya még kevésbé volt hajlandó a konkordátum megkötésére, mint korábban a liberálisok. Mutiusnak az volt a benyomása, hogy a román nacionalista körök egyszerűen a nemzeti autonómia aláadását látják a konkordátumban.¹¹⁰

A dokumentum aláírására végül mégis az Averescu-kormány idején került sor, 1927. május 10-én. Vasile Goldiș és Gasparri bíbornok csendben, minden ünnepélyesség mellőzésével írta alá a megegyezést. Az ortodox oldalról várható támadások leszerelése érdekében egy ideig titokban tartották és sajtóközleményt sem adtak ki róla. A vatikáni német nagykövet például még május 16-án is azt jelentette Berlinbe, hogy „megbízható forrásból” úgy értesült, a konkordátum megkötése néhány napon belül megtörténhet.¹¹¹ Csak bő egy hónappal a dokumentum aláírása után szerzett tudomást arról, hogy az valójában már május 10-én megtörtént.¹¹² A konkordátum teljes szövege diplomáciai körökben is hosszú ideig ismeretlen volt. Azt nem tudjuk, mikor vált nyilvánossá, azt azonban igen, hogy még 1927 októberében is arról panaszkodott a bukaresti német követ, hogy nem áll rendelkezésére a teljes szöveg, és csak egy tartalmi kivonatot tudtak addig lefordíttatni németre. A kivonat alapján ítélve a Vatikán sokban engedett a román kérésnek, különösen a nagyváradi püspökség felosztásával, a bukaresti

¹⁰⁸ PA AA RAV Bukarest 135. A szentszéki német nagykövetség (Bergen) jelentése a Német Külügyminisztériumnak, 1926. szept. 25.

¹⁰⁹ PA AA RAV Bukarest 135. A bukaresti német követség (Mutius) jelentése a Német Külügyminisztériumnak, 1926. nov. 2.

¹¹⁰ PA AA RAV Bukarest 135. A bukaresti német követség (Mutius) jelentése a Német Külügyminisztériumnak, 1927. márc. 18.

¹¹¹ PA AA RAV Bukarest 135. A szentszéki német nagykövet távirata a Német Külügyminisztériumnak, 1927. máj 16.

¹¹² PA AA RAV Bukarest 135. A szentszéki német nagykövet távirata a Német Külügyminisztériumnak, 1927. jún. 17.

római katolikus prímási szék létrejöttével, a püspökök kinevezésével kapcsolatban, a papi állomány románosításával és a római katolikus vagyonok román állami ellenőrzésével kapcsolatban. A román óhajok teljesítése a római katolikus klérus által folytatott magyar propaganda „körülmetélését” jelentette, miközben a német katolikus kisebbség az egyezményrel jól járt – vélte a követ. Információi szerint a konkordátum az új vallásügyi törvénnyel egyidőben fog hatályba lépni, ám a magyar ellenmunka még mindkét szöveg módosítását hozhatja. A bukaresti prímás a követtel szemben a konkordátumban csupán azt látta, hogy a román törekvések érvényesültek, s a Szentszék jóváhagyta álláspontjukat. A nuncius az egyezmény megkötését egyértelmű sikernek könyvelte el, de nem számolt a parlamenti nehézségekkel.¹¹³

1928-ban ismét a liberálisok vették át a hatalmat Ion Brătianu vezetésével. Nicolae Titulescu román külügyminiszter Vatikánba utazott és tárgyalta a pápával a konkordátum ratifikálásáról. A román közvélemény csak ezután, 1928. február 8-án értesült a konkordátum aláírásáról és annak tartalmáról.¹¹⁴ A ratifikálásra azonban csak 1929-ben került sor, és addig még mind a románok, mind a magyarok megpróbálták változtatni rajta saját kívánalmaik szerint. Amikor 1929. május végén a konkordátum ratifikálása a szenátus elé került; a román kormány a Német Párttal együtt a ratifikálás mellett foglalt állást, míg az OMP tiltakozott az ellen, hogy a gyulafehérvári érsekség Majláth Gusztáv gróffal az élén a bukaresti Alexandru Theodor Cisar érsek alá kerüljön.¹¹⁵

Mikor 1927 szeptemberétől új magyar követ került a Vatikánba, a Dísz tér feltétlen bizalmát élvező tekintélyes diplomata Barcza György személyében,¹¹⁶ a magyar külügyminisztérium újra több információhoz jutott a román konkordátum ügyében. Barcza kritikus volt a vatikáni politikát illetően. „A Szentszékekkel szemben a kormányoknak semmiféle fegyverük sincsen, itt sem pressziókkal sem represszáliákkal operálni nem lehet, egy lehetőség van csupán és ez a viszony megszakítása, de a Szentszék jól tudja, hogy ezt bizonyos erősen katolikus államok kormányai parlamentáris nehézségek miatt úgysem képesek keresztülvinni, így nem is igen fél ettől. [...] Minket a Pápa és a Szentszék igen szeret, az ember mást se hall, mint a »notre tres chere Hongrie« etc. etc. de azért soha semmiféle tekintetben nem teszik meg azt, amit a magyar kormány kíván vagy kér, hanem

¹¹³ PA AA RAV Bukarest 135. A bukaresti német követség (Mutius) jelentése a Német Külügyminisztériumnak, 1927. okt. 26.

¹¹⁴ *Adela-Maria Herban*: România–Vatican, 1920–1940: relații diplomatice. Deva 2002. 85.

¹¹⁵ PA AA RAV Bukarest 135. A bukaresti német követség jelentése a Német Külügyminisztériumnak, 1929. máj. 31.

¹¹⁶ *Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918–1945.* Vál., szerk., jegyz. Pritz Pál. Bp. 1994. 441.

teljesen az Egyház egoisztikus érdekeit tartják szem előtt, fűtyülve arra, hogy haragszunk-e vagy sem. [...] A Pápával senki sem beszélhet a saját ügyeiről, ő pedig senkit sem meg, sem ki nem kérdez. Így azután senki sem tud semmit. [...] Gasparrinál sem könnyebb boldogulni. Az öregúr szívélyesebb és neki már fel lehet bármit is hozni és meg is hallgatja, de mondani végeredményben ő sem mond semmit csak általános frázisokat vallási és politikai sauce-val keverve.”¹¹⁷ Barcza feljegyzése jól mutatja, hogy a vatikáni magyar diplomácia érdekérvényesítő képessége meglehetősen korlátozott volt.

A német jelentések sokáig csak száraz tényközlésre szorítkoztak, 1926 ősze azonban fordulópontot jelentett a kérdéssel kapcsolatos hozzáállásukban. Októbertől kezdtek el ugyanis valóban foglalkozni azzal, hogy a konkordátum vajon hogyan érinti majd Románia német katolikusok által lakott területeit: Bukovinát, a Bánátot és a Szatmár-vidéket, ahol a német lakosok magyarokkal, Bukovinában pedig lengyelekkel vegyesen éltek. A kérdés az volt, hogy az adott területek vajon melyik egyházmegyéhez fognak tartozni, és azoknak ki lesz a feje.

A czernowitzi német konzul, Gottfried Walbeck arról panaszkodott egy jelentésében, hogy a bukovinai katolikus egyházi adminisztráció területén nem veszik figyelembe a német papságot. Bukovinában kb. 45 ezer német élt, és a konkordátum eddigi meghíúsulása komoly gondokat okozott az ottani németiségnek. A bizonytalanság időszakában az ott élő németek a lembergi katolikus püspök fennhatósága alá tartoztak, akit Czernowitzban egy apostoli adminisztrátor helyettesített. Kb. 10 000 lengyel katolikus is élt Bukovinában, és a lembergi püspök lengyel adminisztrátort akar kinevezni. Akkori adminisztrátoruk, Steinbach – akinek bár németül hangzó neve volt, lengyel érzelműnek számított – súlyosan megbetegedett, már csak napjai voltak ekkor hátra. A németek attól tartottak, hogy a lembergi püspök Schweiger prelátust nevezi ki adminisztrátornak, akiről mindenki tudta, hogy német neve ellenére „lengyel sovínisztának” számít. A német körök Josef Lüczköt javasolták volna, akinek – a konzul szerint – pártállástól függetlenül nagy támogatottsága volt a hívek körében.¹¹⁸

A konkordátum ratifikálása sem rendezte azonban a bukovinai katolikusok ügyét. Még 1930 tavaszán is nyitott volt ugyanis a kérdés, hogy a bukovinai katolikusok önálló egyházmegyéhez tartozhatnak-e, vagy a szatmári egyházmegyébe kellene tagozódniuk? A iasi-i püspököt, Mihai Robut a németek nem tartották harcias egyéniségnek és kételkedtek abban, hogy ő bármit is tenni fog annak

¹¹⁷ Hoover Archives Stanford, Preliminary Inventory of the György Barcza Nagyalásonyi Papers, Nr. 80030., 3. doboz, Roma 1927–1929. 1928. febr. 17-i naplóbejegyzés. A Barcza-napló digitális másolatát Pritz Pál bocsátotta rendelkezésemre, amiért itt mondok köszönetet.

¹¹⁸ PA AA RAV Bukarest 135. Band 133. A Czernowitz-i Német Konzulátus (Walbeck) jelentése a Német Külügyminisztériumnak és a bukaresti német követségnek, 1926. okt. 16.

érdekében, hogy Bukovina oda tartozzon.¹¹⁹ 1930 nyarán végül a bukovinai terület egyesült a Iasi egyházmegyével.¹²⁰

A bánáti eseményekre a német diplomácia figyelme a konkordátum megkötésének idejében terelődött. Május 15-én Angelo Maria Dolci nuncius gróf Majláth Gusztáv gyulafehérvári püspök jelenlétében felszentelte Augustin Pachát apostoli adminisztrátornak.¹²¹ A német kisebbség politikai vezetői tartottak attól, hogy Pacha után majd egy román püspök kezébe kerül az egyházmegye.¹²² Féltek, hogy amennyiben a rendezés a német kisebbség érdekeit sértené, megindulna egy protestantizálódási folyamat elsősorban a német értelmiség, de a nép egy részének körében is. Az alsópapság és a nép maradék része pedig irredenta magyarrá válna. Azt az álláspontot képviselték, hogy egy olyan egyházmegyének, amelyben a lakosság 80%-a sváb származású, csak német egyházi vezetése lehet. Ráadásul ez lenne a román állam elsődleges érdeke is – hangsúlyozták.¹²³

Haas részletesen beszámolt Mutius követnek Pacha felszentelésének ceremóniájáról. Az ünnepség nemcsak nagyon színes és pompás egyházi rendezvény volt, hanem egyben politikai színjáték is. Pacha a következő sorrendben beszélt a különböző nyelveken: latinul, románul, németül, magyarul. Összesen 14 beszédet tartottak: Temesvár prefektusa, a görögkatolikus Antoniu Bogdan, aki románul és olaszul beszélt; az egyházközség egyik képviselője a nunciust franciául köszöntötte, aki olaszul válaszolt; aztán a német-sváb népközség nevében dr. Hoffmann németül szólt; a magyarok képviselője magyarul; Kräuter parlamenti képviselő németül és románul; a romániai Német Párt elnöke, Hans Otto Roth

¹¹⁹ PA AA RAV Bukarest 135. Band 133/II. A Czernowitz-i német konzulátus jelentése a bukaresti német követségnek, 1930. márc. 31.

¹²⁰ PA AA RAV Bukarest 135. Band 133/II. A bukaresti német követség (Mutius) jelentése a Német Külügyminisztériumnak, 1930. aug. 27.

¹²¹ Az apostoli adminisztrátort a pápa nevezi ki olyan terület vezetésére, amely politikai és/vagy egyházszervezési okokból még nem szervezhető meg egyházmegyeként. Temesvár és környéke eredetileg a csanádi egyházmegyéhez tartozott, a trianoni határokkal viszont három ország területére szakadt szét. Egyháziójogilag először a terület csanádi egyházmegyéről való leválasztását kellett rendezni, amelynek a feje Glattfelder Gyula volt. Az önálló temesvári egyházmegyét a megkötött konkordátum értelmében 1930. jún. 5-én alapították meg, és szept. 29-én Pacha lett az első püspöke. A Romániához csatolt egyházmegyei területen hozzávetőleg 430 ezer római katolikus élt, akik közül kb. 350 ezren voltak németek. (Adatok innen: PA AA RAV Bukarest 135. Band 133. A szentszéki német követség jelentése a Német Külügyminisztériumnak, 1927. máj. 12.) Az ünnepségen jelen volt Alexandru Nicolescu lugosi görögkatolikus püspök is, de Haas jelentése nem tesz róla említést. Augustin Pacha életrajzát lásd *Horst Fassel*: Pacha, Augustin. Neue Deutsche Biographie 19. 1999. 744. (<https://bit.ly/2JjpNCC>, letöltés 2019. márc. 18.)

¹²² Ugyanezt a lehetőséget fogalmazta meg a szentszéki német követ, Bergen is. Lásd PA AA RAV Bukarest 135. Band 133. A szentszéki német nagykövet jelentése a Német Külügyminisztériumnak, 1927. máj. 12.

¹²³ PA AA RAV Bukarest 135. Band 133. A Temesvári Német Főkonzulátus jelentése a bukaresti német követségnek, 1927. máj. 17.

egy kitűnő német beszédet tartott, amelyben elmondta, hogy Pacha is a németiség egyik vezetője. Az OMP részéről Jakabffy Elemér magyarul szólt, és a helyzethez nem illő módon felhívta Pacha figyelmét arra, hogy csak akkor végzi jól a feladatát a jövőben, ha nemzetiségre való tekintet nélkül szolgál majd. Pacha ezt a megjegyzést természetesen ignorálta. Haas a német beszédeket mind nagyszerűnek tartotta. Jakabffy „kisiklását” szerint a magyar körök is elítélték, mert az újabb ékes bizonyítékát szolgáltatva az „elnyomott” magyar arroganciájának. Majláth püspök szerint kompromittáló módon helyeselt a magyar politikus megjegyzésénél, ráadásul szerencsétlen módon éppen a román királyi himnusz alatt hagyta el a termet. Haas tartott attól, hogy kevés az esélye annak, hogy a majdani szatmári püspöki székre is német származású személy kerüljön. Ha azonban – amit valószínűnek tartott – a szatmári egyházmegye a nagyváradi püspökség alá fog kerülni, biztos volt abban, hogy nem lesz német püspök az élén.¹²⁴

A konzul beszámolóját Mutius követ továbbította Berlinbe, egyúttal örömét fejezte ki Pacha kinevezése kapcsán, hisz ő is a bánáti svábok szimbólumának tartotta őt. A követ egyúttal azt javasolta, hogy járjanak közben a Vatikánnál, hogy más egyházmegyében is német származású papot szenteljenek fel püspökké.¹²⁵ Míg tehát a magyar külügyi apparátus már a konkordátum-tárgyalások kezdetétől aktívan próbált befolyást gyakorolni a folyamatra, a német diplomácia tulajdonképpen csak a konkordátum megkötése utáni időszakban próbálta meg érdekeit érvényesíteni.

A magyarok politikai elitjének egyáltalán nem tetszett Pacha személye. Minden bizonnyal a magyar kormány intenciójára közölt cikket a *Pester Lloyd* is *Ungarn und die vatikanische Osteuropapolitik* címmel.¹²⁶ A temesvári német főkonzul, Haas szerint Pacha püspök nagyon kínosan ügyelt a nemzetiségek iránti korrektségre, különösen a magyarok iránt, a *Pester Lloyd* cikke ezért igazságtalanul támadta meg. A cikk felemlegeti a magyar katolikusok elleni jogtalanságokat. Haas konzul a cikkel kapcsolatban amellet foglalt állást jelentésében, hogy a szatmári és a nagyváradi püspökség egyesítése valójában elkerülhetetlen, amint Cisar érsek primási kinevezése is. Személyesen úgy vélte, hogy német katolikus kisebbségi szempontból nézve a szentszéki politika, amely leginkább a hitéleti kérdésekre fókuszált, csak üdvözlendő lehet. Szerinte a hitéleti szempontokat a magyar egyház nagyon elhanyagolta, mivel a magyar pap elsősorban állami

¹²⁴ Uo.

¹²⁵ PA AA RAV Bukarest 135. Band 133. A bukaresti német követség jelentése a Német Külügyminisztériumnak, 1927. máj. 23.

¹²⁶ PA AA RAV Bukarest 135. Band 133. A budapesti német követség (Hans Schoen) megküldi a Német Külügyminisztériumnak a *Pester Lloyd* egyik cikkét: Ungarn und die vatikanische Osteuropapolitik. 1927. okt. 21.

alkalmazottnak érezte magát, a cölibátus gyakran csak papíron létezett, a hívőkkel szembeni tisztelet pedig szinte a nullával volt egyenlő. A hittantanítást, hasonlóan a papképzéshez, csupán csak formalitásnak lehetett tekinteni. Amikor a püspök megpróbálja a vallásos életet az egyházközségek gyakoribb meglátogatásával megélné, az a még mindig magyar mentalitású svábok körében ellenérzést vált ki, és ez egészen addig így lesz – írta –, amíg a püspök a teljes alsópapságot meg nem tudja újítani Németországból származó papokkal.¹²⁷

A bánáti és a bukovinai helyzet közötti párhuzamosságokra hívta fel a figyelmet a temesvári főkonzul a bukaresti német követségnek küldött egyik jelentésében. Akik Bukovinában a lengyelek, azok a Bánátban a magyarok – állapította meg. A románok pedig romanizálni szeretnék a németiséget. A kisebbségi német nép nagy része eltávolodott a katolikus vallástól és félő, hogy protestánsokká válnak. Abban bíznak, ha a bukovinaiak Iașihoz kerülnének, az ottani püspök német érzelmű papokat küldene a bukovinai német falvakba. A legjobb az volna, ha a bukovinai terület önálló adminisztrációt kapna, melynek élére egy németérzelmű érsek kerülne, ugyanúgy mint a Bánátban Pacha. Számoltak azonban azzal is, hogy a bukovinai terület Szatmárhoz kerül szintén önálló igazgatással.¹²⁸

A német mozgalom létrejöttét a szatmári egyházmegye papjai Boromisza Tibor püspökkel az élükön nem nézték jó szemmel.¹²⁹ Az 1928-ban Boromisza helyére került Szabó István hasonló beállítódása is közismert volt.¹³⁰ A konkordátum értelmében a Szentszék a Szatmári és a Várad püspökségeket egyenrangú püspökségekként egyesítette 1930-ban. (A romániai római katolikusok feje pedig a bukaresti érsek, Alexandru Teodor Cisar lett.) A közös szatmári-várad püspök személyének a kinevezése diplomáciai „lobbítványosságokat” indított el a Vatikánban. A román és a német érdekek megegyeztek, mert mindkét fél egy németbarát személyt szeretett volna a püspöki székbe ültetni. A magyar politikai és egyházi vezetés pedig magyar szellemiségű püspöknek örvendett volna.

A nagykarolyi Gauamt (Körzeti Hivatal) már 1928-ban levélben fordult XI. Pius pápához, amelyben kérte egy német püspök kinevezését.¹³¹ De nemcsak a Gauamt, hanem a szentszéki német nagykövetség is aktivizálta magát a kérdésben. Clemens von Brentano követségi tanácsos Borgongini államtitkár-helyettessel beszélt, és meglepődve tapasztalta, hogy előtte a kérdés ismeretlen volt.

¹²⁷ PA AA RAV Bukarest 135. Band 133. A Temesvári Konzulátus (Haas) jelentése a Vatikán magyarországi politikájáról, 1927. nov. 13.

¹²⁸ PA AA RAV Bukarest 135. Band 133/II. A temesvári német főkonzulátus jelentése a bukaresti német követségnek, 1928. okt. 2.

¹²⁹ Baumgartner B.: Kisebbség a kisebbségben i. m. 185.

¹³⁰ Uo. 187.

¹³¹ Uo. 188. Lásd még PA AA RAV Bukarest 135. Band 133. A Német Külügyminisztérium leirata a bukaresti német követségnek, 1929. febr. 1.

Brentano úgy vélte, amennyiben a Szentszék és Románia között konfliktus adódna, a követség beavatkozását nem tartaná ajánlatosnak.¹³²

A temesvári németek püspökjelöltjei Joseph Korner temesvári teológiaprofesszor és Mathias Ferch temesvári kanonok voltak. Franz Kräuter bánáti német országgyűlési képviselő Korner professzor mellett érvelt a vatikáni német nagykövetségen.¹³³ A szatmári németek által javasolt Unterwegert Kräuter nem tartotta alkalmasnak a püspöki székre. A jelöltállításból természetesen a budapesti kormány sem maradt ki: vagy Mayer Antal nagyváradai adminisztrátor vagy Monay Ferenc minorita atyát szeretne volna a püspöki székben látni. A temesvári német konzul és a román kormány egyik jelöltet sem tartotta elfogadhatónak, míg a bukaresti nuncius és Valeriu Traian Frențiu nagyváradai görögkatolikus püspök Mayer kinevezését támogatta volna. A bukaresti nuncius, Dolci azonban a temesvári apostoli kormányzónak, Augustin Pachának ígérte a püspöki széket, aki ellen a román kormány természetesen nem emelt szót.¹³⁴ Pacha azonban nem fogadta ezt el. (1930. augusztus 15-étől a temesvári egyházmegye püspöke lett.) A bukaresti érsek jelöltje Zombory László volt, ám a németek úgy vélték, hogy személye csak a magyarosítás folytatását erősítette volna. Lehetséges alternatívának számított még Szabó István apostoli kormányzó püspöki kinevezése. A román kormány valódi jelöltje a nagyváradai román származású dr. Iosif Pop volt. A temesvári konzulnak még ő is elfogadhatóbb lett volna, mint a magyar kötődésű jelöltek.¹³⁵

A pápa végül Fiedler István temesvári kanonok vagy Korner professzor kinevezésére utasította a bukaresti nunciust. Dolci megvárta a román miniszterelnök, Iuliu Manu döntését, és Fiedler István nevét írta a kinevezési okmányra. Fiedler beiktatására Szatmárnémetiben került sor 1930. október 16-án.¹³⁶ A román kormány, valamint a szatmári és a bánsági német vezetők elégedettek voltak a püspök személyével, az erdélyi magyar lapok viszont fennhangon támadták a vatikáni döntést. „A sokat szenvedett magyarság ismét egy fájdalmas arcülést kapott onnan, ahonnan legkevésbé érdemelte (tudniillik a Szentszéktől – M. R.)” – írta Paál Árpád a *Keleti Újság* hasábjain.¹³⁷

¹³² PA AA RAV Bukarest 135. A szentszéki német nagykövetség (von Brentano) jelentése a német Külügyi Hivatalnak, 1928. aug. 22.

¹³³ Baumgartner B.: Kisebbség a kisebbségben i. m. 188.

¹³⁴ Ennek ellenére a bukaresti német követ, Mutius azon a véleményen volt, hogy a bukaresti nuncius erős magyar befolyás alatt állt. Tévedett. PA AA RAV Bukarest 135. Band 133/II. A bukaresti német követség (Mutius) jelentése a Német Külügyminisztériumnak, 1930. aug. 27.

¹³⁵ Baumgartner B.: Kisebbség a kisebbségben i. m. 189–190.

¹³⁶ Uo. 191.

¹³⁷ Paál Árpád: Új püspök Szatmáron. Keleti Újság, 1930. október 13.

Összegzés

A bemutatott témák mindegyike aktuális volt az egész tárgyalt évtizedben – néhány szempontból még azután is –, és ez lehetővé teszi, hogy ne csak epizódyszerűen lássunk rá a német diplomácia tevékenységére, hanem folyamatában vizsgáljuk azt.

A tanulmányban tárgyalt ügyek azt mutatják, hogy Németország amennyire csak lehetett, távol akarta tartani magát a magyar–román konfliktusoktól. Ahol azonban úgy érezte, hogy érdekei forognak kockán, a maga akkoriban még viszszafozott módján megpróbált hatni a folyamatokra. Berlinben nem akartak állást foglalni „Budapest vagy Bukarest” kérdésében, mert az megnehezítette volna az ország európai pozíciójának visszaszerzését, de épp ennek érdekében az optánsper végső felvonásánál mégis a magyar félnek igyekeztek kedvezni.

Alapvető különbség volt a magyar és a német külpolitikai vonalvezetésben, hogy míg az előbbi a revíziós céljainak alárendelve a kisebbségi kérdést állandóan napirenden tartotta a kisantant államaival való kapcsolataiban, az utóbbi – bár saját kisebbségének kérdése fontos volt számára – nem terhelte meg ezzel a bilaterális kapcsolatait.

A bethleni külpolitika felismerte, hogy a revíziós sikerekhez Németországra lesz szüksége, azt azonban nem látta vagy nem akarta tudomásul venni, hogy az 1920-as években a német külpolitika még más utakon járt, és egyáltalán nem a magyar–német sorsközösség útját tartotta sajátjának. A román–német viszonyt (a világháború utáni gazdasági elszámolások kérdése mellett) jelentősen megterhelte a „német–orosz szövetség” kérdése, miközben gazdaságilag sokkal fontosabb partnerei voltak ekkoriban egymásnak, mint Magyarország és Németország. A francia orientációjú román külpolitika azonban a békeszerződések által létrehozott helyzetben, ha akart volna, sem tudott volna úgy tekinteni Németországra, mint Magyarországra.

HUNGARIAN–ROMANIAN RELATIONS AND THE GERMAN MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS IN THE 1920s

By Réka Marchut

SUMMARY

Due to their mutually exclusive nature, the aims of Hungary and Romania were diametrically opposed in the inter-war period. The relations between the two countries were significantly influenced by the politics of the European great powers, into whose ranks Germany had been reintegrated by the late 1920s. While the German Ministry of Foreign

Affairs exerted no great influence on the evolution of Hungarian–Romanian relations, it occupied a key place in the foreign affairs of both countries. From this perspective, it is important to see clearly how those in charge of the direction of German foreign affairs regarded Hungary and Romania and the issues that brought them into opposition, and what the key questions were in their bilateral relations that appeared important enough to raise the attention of the German politicians. Such are the questions to which the paper seeks to offer answers.

MAGYAROK A SPANYOL IDEGENLÉGIÓBAN*

A mai Nyugat-Szahara (először Rio de Oro, majd Spanyol-Szahara) és a Spanyol Idegenlégió sokáig annyira összetartozott, hogy ha az egyiket említették, akkor – akár kimondatlanul – a másikra is gondoltak egyúttal. A Légió Spanyolország egyik hatékony eszközeként szolgált az afrikai gyarmatok megvédelmezésében, és a francia idegenlégióhoz hasonlóan az állomány egy jelentős része ide is külföldről érkezett. Több forrás jelzi, hogy magyarok is szolgáltak a szervezetben, ha nem is túl nagy létszámban. A történészek körében ismert tény, hogy az 1900-as évek elejétől több magyar katona – sokan eredeti rangjuk megtartásával – hosszabb-rövidebb időre még a spanyol hadseregben is alkalmazást nyert. Azt azonban kevesebben tudják, hogy a spanyol polgárháborúban a magyarok nemcsak a köztársasági erők oldalán, de a francoisták soraiban is harcoltak. A magyar légionáriusok szerepe a polgárháborúban azért is fontos, mert a magyar történészek eddig elsősorban a köztársasági erők oldalán harcolt magyar önkéntesek tevékenységével kapcsolatos eseményeket kutatták,¹ míg az „ellenforradalmi oldalon” szolgálók tevékenységét tagadták vagy marginalizálták.² A második világháború után Magyarországról elmenekült katonák által létrehozott Magyar Harcosok Bajtársi Községe igen jó kapcsolatot ápolt a Franco tábornok által vezetett Spanyolországgal, így a spanyol hadsereg és a titkosszolgálat különböző szervezeteivel is. Ennek következtében 1953–1954-ben az MHBK megszervezte, hogy magyar tisztek szerezhessenek gyakorlatot a Spanyol Idegenlégióban. Tanulmányomban ezeket az eseményeket kívánom feldolgozni.

* A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíj keretében készült.

¹ Fontosabb írások a spanyol polgárháborúban szolgált magyarokkal kapcsolatosan: *Harsányi Iván*: A spanyol polgárháború és magyar önkéntesei, Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége. Bp. 1996.; *Üő*: A Franco-diktatúra születése (1938–1939). Bp. 1988.; *Gergely Imre*: Magyarok a spanyol néppel 1936–1939. Bp. 1977.; *Molnár István*: Magyar önkéntesek a spanyol nép szabadságharcában. Bp. 1959.; *Györkei Jenő*: A spanyolországi nemzetközi brigádok megalakulásának 40. évfordulójára. Hadtörténelmi Közlemények 23. (1976) 3. sz. 469–494.; *Üő*: Magyar önkéntesek a spanyol polgárháborúban. Bp. 1977.; *Üő*: Spanyol földön a szabadságért. Bp. 1963.

² A kutatásom során kapcsolatba kerültem Harsányi Iván professzorral is, aki évtizedeken keresztül foglalkozott a spanyol polgárháborúban való magyar részvétellel. Személyes beszélgetésünk során elmondta, hogy szerinte csak két tartalékos állományú magyar katona csatlakozott a köztársaságiak ellen harcoló erökhöz, valamint azt, hogy egy visszaemlékezés szerint az egyik magyar – egy pilóta – tényleges tevékenységet nem folytatott, de elvárta a szállodaköltségeinek kifizetését. A professzor úr meglepődött, amikor az Állambiztonsági Levéltár, valamint más levéltárak dokumentumai és egyéb bizonyítékok alapján egyértelművé vált, hogy mégis harcoltak magyarok – bár sokkal kisebb számban, mint a köztársaságiak oldalán – a francoista csapatok soraiban. (Erről először lásd *Besenyő János*: A Spanyol Idegenlégió magyar katonái. BBC History 8. (2018) 4. sz. 79–83.)

A Légión

A Spanyol Idegenlégión elődjét, a Légión 1835. június 28-án hozták létre a korábban a Francia Idegenlégiónban szolgált önkéntesekből. Az alakulat elsődleges feladata Izabella királynő támogatása volt az 1833–1840 között zajló első karlista háborúban. A feladatát betöltő és rendkívül nagy veszteséget szenvedő szervezetet 1838. december 8-án feloszlatták. A Spanyol Idegenlégión (*Tercio de Extranjeros*)³ létrehozását már 1919-ben elhatározta a spanyol katonai vezetés, de csak 1920. január 28-án királyi dekrétummal hozta létre az akkori spanyol király, XII. Alfonz. A Tercio a spanyol gyalogság harci formációja volt a 16. század második harmadától a 17. század közepéig. A szó jelentése, „harmad” onnan ered, hogy a tercio kezdetben a mindenkor teljes gyalogság egyharmadát foglalta magában. A tercio jelentősége az volt, hogy elsőként egyesítette a szálfegyverrel és a tűzfegyverrel felszerelt gyalogságot egyazon alakulatban. A tercio mint önálló taktikai egység körülbelül egy ezrednyi erőt (háromezer főt) jelentett. Tíz századra tagozódott, közülük nyolc kétszáz pikásból, száz arkebuzírból (a muskétánál könnyebb kánócos löfegyvert használó gyalogos) és húsz muskétásból állt. Ez a fajta egység biztosította majd egy évszázadon keresztül a spanyol gyalogság verhetetlenségét.

A Spanyol Idegenlégión (a továbbiakban: Légión) létrehozása mögött az a terv állt, hogy az afrikai hadszíntéren sikertelenül tevékenykedő, gyengén kiképzett, nagy veszteségeket szenvedő, főként sorozott állományból álló egységeket jól kiképzett, „hivatalos” katonákkal váltsák fel.⁴ Azt remélték, hogy a francia mintára létrehozott spanyol katonai egység legalább annyira sikeres lesz majd, mint a Francia Idegenlégión. A Légión az akkori hadügyminiszter José Villalba Riquelme alárendeltségébe került, az első parancsnokának José Millán-Astray Terreros alezredest nevezték ki, aki már 1920 első felében el is kezdte az első zászlóalj (bandera) felállítását Ceutában. A spanyol tábornoki kar és az anyaországban állomásozó tisztek egy része ugyan ellenezte a Légión felállítását, az új parancsnokot azonban ez nem zavarta és a biztos uralkodói támogatás tudatában rövid időn belül még további négy zászlóaljat állított föl,⁵ amelyeket főként spanyolokkal, a korábbi latin-amerikai spanyol gyarmatokról (például Kubából) származókkal, illetve kisebb számban külföldi állampolgárokkal töltöttek fel. 1921-ig csak három zászlóaljból állt a Légión, de a rif háború (1920–1926) következményeképpen – amelyben szinte egyedüliként mutatott fel győzelmeket a Légión – további két zászlóalj felállítására kapott lehetőséget. Az idegeneket ekkor egy kínai, három japán, egy német, egy osztrák, egy olasz, két

³ Szabó József: *Hadtudományi lexikon*. Bp. 1995. 1319.

⁴ José E. Alvarez: *The Betrothed of Death: The Spanish Foreign Legion During the Rif Rebellion, 1920–1927*. Westport 2001. 13.

⁵ Uo. 59.

francia, négy portugál, egy máltai, egy belga, egy orosz herceg és egy New Yorkból származó fekete-afrikai légiós képviselte.⁶ Szentmiklósy Jenő, Barcelonába akkreditált magyar konzul 1921-ben az egyik jelentésében hasonlóképpen nyilatkozott a Légio összetételéről: „Még a katalánok és a baszkok is, akik a madridi kormánnyal szemben rendszerint ellenzéki álláspontot szoktak elfoglalni, de sőt a szocialisták is, akik a marokkói protektorátus eszméjét kezdettől fogva elvetették és annak mielőbbi teljes feladását a legújabb időig követelték – még ezek is nemcsak hogy nem fejtenek ki semminemű ellenállást, hanem a maguk részéről is igen nagy számban adtak kontingenst az idegen légiónak nevezett csapatok létszámának az emeléséhez. Az »idegen légio« ugyanis távolról sem áll tisztán »idegenekből«, hanem túlnyomó nagy részben spanyol és elég nagy számban Argentínából és Kubából idejött testvér-nemzetbeli önkéntesekből.”⁷

A zászlóaljak egy parancsnoki századból, két lövész századból és egy géppuskás századból álltak. A Légio első bázisát Ceutában hozták létre, mivel a szervezetet elsődlegesen a spanyol-afrikai területeken, gyarmatokon alkalmazták, az első bevetésre pedig Spanyol Észak-Afrikában, a rif háborúban került sor. A háborúban való helytállásuk miatt kapta meg az egység a Marokkói Tercio (Tercio de Marruecos) nevet, de a háború végére már csak Tercionak nevezték őket, s ekkorra már a spanyol hadsereg egyik legjobban kiképzett, felszerelt, ellátott és legelismertebb alakulatának számított. A világ ekkor ismerhette meg a későbbi spanyol államfő, Francisco Franco Bahamonda nevét, aki maga is részt vett a Légio létrehozásában, az első zászlóalj parancsnokaként pedig a rif háború szinte minden csatájában részt vett és személyesen is nagy szerepe volt Abdel Krím legyőzésében, majd a légioparancsnok helyettese lett. A Légio Juan Yagüe alezredes vezetésével igen komoly szerepet játszott a spanyol polgárháborúban (1936–1939) is, ahol a köztársasági kormány ellen fellázadó Franco tábornok oldalán harcolt a marokkói alakulatokkal együtt.

A második világháborúban a Légio több egysége vett részt a németek számára átengedett „kék divízió” állományában, ahol további harci tapasztalatokra tettek szert. A világháború után azonban jött a keserű pohár. A spanyolok semlegesként elkerülték ugyan a felelősségre vonást, a francoista rezsim azonban elszigetelődött és egymás után kezdte elveszíteni az afrikai gyarmatait. Először Spanyol-Marokkót 1956-ban, így a Légio itt állomásozó egységei Ifnibe, Ceutába, Mellilába, illetve Spanyol-Szaharába kerültek át. Az elkövetkezendő években az alakulat katonái a spanyolok 1976-os kivonulásáig minden helyi csatában részt vettek.

⁶ Uo. 19.

⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) K 63, 273. cs. 29. t. 1922. 29/I 788/P. szám 27. (1921. okt. 16.)

1957–1958-ban az „elfeledett háborúban” a marokkóiak megtámadták Ifnit, ahol a Légión egységei a helyiekből toborzott segéderőkkel sikeresen megvédték az enklávét, amelyet a győzelem ellenére Spanyolország mégis átadott a marokkóiaknak. Ezután a Légión egységeit Spanyol-Szaharába helyezték át, ahol ismét átszervezték, illetve feltöltötték az állományt.

Azonban itt sem maradt nyugtuk, hiszen a szaharáviak is független államot akartak és 1967-ben megalapították saját politikai szervezetüket, a Szaharai Felszabadítási Mozgalmat (Harakat Tahrir saguia el-Hamra wa Oued ed-Dahab), amelynek első vezetője a tanárként dolgozó Mohamed Sidi Ibrahim Bassiri lett. Bár a szervezet békésen kívánta megszerezni a függetlenséget, hamarosan véres összecsapásra került sor köztük és a Légión egységei között. A szaharáviak ezek után 1973. május 10-én létrehozták a Polisario Frontot (Frente Popular para la Liberacion de Saguia El-Hamra y Rio de Oro), amelynek célja Nyugat-Szahara fegyveres harccal történő teljes felszabadítása volt. Az új szervezet az első akcióját tíz nappal később, május 20-án hajtotta végre, amikor tagjai megtámadták az El-Khangában lévő spanyol katonai ellenőrző pontot. Hamarosan több más támadást is végrehajtottak olyan kisebb katonai állomáshelyek ellen, mint Mahbas, Echderia, Bir Lehmar, Tifariti, Hauza, Amgala vagy Guelta Zemmour, illetve többször megtámadták a Bou Craa-i foszfátbányákat, és megrongálták a bányákat a kikötővel összekötő foszfátszállító berendezéseket. A spanyolok ekkor még sajátjukként tekintettek a Nyugat-Szaharára, így mozgósították a hadsereg egységeit, hogy leszámoljanak az új fegyveres csoporttal. 1974 márciusában megindították a „Barrido” hadműveletet (Operacion Barrido), amelynek során a Policia Territorial és a Tropas Nomadas egységei mellett harci helikoptereket is bevetettek a Polisario fegyveresei ellen. Bár a szervezet súlyos veszteségeket szenvedett, felszámolni nem tudták, sőt egyre több szaharávi csatlakozott hozzájuk, akik közül többen korábban a Légiónban vagy a helyiekből szervezett katonai és rendőri szervezetekben szolgáltak. Azonban nemcsak a szaharáviak, hanem Marokkó és Mauritánia is jogot formált a Spanyol-Szahara területére, amelyet végül a gyarmatot megtartani nem tudó spanyolok a két szomszédos ország számára adtak át. Ez pedig egy 1990-ig tartó – igazából még ma is befejezetlen – háborút eredményezett az óslakosok, Mauritánia és Marokkó között. A Légión egységeit végül 1976-ban teljes egészében kivonták Nyugat-Szaharából, majd az állomány nagyobbik részét a Kanári-szigetekre diszlokálták. Ezzel a szervezet afrikai tevékenysége nagyrészt megszűnt, bár kisebb egységeik maradtak Ceutában és Mellilában. 1987-ben pedig úgy alakították át, hogy külföldiek már nem vállalhattak benne szolgálatot, csak a spanyolajkúak. 2001 óta, amikor eltörölték a sorkatonai szolgálatot Spanyolországban, ismét jelentkezhetnek külföldiek is a Légiónba.

Magyar önkéntesek a Légióban

Az első évektől a polgárháborúig

Bár a külföldön katonai szolgálatot vállaló magyarok főként a Francia Idegenlégióba léptek be, jó páran vállaltak szolgálatot a Spanyol Idegenlégióban is, ám róluk sokkal kevesebb információ maradt fenn, mint a franciáknál szolgálókról. 1921-ben a Légió megalakításának kezdetén Szentmiklós Jenő konzul egy jelentésében arról tudósított, hogy bár több külföldi jelentkezett a Légióba, magyar légionáriusról nincs tudomása.⁸ Ez az információ akkor helytálló is volt, mivel csak a konzul jelentése után 20 nappal – 1921. szeptember 21-én – lépett be a Légióba az első magyar, az erdélyi születésű Nagy Károly, aki a további életének nagy részét ott is töltötte el. Az 1899. március 10-én született Nagy a székely hadosztály zászlósaként szolgált az első világháborúban, majd kalandos úton került Spanyolországba, ahol 1921. szeptember 21-én Szász Nagy Károly néven belépett a Légióba. Katonai múltja és tapasztaltsága miatt gyorsan emelkedett a ranglétrán és alig egy éven belül altiszti rendfokozatot szerzett. Azonban az egyedüllétet nehezen bírta, így az *Ellenzék* című lapban újsághirdetés útján⁹ szűkebb hazájában, Kolozsvárott keresett magának párt.¹⁰ Az *Ellenzék* szerkesztője érdekesnek találta a Légióban szolgáló magyar altiszt élettörténetét, ezért pár hónappal később interjút készített vele, így az olvasók megismerhették az akkor már tizennégy hónapja a Légióban szolgáló erdélyi magyar férfi történetét. Nagy már a rifekkel szembeni első összecsapásban kitüntette magát, így őrmesterré léptették elő, majd alig egy éven belül alhadnagy lett, ami már nemcsak a katonai múltjának és tapasztalatának volt köszönhető, hanem annak is, hogy nagyon sok légiós tiszt életét vesztette egységének az élén. Elbeszéléséből az is kiderül, hogy amikor a spanyolok súlyos vereséget szenvedtek a rifektől – akik több tábornokot, tisztet, katonát is foglyul ejtettek –, viasszasorulva a tengerparti sávba megszervezték a Légiót, amelyet szinte azonnal – komolyabb kiképzés nélkül – bevetettek a helyiek ellen. Ennek ellenére a Légió többször is sikert aratott a rifek ellen és a

⁸ „Marokkóba küldött csapatok részben teljesen ki nem képzett önkéntesekből, részben csak félig kiképzett rendes katonaságból is állanak, úgy hogy ezek utólagos kiképzése elengedhetetlenül szükséges, mielőtt a csapatok teljesen harcképesekké válnának. Az idegenek közt, akik szolgálatukat a spanyoloknak felajánlották, vannak angolok, oroszok, németek, sőt osztrákok is, magyar legionárius létéről eddig még nem hallottam semmit.” MNL OL K 63, 273. cs. 29. t. 1922. 29/I 674/P. szám 52. (Barcelona, 1921. szept. 1.)

⁹ Apróhirdetések – Levelezés. *Ellenzék*, 1922. december 30. 8.

¹⁰ Úgy tűnik, Nagy végül nem talált magának társat Erdélyben. Az 1967-es gyászjelentése szerint ugyanis a felesége doña María Eugenia Alonso Marín volt, akivel közösen kilenc gyermeket neveltek fel. A magyarságához való ragaszkodását jól jelzi, hogy az egyik fiát Károlynak, illetve unokáját Juliskának nevezte el. (<https://bit.ly/2Uqr5ws>, letöltés 2019. márc. 10.)

hadjárat vezető erejévé vált.¹¹ Az érdekes tudósítást alig három hónap múlva egy újabb követte az *Ellenzék*ben, amelyben Nagy további történeteket osztott meg az olvasókkal. Kiderült, hogy Mellilában kezdte a szolgálatát, ahová több német, osztrák és magyar társával együtt 1921. június 13-án érkezett, és ekkor elkezdett naplót is vezetni, amely szintén megjelent a kolozsvári lapban. Ebben leírja a Mellila és Nador környéki harcokat, ahol az élvonalba vezényelt idegenekből álló század olyan nagy veszteségeket szenvedett, hogy csak kilenc emberük maradt harcképes.¹² Nagy végigszolgált a marokkói hadjáratot, amelynek a végén a Légión egyik legtapasztaltabb altisztjeként tartották számon.¹³ 1936. december 5-én zászlóssá léptették elő, amellyel elismerték harci teljesítményét, munkájának kiváló minőségét, légionárius szellemét, tudását és harci morálját. Később a spanyol polgárháborút is végigharcolta, ahol több összecsapásban is kitüntette magát,¹⁴ hadnagyi rendfokozatot és újabb kitüntetésekert kapott. Az egyik ilyen – a spanyol katonai felső vezetés által is elismert – kiemelkedő esemény Boadilla del Monte és Majadahonda térségében történt, ahol a magyar altiszt a szakaszával négyszáz szovjet katonát és négy harckocsit tartóztatott fel, amiért kitüntetésben is részesült. 1937. január 6-án az El Platino elfoglalásáért folytatott hadműveletben Nagy megsebesült, amiért a „Hazáért vállalt áldozat” kitüntetés (Medalla de Sufrimientos por la Patria) adományozták számára.¹⁵ A sebesülései miatt katonai szolgálatra alkalmatlanná vált légiónost 1938 augusztusában leszerelték, majd köztisztviselői munkakörbe helyezték át – Talavera de la Reinában dolgozott pénzügyi referensként (alapkezelőként). 1967-ben halt meg.

Nagy után nem sokkal, 1922. november 10-én vonult be a Légiónba Szanyi Kovács Gyula, aki 1893. január 2-án született Budapesten. Marokkóban szolgált az V. zászlóalj 17. századában, 1936. november 24-én zászlósi kinevezést kapott, 1936 szeptemberében a Mandojába települt légión parancsnokságra került. Szanyi szinte a teljes szolgálati idejét a marokkói helyőrségekben töltötte,¹⁶ majd hadnagyként, 26 év szolgálat után megkapta a spanyol állampolgárságot is.¹⁷

Szintén az első magyar légionáriusok közé tartozott a békéscsabai Matuss Lajos (Ludovico Matuss), aki Magyarországon nem talált munkát, ezért

¹¹ Levél az idegen légiónból. Egy erdélyi székely fiú kalandos élete. *Ellenzék*, 1923. február 4. 11–12.

¹² Erdélyi fiú levele az idegen légiónból. Napló a spanyol légión kalandos és izgalmas életéről. – Élet, halál és politika Marokkóban. *Ellenzék*, 1923. május 13. 9.

¹³ A róla szóló gyászjelentés a Légión egyik alapító tagjaként említette, annak ellenére, hogy csak 1921-ben csatlakozott a szervezethez. (<https://bit.ly/2IGGbFh>, letöltés 2019. márc. 8.)

¹⁴ VIII Bra. Guerra Civil. (<https://bit.ly/2KOhbFz>, letöltés 2019. márc. 8.)

¹⁵ Medallas Militares y Anecdotas (<https://bit.ly/2Gp0o6e>, letöltés 2019. márc. 8.)

¹⁶ Szanyi Kovács Gyula (Julio Szagny Kovacs): Archivo General Militar de Avila [Avila-i Katonai Közvet Archivuma] (a továbbiakban: AGMAV) C.46792. Cp. 82.

¹⁷ Gobierno de la Nacion, B. O. del E. – Num. 213, 31 julio 1948. 3626. (<https://bit.ly/2Gm1vDQ>, letöltés 2019. márc. 8.)

külföldön próbálkozott, míg végül a Spanyol Idegenlégió toborzóirodájában kötött ki. Matuss megélhetési gondok miatt került a Légióba 1922-ben, amikor is a ceutai erődben szolgált, valamint részt vett a rif katonai vezető, Abdel Krím elleni harcokban is. A magyar légionárius levelében beszámol két hőstettéről is a rif-kabilok ellen, melyet főként magyarok hajtottak végre. A levél a *Békésmegyei Közlöny*ben jelent meg 1929 februárjában.¹⁸ Eszerint egyik esetben Alhucemas közelében a spanyol seregek közé beosztott légiós századok egyik rajvonalaiba betörték a rif-kabilok, akik véres közelharcba keveredtek a légionáriusokkal. A légiósok tisztje, Albarquerque százados lelőtte a berber vezetőjét, de a rátámadó fegyveresekkel már nem bírt, az életét néhány magyar légionárius végül megmentette, ők azonban mind odavesztek. A másik esetben Ajdir településnél egy összecsapás során az egyik százados alól kilőtték a lovát, a tiszt alászorult. A rátámadó berberekről légionáriusok – köztük magyarok – mentették meg. A *Közlöny* cikke szerint a két esetről a spanyol *La Voz* lap is írt, igaz, ők a feletteseikért saját életüket áldozó katonák magatartását azzal magyarázták, hogy az idegenlégiósok kiképzése során a tisztek igen humánusan bánnak az újoncokkal, amivel tiszteletet és hűséget vívnak ki az alárendeltjeik körében. A fent említett események megtörténtében nincs okunk kételkedni, de a spanyol lap egyértelműen propagandafofógaát alkalmazott a cikkében, amikor a magyar légiósok hősiességét és önfeláldozását egyedül a velük való „humánus” bánásmódnak tulajdonította. Valószínűleg egyszerűen „toborzási kampányt” csináltak az eseményből. A Légióban ugyanis nemcsak akkor, de a későbbiekben is igen kemény – sokszor inkább kegyetlen, brutális – kiképzést kaptak az oda jelentkezők, akiknek a későbbi katonai tevékenységét sem éppen a humánus hatotta át. Ezt bizonyítja egy volt brit légiós,¹⁹ valamint egy 1975–1983 között a Légióban szolgáló magyar légionárius visszaemlékezése²⁰ is.

A 30 éves Illés János, salgótarjáni lakatoslegény volt, aki magyarul, spanyolul, németül, franciául tökéletesen beszélt. Az első világháború Párizsban érte, ahol műszerészként dolgozott, így mint ellenséges hatalom állampolgárát a francia hatóságok hat évre Korzikára internálták, majd 1920-ban a Vöröskereszt segítségével került haza. Egy év múlva már egy hajón dolgozott fűtőként Hamburgban az 1923-as nagy hamburgi matrózsztrájkig, amely után több száz sorstársával együtt elbocsátották. A spanyolok – kihasználva a lehetőséget – több volt matrózt a Spanyol Idegenlégióba toboroztak „Marokkó területén folytatandó rendőri tevékenységre”.

¹⁸ Békéscsabától a ceutai sziklaerődig. Egy békéscsabai fiatalember kalandos útja a spanyol idegenlégióig. Magyar fiúk hőstettei a marokkói harcokban. *Békésmegyei Közlöny*, 1929. február 2. 4.

¹⁹ *Judith Keene: Fighting For Franco: International Volunteers in Nationalist Spain during the Spanish Civil War.* London 2007. 100–101.

²⁰ Volt egyszer egy Spanyol Idegenlégió I. (<https://bit.ly/2VRvN8f>, letöltés 2019. márc. 6.)

A rövid kiképzést követően azonban azonnal a harctéren találták magukat, ahol a rif törzsek elszántan védelmezték a spanyolok ellen a földjüket. Az egyre inkább eldurvuló háborúban egyik fél sem kért vagy kapott kegyelmet. Napi szintű volt az egymással szembeni kegyetlenség, akár az elfogott légionáriusok borzalmas megkínzására, akár az elfoglalt rif falvak módszeres elpusztítására gondolunk. Illés a marokkói harcokról a légióból történt hazaszökése után az alábbi módon nyilatkozott a *Nyírvidék* című lap 1925. október 14-ei számában: „Kiképzésünk mindössze nyolc napig tartott – mondotta a megszökött légionárius –, és nem állt másból, mint hogy éles tölténnyel célba löni tanítottak. Száz méter távolságról boros palackokra lőttünk és nyolc nap elteltével majdnem valamennyien halálos biztonságra tettünk szert, sohasem hibáztuk el a palack nyakát. Kikerültünk a frontra. A nagy visszavonulásnál az utóhadban voltam, a spanyol légió ötödik zászlóaljával. Hallottuk, hogy a tisztek egymás között arról beszéltek, hogy már 15 000 főnyi veszteség érte a spanyol csapatokat, és ha a légió hat zászlóalja nem tartaná magát olyan hősieken és nem fedezné saját testével a visszavonulókat, akkor a veszteség még több lenne. Minden kórház tele van sebesültekkel, és ahogy mi magunk is lépésről lépésre vonultunk vissza, utunkon holttesteket és haldoklókat találtunk. Arra sohasem volt idő, hogy felszedjük és magunkkal vigyük őket. Ahol spanyol holttestre találtunk és eltemetni már nem tudtuk őket, ott valamennyi holttestet petróleummal öntöttük le és meggyújtottuk őket. Az égő húsnak, az elégő szövetnek és a holttestek táskájában felrobbanó patronoknak borzalmas füstfellegén köhögve és fuldokolva, félig megvakultan és félig örülten botorkáltunk órákon keresztül; ez volt a visszavonulás. A tisztek káromkodtak, sokan a kimerültségtől leestek a lóról és négykézláb vánszorogtak mögöttünk. A marokkóiak a kezükbe került légionisták hasát vágták fel, az élő és üvöltő ember hasüregét kövekkel rakták tele és úgy hagyták őket ott a pokolian tűző nap alatt, saját vérében fürödni, amíg meg nem halt. Ezeket a sebesülteket, az így megölt légionistákat a rif-kabilok nem viszik magukkal, el sem temetik, hanem ott hagyják heverni a mezőn. A légionistákat hallatlanul gyűlölik a rif-kabilok, mert azt tartják róluk, hogy csak pénzért szolgálnak idegen államot, éppen ezért az idegenlégióbeli katonákkal, ha a kezükbe kerülnek, sokkal kegyetlenebbül bánnak el, mint az elfogott spanyolokkal. Igaz, hogy a spanyol légionisták sem kegyelmeznek [...]. Egyszer az egyik őrzáratunk három rif-kabilt fogott el. Fegyver nem volt náluk, így vezettük őket a blokkházba. A parancsnokló tiszt kijelentette róluk, hogy bizonyára kémek. Sorakoztatta a legénységet, a három embert falhoz állíttatta, azután kiválasztotta a légió három katonáját és rájuk parancsolt: Lőjétek őket agyon! A három katona egy lépés távolságról lőtt bele a három rif-kabil mozdulatlan, nyugodt arcába. Azonnal meghaltak. A parancsnokló tiszt utasítására a három holttest fejét levágták, dárdára tűzték, a levágott fejek fülét lenyiszálták és az így megcsonkított véres, puskaaporfüstös fejeket az őrház három kapujánál

kitűzték. A három lefejezett holttestet a falnak támasztották és száz lépés távolságról célba lőttek rá, ki a térdét, ki a szívét, ki a kezét akarta eltalálni. A rostává lőtt holttesteket azután számárfarokra kötve hurcoltatták el a hegyek közé, ahol dinamittal robbantottunk nekik sírt. Másnap reggelre a lándzsára tűzött fejek eltűntek a blokkház kapui előtt és nyoma veszett a robbantott sírokból a holttesteknek is. Az őrt álló katonák viszont felmetszett hassal holtan feküdtek a köveken. A spanyol idegenlégió hat zászlóaljból áll, most szervezték hozzá a hetediket. Egy-egy zászlóaljnak ötszázötven-hatszáz ember a létszáma, de a veszteségek már nagyon nagyok. Ezért határoztam el, hogy megszököm, és inkább választom a menekülés bizonytalanságát, mint azt, hogy a marokkóiak kezébe kerüljek.”

Az akkor hat zászlóaljból álló Légió volt a spanyolok legharcedzettebb alakulata, amelynek bevetése megfordította a vesztesre álló spanyolok helyzetét. Illés részt vett az 5. zászlóalj egységeként a Montargos hegy védelmében, ahol a hatszáz fős zászlóaljból alig négyszázan maradtak életben. Itt találkozott Franco ezredessel, a későbbi diktátorral, akinek bátorsága mellett vezetői képességeiről is igen pozitívan nyilatkozott, azt az esetet megemlítve, amikor az ezredes menekülő tisztjeit fegyverrel kényszerítette vissza a harcba. A két évig tartó folyamatos harcot megunva, végül három német légionáriussal együtt megszökött, majd viszontagságos út után hazaérkezett Magyarországra. Tapasztalatairól a légionárius több magyar újságnak is nyilatkozott, valamint azon kevesek közé tartozott, akik első kézből való információkat osztottak meg a rif háborúról a magyar olvasóközönséggel.²¹

Ebben a korai időszakban volt tagja a Légiónak az esztergomi Imerle Lajos is, aki a tanítóképző padjából került az első világháború poklába, ahol először zászlósként, majd főhadnagyi rangban szolgált. Orosz fogságba esett és Szibériába került, ahonnan csak nagy nehezen keveredett haza. Itthon azonban nem találta a helyét, így hamarosan jelentkezett a Légióba. Egyszerű katonaként kezdte meg a szolgálatát, de alig három év alatt megszerezte a legmagasabb altiszti rendfokozatot, alhadnagy lett. Szolgálatára során több elismerést és kitüntetést kapott, majd a szerződésének lejártá után a spanyol csendőrség kötelékébe lépett át és Tetuánban teljesített szolgálatot.²² Meg kell említenünk, hogy a Légió toborzótisztjei az 1920-as években többször toboroztak Magyarországon, valamint a trianoni döntés után az elcsatolt magyarlakta területeken. 1925-ben az egyik magyar lap például arról írt, hogy a

²¹ *Csánk Endre*: Szemtanú a marokkói háború borzalmairól. Hazaérkezett egy világhíró magyar, aki nemrég szökött meg a spanyol idegen légióból – Végigszenvette a marokkói nagy visszavonulás poklát. A salgótarjáni lakatoslegény tízesztendő odisszeája. Az Est, 1925. szeptember 19. 5., valamint *Uő*: 100 pezeta vérdíj minden szökött katonára. Illés János borzalmas élményei a spanyol idegenlégióban. Magyarország, 1925. szeptember 19. 6.

²² Imerle Lajos magyar tanító spanyol csendőr Afrikában. Pesti Napló, 1928. szeptember 16. 35.

Csehszlovákiához került Felvidéken „óriási propaganda folyik a felvidéki magyar, német és tót lakosság közt, amely arra akarja bírni e »nem kívánatos« elemeket, hogy álljanak be a spanyol idegen légióba”. Az új kormányzat még külön pénzügyi támogatást is ígért azoknak, akik jelentkeztek a Légióba.²³

Egy másik légiósról, Jakus Jenőről a Magyar Távirati Iroda 1931. július 30-ai keltezésű híradása számolt be.²⁴ Jakus ugyanis akkor kommunista propagandát folytatott Szeged környéki falvakban, ezért a rendőrség látókörébe került. A dokumentum szerint az 1919-es eseményekben való szerepéért tíz év börtönbüntetésre ítélték, amit a szegedi Csillagbörtönben kellett volna letöltenie, ő azonban megszökött, majd külföldre menekült. Először a Francia Idegenlégióban szolgált majd onnan tovább állt és a Spanyol Idegenlégióban kötött ki, ahonnan később „elbocsátották”. Ezután még Franciaországban tartózkodott, majd hazatért Magyarországra, ahol ismét a rendőrség látókörébe került, mivel a kommunista köztársaságot éltette, az akkori magyar kormányt pedig szidalmazta. A rendőrök elfogták, de az őrizetből újra megszökött, és csak pár nap elteltével sikerült ismét elfogni, majd bebörtönözni.

1926. július 1-jén lépett be a Légióba az 1902. december 11-én született Bakay Smolka József, aki először Melillában szolgált. Előbb őrzetetővé, majd 1930-ban őrmesterré léptették elő. A spanyol polgárháborúban – a legtöbb légióshoz hasonlóan – Franco oldalán harcolt. Az 1936. augusztus 11-ei extremadurai hadműveletben zászlóalja kiemelkedő eredményeket ért el, amiben személy szerint neki is óriási szerepe volt. 1936 novemberében Toledo elfoglalásakor, majd kevéssel ezután Madridban is könnyebben megsebesült. Érdemei elismeréseképpen még abban az évben megkapta a háborús érdemérem kitüntetését. Néhány nappal később ismét megsebesült, s kórházi tartózkodása során zászlóssá léptették elő. 1937-ben a 2. Légió parancsnokságára vezényelték az andalúziai és extremadurai frontokon véghez vitt helytállásának elismeréseképpen. 1946-ban még mindig a Légióban szolgált, amikor Franco a tizenöt éves folyamatos szolgálatáért 1500 peseta jutalomban részesítette.²⁵

Hasonlóan érdekes személynek tűnik Kovács L. Pál, volt tartalékos honvédfőhadnagy, aki az első világháború után nem találta a helyét és munkát sem kapott, így elszegődött a Francia Idegenlégióba, majd Marokkóba került. Itt gyorsan haladt felfelé a ranglétrán és hamarosan alhadnagyi rendfokozatot szerzett, ám

²³ Gondolatok. Körösvidék, 1925. szeptember 24. 1.

²⁴ Magyar Távirati Iroda (a továbbiakban: MTI). 1931. július 30. 13 óra 35 perc (15. kiadás). Ugyanerről az esetről beszámol a Friss Újság (1931. július 31. 8.), a Budapesti Hírlap (1931. július 31. 4.), valamint a Népszava (1931. július 31. 12.)

²⁵ Diario Oficial del Ministerio del Ejercito. Ano LVII. Num. 34. (Sábado). 9 de febrero, de 1946. Tomo I. Pág. 529.

mégis megszökött. A spanyolok azonban elfogták és besorozták a saját légiójukba.²⁶ Onnan ismét megszökött és beállt Abdel Krím seregébe.²⁷ A rifek legyőzése után elmenekült és különböző tengerjáró hajókon szolgált, mielőtt visszatért Budapestre.²⁸ Még nálánál is kalandosabb utat járt be Kozma György, egy katolikus pap,²⁹ aki teológiai tanulmányokat folytatott Budapesten, Rómában és Louvainban, majd csatlakozott a „Fehér Atyák” missziós szerzetesrendhez,³⁰ amely Algériába küldte misszionáriusként. Mivel túl közeli és bizalmas kapcsolatba került több algériai hölgygel,³¹ ő is a Légióban talált magának új hivatást, ahova 1936-ban, alig 23 évesen lépett be. Ekkor folyékonyan beszélt magyarul, németül, franciául, olaszul, de képes volt magát megértetni arabul, spanyolul és angolul is.³² A legjobb barátai: egy fehérorosz menekült (aki korábban Wrangel seregében harcolt a szovjetek ellen), egy huszonkét éves walesi fiatalember, Frank Thomas,³³ egy csehszlovák és néhány francia légionárius voltak. Több csatában is részt vett és olyan jól harcolt, hogy végül őrzetetővé léptették elő.³⁴ 1937. február

²⁶ A kényszersorozás nem volt ismeretlen a Légióban, többször is „befogtak” katonának alkalmas személyeket, akik utána már nem vagy csak nagyon nehezen tudtak szabadulni a szolgálatból. 1924-ben egy Spanyolországban dolgozó magyar vasesztorgályosnak szó szerint menekülnie kellett a „külföldi önkéntesekre” vadászó toborzók elől. Lásd *Lendvay Károly*: A római magyar munkások között – Beszélgetés Európát járó magyar munkásokkal. 8 Órai Újság, 1924. december 30. 5. Erre példa Kollarics Béla esete is, akit a spanyolok 1937. aug. 22-én Kollarics Béla néven soroztak be, de szept. 13-án sikerült dezertálnia. AGMAV. C.2304.8.74.

²⁷ A rif háborúban nemcsak a Spanyol Idegenlégióban harcoltak magyarok, de Abdel Krím seregében is mint dezertőrök, így a magyarok akár egymással szembe is kerülhettek a csatamezőn. *Dirk Sasse*: Franzosen, Briten und Deutsche im Rifkrieg 1921–1926: Spekulanten und Sympathisanten, Deserteure und Hasardeure im Dienste Abdelkrimis. München 2006. 90., 104., 110., valamint Az arab felkelőkhöz szökött az idegenlégióból az egykori honvédfőhadnagy, Sásdi Sándor. Kis Újság, 1934. május 30. 7.; Kis Újság, 1925. szeptember 29. 5. Információnk van arról is, hogy egy Mogyoróssy nevű magyar százados a korábbi osztrák–magyar hadseregben szolgáló tiszteket toborzott a franciák elleni harcra Bécsben. Lásd Volt osztrák–magyar tiszteket toboroznak a marokkói hadseregbe. 8 Órai Újság, 1925. október 4. 5.; Magyar vér hull az idegen harctereken. 8 Órai Újság, 1925. november 28. 5.

²⁸ Az arab felkelőkhöz szökött az idegenlégióból az egykori honvédfőhadnagy. Kis Újság, 1934. május 30. 7.

²⁹ Kozma György erdélyi nemesi családból származott. Nagybátyja az a Kozma Miklós (Nagyvárad, 1884. szept. 5. – Ungvár, 1941. dec. 8.) magyar politikus volt, aki az MTI elnöke, majd rövid ideig honvédelmi miniszter a Gömbös-kormányban, illetve belügyminiszter a Gömbös- és a Darányi-kormányban. *Frank H. Thomas – Sid Hamm*: Brother Against Brother: Experiences of a British Volunteer in the Spanish Civil War. Stroud 1998. 148.

³⁰ A „Fehér Atyák” (más néven Afrika Misszionáriusai) elnevezés az 1868-ban alapított, papok és testvérek által fenntartott nemzetközi misszionárius társaságra utal. Alapítójuk Charles Lavigierie bíboros, Algír és Karthágó érseke. Elnevezésüket megjelenésük és habitusuk után kapták. Viseletük a hagyományos észak-afrikai fehér ruha (gandoura) és fehér csuklyás köpeny (burnous) volt. Nyakuk körül rózsafüzért viselnek.” (<https://bit.ly/2VZjF53>, letöltés 2018. aug. 6.)

³¹ *Thomas, F. H. – Hamm, S.*: Brother Against Brother i. m. 136.

³² Uo. 53.

³³ A walesi fiatalember nyolc hónapon keresztül szolgált a Légióban, és naplója nyomán készült a *Thomas, F. H. – Hamm, S.*: Brother Against Brother i. m.

³⁴ Uo. 90–91.

16-án San Martin völgyében a Nemzetközi Brigádok 15. (brit) zászlóalja elleni harcban egy robbanógolyó találta el a derekán, ami harcképtelenné tette, kórházba szállították, ahol március 9-én meghalt.³⁵ Kozma Györgyről a mai napig megemlékeznek a Légióban, sőt úgy tartják, hogy ő találta fel vagy alkalmazta először a spanyol polgárháborúban a Molotov-koktélt.³⁶ Hogy mennyire nagyra értékelték a személyét, az is bizonyítja, hogy Kozma édesanyja számára – mivel nem rendelkezett egyéb anyagi forrásokkal – az állami legfelsőbb vezetés egyetértésével spanyol nyugdíjat biztosítottak.³⁷

A polgárháború idején – mint láttuk – több magyar is szolgált még a Légióban. Az egyik Liszbon Tibor volt, akiről csak annyit tudunk, hogy 1937 áprilisában léptették elő őrmesternek és a háború során az életét vesztette. Az 1902. március 28.-án Tiszafüreden született Borsica Isermann József már sokkal kalandosabb utat járt be. Alig huszonnégy évesen, 1924. március 17-én belépett a Spanyol Haditengerészethez, ahonnan négy év szolgálat után kilépett. A civil életet azonban nem neki találták ki, így 1931 áprilisában Cádizban csatlakozott a Légióhoz. Az 1936. szeptember 28-ai Peraleda de la Matai csatában kiválóan helyt állt, amiért október 29-én őrzetövé léptették elő, majd 1938 augusztusában a IV. zászlóalj őrmestere lett. Szintén a polgárháború idején szolgált a Légióban a nyíregyházi Seszták Pál, aki szabóként a lakóhelyén nem tudott megélni, így 1931-ben kivándorolt Spanyolországba. Mivel ott sem talált tartósan munkát, 1934-ben a Légióban kötött ki, ahol elérte az őrmesteri rangfokozatot, majd a spanyol polgárháborúban Franco oldalán harcolt a köztársaságiak ellen. Vele egy egységben szolgált egy másik magyar is, a békéscsabai Szmolár János, aki szintén altiszti rendfokozatot szerzett.³⁸ Polgárháborús légionárius volt (az egyébként igen tehetős) Krausz Ernő, aki 1937-ben alig huszonegy évesen titokban elhagyta a családi otthont. Először Bécsbe, majd Párizsba utazott, ahonnan levelet is írt özvegy édesanyjának, aki egy közeli rokont küldött ki érte, ám nem sikerült hazahozatni a tékozló fiút, mivel Krausz időközben belépett a Légióba. Az egyik ütközet után a köztársaságiak foglyul ejtették, majd börtönbe zárták, ahonnan csak több hónap után tudott megszökni és Svájcba menekülni, onnan pedig végül visszatért Budapestre.³⁹ Szentistványi Gaál Miklós őrzetöről nem tudjuk, hogy mikor

³⁵ Uo. 92–95.; Keene, J.: *Fighting For Franco* i. m. 102.; *Bridegrooms of Death: The Spanish Foreign Legion*, Warfare History Network, May 16, 2017. (<https://bit.ly/2Zrmf5R>, letöltés 2018. aug. 6.)

³⁶ Volt egyszer I. i. m.; A Molotov-koktélok alkalmazását a neves brit hadtörténész, Antony Beevor is a Légió katonáinak tulajdonítja, akik ezt a fegyvert 1936 őszén Madrid alatt az orosz T-26-os tankok ellen vetették be. Lásd *Antony Beevor: A spanyol polgárháború*. Bp. 2002. 110., 229.

³⁷ AGMAV. C.46789. Cp. 48.

³⁸ Egy nyíregyházi fiatalember a spanyol idegenlégióban harcol a Madridot ostromló csapatok sorában. Nyírvidek, 1936. augusztus 4. 3.

³⁹ Másfél évi eltűnés után – Svájcban jelentkezett egy eltűnt fiatalember. Esti Kurir, 1938. november 1. 9.

lépett be a Légióba, de 1937. május 10-én és 1938. november 8-án is megsebesült a köztársaságiak ellen vívott csatákban. Később őrmesterré léptették elő. Az eddig említett magyar légionáriusoknál sokkal nagyobb hírverést kapott Gunda Gyula repülő főhadnagy,⁴⁰ aki a Ludovika Akadémia elvégzése után a Magyar Királyi Honvédség hivatásos tisztjeként a soproni helyőrségben, illetve a szombathelyi légügyi kirendeltségnél szolgált. A spanyol polgárháború kitörésekor itthon a nyugdíjazását kérte és önkéntesként Franco oldalán harcolt a köztársasági erők ellen. A harcokban több légi győzelmet aratott és több alkalommal is megsebesült. A Madrid fölötti repülőcsatában például kényszerleszállást kellett végrehajtania, miközben karját törte, majd 1938-ban a Teruel környékén folyó súlyos harcok során lőtték le a vadászgépét, amit csak súlyos sérülésekkel élt túl.⁴¹ Hazatérése után – a polgári életben – a Danuvia Fegyver és Lőszergyár Részvénytársaságnál helyezkedett el, de 1942-ben nyugállományú főhadnagyként reaktiválták,⁴² majd az orosz fronton harcolt, ahol helytállása miatt többször elismerésben részesült.⁴³ 1944-ben megkapta a 2. osztályú német vaskereszt kitüntetést is.⁴⁴ A háború után ismét a Danuvia Fegyver és Lőszergyárnál dolgozott, azonban 1946-ban állásától megfosztották „szélsőjobboldali magatartása, valamint a faji törvények miatt elbocsátásra kényszerült tisztségviselőkkel szembeni erőszakos fellépése” miatt.⁴⁵

Ebben az időszakban tudunk még Heinrich Oszkár,⁴⁶ Péter András,⁴⁷ Forray Ferenc,⁴⁸ Tóth János,⁴⁹ Kovács Sándor (2. ezred), Nagy Pál Sándor, Pleskó András, Kovács József (XII. zászlóalj), Vihary László (XVII. zászlóalj), Musza József Sándor (XVIII. zászlóalj), Adelmann Emil (I. zászlóalj), Grósz Jákob Ágoston légionáriusokról (3. ezred), valamint a VII. zászlóaljban szolgáló Bács Nándor hadnagyról, aki 1937 májusában vesztette életét az egyik ütközetben. A polgárháború idején, 1936. augusztus 4-én szerelt fel a budapesti Messinger Ernő is, aki kétszer is megsebesült, majd 1943-ban leszerelt, de másnap útja már ismét a toborzóirodába vezetett és újra csatlakozott a Légióhoz. 1946-tól őrmesterként szolgált, 1948-ban – tekintettel

⁴⁰ 1904. dec. 12-én született Bécsben, majd az iskolai elvégzése után a Magyar Királyi Légierőhöz került.

⁴¹ Magyar repülőtiszt hősi halála a spanyol fronton. *Kis Újság*, 1938. február 9. 5.; Magyar pilótatisztet lőttek le a spanyol vörösök. *Makói Újság*, 1938. február 10. 3.

⁴² Honvédségi Közlöny 69. (1942) 9. sz. 158.

⁴³ Honvédségi Közlöny 71. (1944) 20. sz. 388.

⁴⁴ Honvédségi Közlöny 71. (1944) 28. sz. 518–519.

⁴⁵ Jelentés Gunda Gyulával kapcsolatosan. Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL). 3.1.9V-151103.

⁴⁶ Heinrich a Légióban a vegyi és harci anyagok egyik elismert szakértőjének számított. AGMAV. C.2306.11.72.

⁴⁷ AGMAV. C.2306.12.15.

⁴⁸ AGMAV. C.46789.

⁴⁹ AGMAV. C.46792. Cp. 95.

hosszú és hűséges szolgálatára – megkapta a spanyol állampolgárságot is.⁵⁰ Már a polgárháború végén, 1939-ben lépett be a Légióba Fischer Dezső,⁵¹ Munk Bernát,⁵² Darabos László István,⁵³ Malonyai Tamás,⁵⁴ Spitzer Antal,⁵⁵ Csefkó József⁵⁶ és Somogyi Csizmadia Ernő (XVII. zászlóalj) is.⁵⁷

Érdekes módon a két világháború közötti sajtóban nemcsak a Francia Idegenlégióról, de a Spanyol Légióról is megjelent több cikk, emiatt sokan lehetőségként – vagy éppen utolsó lehetőségként – tekintettek a Légióra, így például az a három budapesti polgári iskolás tanuló is, akik a rossz félévi bizonyítványuk miatt, a szüleiik haragja elől a Légióba akartak belépni. Menekülésük azonban Székesfehérváron befejeződött, ahol a helyi rendőrség letartóztatta és visszavitte őket a már aggódó szülőkhöz.⁵⁸

A második világháború után

A második világháború után nagyon sok magyar menekült Spanyolországba,⁵⁹ ahol a Spanyol Idegenlégió tárt karokkal várta őket is, a német és a velük szövetségben harcoló más országok katonáival együtt. Többségük belépéskor megváltoztatta a nevét, így róluk semmit sem tudunk, de akadtak olyanok is, akik a saját nevük alatt szolgáltak. Közéjük tartozott az 1947-ben is még csak huszonhárom éves, debreceni születésű Horváth Ádám, aki 1946-tól több mint egy évig volt a Légio állományában. Az *Új Dunántúl* című folyóiratban közölt beszámolója szerint Münchenben és környékén 1946-ban nyilasok magyar leventéket toboroztak a Spanyol Idegenlégióba. A toborzást végző „Legionista Bizottság” egyik tagját, Fehérváry László nyilas századost név szerint említi. A Légioba önként jelentkező Horváthot harminc társával együtt szállították Franciaországon keresztül Spanyolországba, majd Marokkóba. Csak itt szembesültek azzal, hogy egy „felszabadító nemzetközi brigádba” kerültek. Franco egyik terve ugyanis az volt, hogy a Spanyol Idegenlégió fennhatósága alatt a szovjetek által megszállt országok – Lengyelország, Csehszlovákia, Ukrajna, Magyarország stb. – önkénteseiből nemzetközi brigádokat állít fel, és azokkal

⁵⁰ Gobierno de la Nacion, B. O. del E. Num. 213. 31 julio 1948. 3626. (<https://bit.ly/2Gm1vDQ>, letöltés 2019. febr. 8.)

⁵¹ AGMAV. C.2305.9.76.

⁵² AGMAV. C.2306.11.41.

⁵³ Darabos 1940-ig szolgált a Légióban. AGMAV. C.46789. Cp.29.

⁵⁴ Malonyai egészen 1943-ig szolgált a Légióban. AGMAV. C.46791. Cp.31.

⁵⁵ AGMAV. C.46792. Cp. 74.

⁵⁶ AGMAV. C.46792. Cp. 75.

⁵⁷ Csizmadia még a belépés évében életét vesztette egy összecsapás során. AGMAV. C.2307.13.44.

⁵⁸ Franco légiójába indult három budapesti diák. Budapesti Hírlap, 1939. február 21. 8.

⁵⁹ *Anderle Ádám*: A magyar-spanyol kapcsolatok ezer éve. In: Iberoamericana Quinquecclesiensis 3. Szerk. Fischer Ferenc – Kozma Gábor – Domingo Lilón. Pécs 2005. 21

felszabadítja a szovjetek megszállta közép- és kelet-európai országokat. A tervekkel ellentétben azonban ezeket az alakulatokat nem tudták létrehozni és feltölteni, de a jelentkezők nagy részét a Légio felszívta magába.⁶⁰ Horváth beszámolója szerint a marokkói táborban már több magyarral találkozott és egy külön magyar egységbe került, melyet Alfred Erichson német vezérkari tiszt vezetett. A magyarok közül innen többen Görögországba mentek harcolni a kommunisták ellen. Budapesti, erdélyi és alföldi fiúkkal is találkozott Horváth, és beszámol arról is, hogy az ausztriai Klagenfurt melletti angol lágerből szintén érkezett néhány budapesti fiú. Malária pusztított közöttük, azonban a létszám nem csökkent, mert hétről hétre érkezett az újonc utánpótlás. A kiképzőtáborban magyar nyelvű újság is működött, amely beszámolt a magyarországi helyzetről. Leírásában a kiképzést kegyetlenül szigorúnak, az élelmezést pedig borzasztónak nevezte. Egy év szolgálat után hazaszökött, bár a cikk háromévi szenvedésről ír. Valószínűleg a vele történeteket a kommunisták igyekeztek a saját céljukra felhasználni, és a beszámolóval elriasztani a további lehetséges jelentkezőket a Légiotól. A cikk szerint 1947-re az Emigrált Magyarok Republikánus Ligája vette át a toborzást a légióban.⁶¹

1958-ban az ifni háborúban szintén részt vett egy magyar származású légionárius, akiről csak annyit tudni, hogy a II. ejtőernyős zászlóalj kötelékében szolgált és az 1958-as Diana-hadműveletben vesztette életét.⁶² A nyugat-szaharai harcokban biztosan részt vett egy másik magyar, az 1940-ben Budapesten született Valfaleli Tibor őrmester, aki az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése után Svédországba menekült, ott tengerésznek tanult és tengerészként dolgozott. 1960-ban lépett be a Légióba és az 1980-as évek közepéig szolgált őrmesterként, főként Nyugat-Szaharában, majd a spanyolok kivonulása után a Kanári-szigeteken állomásozott. A leszerelése után Fuerteventurában telepedett le, ahol 2008-ban halt meg.⁶³

Végjáték

1964-ben csatlakozott a szervezethez Darvas Tóth Attila, aki szintén Spanyol-Szaharában szolgált.⁶⁴ Egy – a nevét titokban tartó – veszprémi származású magyar légionárius 1975-ben hagyta el Magyarországot, és szinte azonnal belépett

⁶⁰ Spanish Carlism and Polish Nationalism: The Borderlands of Europe in the 19th and 20th Centuries, Transaction Publishers. Eds. Marek Jan Chodakiewicz – John Radzilowski. Charlottesville 2003. 92.

⁶¹ Spanyol brigádokba és görög légiókba toborozták a magyar ifjúságot az osztrák és német barakvárosok nyilas vezérei – Egy légiós levante megrázó vallomása az afrikai Franco dandárokról. Új Dunántúl, 1947. október 19. 2.

⁶² Juan Pastrana Piñero: La guerra de Ifni-Sáhara y la lucha por el poder en Marruecos. Tesis Doctoral UPF. Institut Universitari d'història Jaume Vicens Vives. Universitat Pompeu Fabra. 2013. 562.

⁶³ La Legion. Ano XLIX. No. 504. III-2008. 63. (<https://bit.ly/2IztRhu>, letöltés 2018. aug. 6.)

⁶⁴ AGMAV. C.46789. Cp. 30.

a Légióba, majd a nyugat-szaharai területekre került, ahol nemcsak a Polisario Front fegyvereseivel, de a területre beszivárgó marokkói katonákkal is harcba került. Elmondása szerint 1958–1986 között a korábbinál több külföldi szolgált a Légióban. Ez részben amiatt volt így, mert a Francia Idegenlégio elutasította a büntetett előéletű vagy körözött személyeket, így azok a spanyolokhoz mentek, akik a jelentős áldozatokkal járó sivatagi háborúikba (Ifni, Nyugat-Sahara) minden önként jelentkezőt szívesen befogadtak. Franco halála után (1975) azonban lassan csökkenni kezdett a külföldiek aránya a testületben, majd 1986-ra – miután a Spanyol Védelmi Minisztérium lecsökkentette a Légio létszámát és átalakította a szervezetet – szinte mind eltűntek. A magyar légionárius szerint a „Spanyol Idegenlégio igazából nem volt se különleges alakulat, de még lövészalakulat sem, az egy rohambrigád volt. Az egészet arra találták ki, hogy nagy veszteségeket okozzanak az ellenségnek, és viseljék el, ha nekik vannak nagy veszteségeik, és mindezt úgy, hogy a spanyol társadalomnak ne kelljen velük elszámolni. Szóval nem verték nagydobra, hogy mi megy Afrikában, meg a Légióban”.⁶⁵ Darvas Tóth a Légio egyik legzűrzavarosabb időszakában szerelt fel, amikor a légiosok napi szinten vívtak kisebb-nagyobb csatákat a Polisario Front gerilláival. Az a szakasz, ahová újoncként került nem rendelkezett vezénylő altiszttel, mert az őrmesterük 1974 decemberében a mauritániai határvidéken egy összecsapásban az életét veszítette, és a Légio a pótlását több hónapon keresztül nem tudta megoldani. A felszerelést követően azonnal megkezdődött az alapkiképzés, amely szerint egy büntetőtáborra hasonlított. A tisztek és az altisztek embertelenül bántak a katonákkal, a felmerülő problémákat szinte minden esetben erőszakkal oldották meg. A kiképzés brutalitásáról hasonlóan nyilatkozott 1962-ben egy, a spanyol Információs Minisztériumban szolgáló tisztviselő is: „Az egységben szolgálók életkörülményei szinte pokoliak [...] az alakulat egy náci vezetése alatt áll, aki büszkén viseli a hitleri vaskeresztet az egyenruháján. A katonák napi 13 órát menetelnek, folyamatosan dolgoznak, és alig van néhány perc idejük az evésre. Tilos beszélni, dohányozni vagy levelet kapni. A csupasz padlón alszanak, mindenféle matrac nélkül. A testi fenytés mindennapos. Úgy kényszerítik őket menetelni, hogy a hátukon homokkal teli zsákok vannak, amelyeket drótokkal erősítenek a hátukhoz”.⁶⁶

A Légio szinte mindenben hiányt szenvedett, ami a kiképzésre és a szervezet működésére is rányomta a bélyegét. A kiképzésről az alábbiakat fogalmazta meg a magyar légionárius: „Először is azt kell érteni, hogy a Spanyol Idegenlégio mindennek a hiányáról szólt. Mindenkinek a lehető legkevesebb eszközzel, vízzel, élelmiszerrel, ruhával stb., kellett átvészelnie minden napot. Ennek az volt

⁶⁵ Volt egyszer I. i. m.

⁶⁶ *Pablo San Martín*: Western Sahara: The Refugee Nation. Cardiff 2010. 43.

az oka, hogy az egész La Legión arra lett kitalálva, hogy hatalmas távolságokat tegyen meg a forró és száraz sivatagban komolyabb felszerelés nélkül, járőrözzön ott, ahova senki nem mer menni, építsen a pusztá kezével erődítéseket és harcoljon meg azokkal, akik nem értenek egyet Spanyolország jelenlétével a sivatagban. A fürdési lehetőség, tiszta ruha hiánya és az undorító étel volt a normális. Az alapképzés meg gyakorlatilag arról szólt, hogy addig ütöttek, amíg meg nem tanultad, amit kellett. A verést leginkább az alakizásokon kapta az ember, mert az mindennél fontosabb volt. Feszítettünk a kivágott nyakú ingekben az ötven fokban, meg meneteltünk olyan gyorsan, hogy a spanyol hadsereg más tagjaihoz képest vagy háromszor gyorsabban kellett menni. De egyébként sokkal több mindenért járt verés, mint amit be lehetett volna tartani, szóval azért nagyon sok szerencse is kellett, hogy átvészelve az ember az alapképzést. Az akadálypályákon éles löszert használtak, ami úgy nézett ki, hogy a cabok (szakaszvezetők) tíz centire a fejed fölött lövöldöztek a géppuskával és miközben kúsztál a sárban meg a hihetetlenül magas akadályokon vergődöttél át, üvöltözték, hogy »bolo!« meg »culo!«. Robbanószerkeket is ástak el néha gödrökbe, hogy az újoncok mellett felrobbantsák, de énvelem ilyen nem volt. Durva sérülések mindennap voltak, és az is előfordult, hogy valaki megbénult vagy meghalt a kiképzés alatt. Mindenki örült, hogy nem ő volt és ennyi. A légiosok élete nem ért sokat, és ezt mindenki elfogadta. Ez durván hangzik, de én azt mondom, ez inkább keménység volt. »Viva la Muerte!« – »Éljen a halál!«, mindenki ezt mondta ilyenkor, és az ügy el lett felejtve. Azért mondom, hogy inkább keménység, mert az alapképzés végére hihetetlen önbizalmat és kitartást varázsoltak a légiosokba. Az altisztek dolga semmi más nem volt, csak az, hogy megtörjék az újoncokat, és ehhez nagyon értettek. Az alapképzés az embertelen volt, az az igazság, de ez akkor így ment. Az, hogy ha valaki nem érte meg a másnapot, nem volt nagy hír a Légióban.⁶⁷ A Légio az ember minden idejét beosztotta és ellenőrizte, egyedül az ivászat, a dohányzás és az erőszak jelentett egy fajta kitörést, de még ezeket a tevékenységeket is a szervezet felügyelte. A szolgálata idején találkozott egy kecskeméti légionáriussal, aki előtte a Magyar Hajózási Részvénytársaság (MAHART) egy tengerjáró hajóján dolgozott és onnan disszidált. Később Kanadába ment egy pesti magyar altiszttel együtt. Ismert egy másik pesti légionáriust, aki Magyarországon fizikus volt, és miután leszolgált az idejét, Rhodéziába ment. Emellett még más magyar légionáriusokról is hallott, de velük nem találkozott. Elmondása szerint a spanyolok előszeretettel alkalmazták a kelet-európaiakat az alacsonyabb altiszti beosztásokban, de a tisztí beosztásokba már nem kerülhettek.

⁶⁷ Volt egyszer I. i. m.

A kiképzés után Darvas Tóth Ceutába került, ahol folyamatosan őrszolgálatban volt, és háromhavonta négy hétre kivitték járőrözni a nyugat-szaharai sivatagba. Ekkora megtanulta, hogy a spanyolok nem szeretik vagy becsülik a Légiót, de hasznos eszköznek tartják az olyan feladatok elvégzésére, amelyek nagy veszteségekkel járhatnak. A legkeményebb időszaknak azt a hét hónapot tartotta, amikor Franco meghalt (1975. november 20.), és a spanyolok eldöntötték, hogy átadják Nyugat-Szaharát Marokkónak és Mauritániának. Bár a spanyol lakosság és a közigazgatás tagjai 1975 végére elhagyták a területet, a Légió emberei még hét hónapig maradtak. Nem volt olyan állomáshelyük, vagy kiküldött járőrük, amelyet ne támadtak volna meg, többször éppen azok a saharáviak, akik korábban a spanyolok által létrehozott nomád egységekben (Tropas Nomadas) szolgáltak, majd átálltak a Polisario Front fegyvereseihez. A magyar légionárius megérte, hogy a Szaharát elhagyó Légió fölöslegessé, sőt kényelmetlenné vált a spanyol kormánynak, majd azt is, hogy a korábban fegyelmezett alakulat miként zülölt le, tagjai hogyan követtek el köztörvényes bűncselekményeket, végül pedig azt is, ahogyan a Légió idegen katonáit rákényszerítették arra, hogy elhagyják a szervezetet. Ő maga 1984-ben szerelt le.⁶⁸ Darvas leszerelése után még egy aktív magyar légiósról tudunk, a Légióhoz 1977-ben csatlakozó Szászvári Attiláról, aki 1987-ben tért vissza a polgári életbe.⁶⁹

Az eddig bemutatott légionáriusok önállóan, saját indíttatásra léptek be a Légióba. Azonban 1950 és 1958 között Spanyolország és a magyar emigráns katonákat, csendőröket tömörítő Magyar Harcosok Bajtársi Község (a továbbiakban: MHBK) szervezett keretek között, a lehető legnagyobb titoktartással, volt horthysta tiszteket küldött egy évnyi „csapatgyakorlatra” a Spanyol Idegenlégióba, hogy ott felfrissítsék megkopott katonai ismereteiket, valamint elsajátítsák az új harcászati eljárásokat.

Az MHBK egyik nyíltan deklarált célkitűzése ugyanis az volt, hogy a harmadik világháború keretében elüldözheessék az őket emigrációba kényszerítő kommunista rezsimet és „visszafoglalhassák” az országot. Azonban az Amerikai Egyesült Államok és a vele szövetséges nyugat-európai országok – bár biztatták az emigránsokat és különböző terveket dolgoztattak ki velük – érthető okokból vonakodtak a korábban ellenük harcolókat felfegyverezni.⁷⁰ Velük ellentétben a

⁶⁸ Volt egyszer I. i. m.; Volt egyszer egy Spanyol Idegenlégio II. (<https://bit.ly/2IBKWYg>, letöltés 2018. aug. 6.)

⁶⁹ Besenyő János: A Spanyol Idegenlégio magyar katonái i. m. 83.

⁷⁰ Az egyik ilyen tervezetet Koszorús Ferenc volt vezérkari ezredes dolgozta ki, akit erre az USA kormánya kért fel, de az általa tervezett magyar katonai szervezetet nem állították fel. (<https://bit.ly/2IElrWm>, letöltés 2018. aug. 20.) Az USA szintén számolt egy, a menekültekből álló Magyar Légio felállításával is, de végül azt sem hozták létre. Hungarian Legion. 06 February 1951. 21-CSAVA. CIA. (<https://bit.ly/2W1xTCj>, letöltés 2018. aug. 20.)

második világháború után elszigetelődött Spanyolország vezetőit komolyan foglalkoztatta egy a Szovjetunió és csatlósállamai ellen megvívandó háború. Úgy gondolták, hogy a hozzájuk menekült magyar, cseh, szlovák, ukrán, román, horvát és más nemzetiségű emigránsokból a Spanyol Idegenlégióval együttműködve nemzetközi dandárokhoz hozhatnának létre, amelyek részt vehetnének a kommunisták elleni harcban és az országaik felszabadításában.

Az MHBK már a megalakulása kezdetén is jó kapcsolatot ápolt a spanyol hatóságokkal, köszönhetően a korábbi madridi magyar katonai attasénak, Szántay Jenő vezérkari ezredesnek,⁷¹ aki 1950-től az MHBK spanyolországi szervezetének a feje volt.⁷² Egyes információk szerint az MHBK vezetője, Zákó András vezérőrnagy már ez évben tárgyalásokat folytatott a spanyol katonai és titkosszolgálati vezetőkkel, hogy magyar katonatisztek továbbképzési lehetőségeket, esetleg tartós alkalmazást nyerhessenek a spanyol haderő egységeiben.⁷³ Úgy tűnik, Zákó sikerrel járt, ugyanis a CIA egyik jelentése szerint néhány magyar katonatiszt már 1950-ben szolgálatot vállalhatott a Spanyol Idegenlégióban.⁷⁴ Más források szerint a kiképzés csak 1953-ban kezdődött meg és alig két éven keresztül folytatódott.⁷⁵ Ennek azonban több más dokumentum és visszaemlékezés is ellentmond.

⁷¹ A CIA szerint Szántay – aki 1941-ben vagy 1942-ben mint katonai attasé érkezett Spanyolországba – az Abwehr embere és keményen németpárti volt. Egy kilenc fős szervezetet irányított fedésben a németeknek alárendelve. A németbarát spanyol katonai és titkosszolgálati vezetőkkel nagyon jó személyes viszonyt épített ki, ezért – bár a háború végén a spanyolok hivatalosan internálták –, voltaképpen szabadon mozoghatott. 1947-ben tökéletesen bírta a spanyol védelmi miniszter, Fidel Davila tábornok támogatását, aki Szántayt keresztül akart kelet-európai kommunistaellenes erőkkal együttműködni. Még az is felmerült, hogy egy magyar ellenkormányt hoznának létre Madridban, de Franco a támogatás feltételéül szabta, hogy felmérjék, valójában milyen támogatottsággal bírnak a magyarok. Mivel a magyar emigráció igen megosztott volt, a spanyolok nem támogatták az ellenkormány létrehozását. (<https://bit.ly/2XzAaFb>, letöltés 2018. aug. 20.)

⁷² The Hungarian emigration in 1950. 1 June 1950. CIA. (<https://bit.ly/2L0RZM2>, letöltés 2018. aug. 20.)

⁷³ A tárgyalások tényét a CIA is megerősítette, amely Zákót mint náci háborús bűnöst megfigyelte. (<https://bit.ly/2VjgWX6>, letöltés 2018. aug. 22.); 1 June 1950. CIA. (<https://bit.ly/2W12PCJ>, letöltés 2018. aug. 22.)

⁷⁴ Operation VENUS. Ref.: OBBA-5355. 11 May 1956. CIA. (<https://bit.ly/2UxOQD5>, letöltés 2018. aug. 22.)

⁷⁵ Ezt az állítást Radnóczy Antal fogalmazta meg egy visszaemlékezésében, az alábbiak szerint: „Kapcsolatban álltunk a Madridban még aktívan és igen eredményesen működő m. kir. követséggel, amelyet Franco hazánk szovjet megszállását követően is fenntartott. Katonai attasénk, Szántay Jenő vezérkari ezredes elintézte, hogy magyar tiszteket képezzenek tovább a spanyol idegenlégióban. Az első csoportot 1953 márciusában osztották be egyéves szolgálatra, 1954-ben követte őket a második csoport.” Lásd *Radnóczy Antal: A magyar katonai emigráció története (1945–1990)*. Hadtörténelmi Közlemények 111. (1998) 737. Hasonló információt közöl Jávor Miklós is egy írásában, de az információt ő is Radnóczytól vette. Lásd *Jávor Miklós: Hogyan tovább, elüldözött magyarok? Azonosságok és különbségek a Magyar Harcosok Bajtársi Közossége és a Magyar Szabadság Mozgalom politikája között*. Acta Historica Hungarica Turiciensis 27. (2012) 1. sz. 59. Ezt az állítást részben osztja Nyári Gábor, aki szintén 1953-ra teszi a kiképzési program kezdetét, de jelzi, hogy 1955-ben Zákó újabb tárgyalásokat kezdett a spanyolokkal a további együttműködésről. Lásd *Nyári Gábor: „45-ösök”*. A német és

A kiképzési program keretében a korábbi Horthy-hadseregben szolgált tisztek kaphattak lehetőséget egyéves „vendégtiszti csereszolgálatra” a Légióban. A tisztek beosztását Szántay szervezte, a követséggel egyik magyar tisztt sem tarthatott kapcsolatot, nehogy a magyar hírszerzés figyelmét felkeltsék. Az MHBK azt sem támogatta, hogy a különböző alakulatoknál szolgáló magyar tisztek összejárjanak, azt csak az azonos alakulatnál szolgálóknak engedték meg. Bár általában egy év szolgálatot vállaltak, hosszabbításra is volt lehetőség. Arra külön odafigyeltek, hogy a tisztek a saját végzettségüknek, fegyvernemüknek megfelelő alakulathoz kerüljenek, hogy az ismereteiket felfrissíthessék, korszerűsíthessék. Úgy tűnik, hogy nemcsak a Spanyolországban élő katonák szolgálhattak a spanyol egységekben, de a katonai emigráció más országokban élő tagjai is. A tisztek a szolgálatuk alatt a spanyol tisztekkel megegyező fizetést kaptak, amihez természetbeni juttatásokat (lakást, étkezést) is biztosított a spanyol kormányzat, de sokan ezt kevesellték. Az 1953-as kezdetek idejéből több tisztről tudunk, akik részt vettek a programban. Az egyikük Irányi Pál főhadnagy volt, aki 1953 márciusától 1954 áprilisáig szolgált Ceutában, akivel együtt szolgált Virányi Ferdinánd (Nándor) főhadnagy, vitéz Iványi János és Czilchert Aurél tüzér főhadnagy is. A tisztek spanyol előljárója, a 2. hadtest parancsnoka szerint Czilchert volt a csoportból a legfelkészültebb tisztt, aki a tüzérségi kérdésekben kiemelkedő tudással bírt. A tábornok szerint Iványi is kimagasló tudású, lelkiismeretes és motivált tisztt volt, míg Virányiról azt emelte ki, hogy jól felkészült, precíz katona.

1955-re a spanyolok már számoltak azzal a lehetőséggel, hogy a nemzetközi egységeket felállíthatják, ennek ellenére folytatták a „vendégtiszti programot”, sőt egy „szimbolikus” magyar egység felállítására is ígéretet tettek. 1956-ból tudomásunk van arról, hogy Bethlen Gábor hadnagy Ceutában, egy Makray nevű utász hadnagy és egy Bényei (vagy Bénei) tüzér hadnagy pedig Barcelonában teljesített szolgálatot.⁷⁶

Az 1956-os forradalom és szabadságharc kitörésekor a spanyol vezetés javaslatot tett az ENSZ égisze alatt szervezendő katonai beavatkozásra Magyarországon, de ez végül a nagyhatalmak egyet nem értése és a szuezi válság miatt nem valósulhatott meg.⁷⁷ Ennek ellenére a spanyolok fenntartották a magyar katonai emigrációval a korábbi jó kapcsolatot, s bár nagyobb titokban, de továbbra is fogadtak magyar tiszteket a Légió alakulataiban. 1957. március 23-án az akkori

osztrák területeken élő magyar emigráció története 1945–1956. Doktori (PhD) értekezés. Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Bp. 2017. (<https://bit.ly/2IyTgII>, letöltés 2018. aug. 22.)

⁷⁶ Operation VENUS. Ref.: OBBA-5355. 11 May 1956. CIA. (<https://bit.ly/2UxOQD5>, letöltés 2017. aug. 22.)

⁷⁷ *Anderle Ádám*: 1956 és a spanyol katonai beavatkozás kérdése. In: Magyarország és a hispán világ. MTA-SZTE Hispanisztikai Kutatócsoport. Kutatási közlemények II. Szeged 2000. 55–62

magyar követ az egyik levelében ezt írja az egyik önkéntesről: „A spanyol hadsereg vendégként a spanyol légió II. ezredében (Dar-Riffien, Marokkó) régi m. kir. honvédségbeli rangjával egy évig tartó csapattiszti szolgálatot teljesít szeödemeteri Dömötör Kálmán volt kir. repülőhadnagy.”⁷⁸ A levélben említett hadnagy a háború után bölcsészhallgató volt Budapesten, majd a kommunista hatalomátvétel után Németországban élt menekültként, ahol az amerikai titkosszolgálat beszervezte.⁷⁹ Ezek után csatlakozott az MHBK szervezetéhez és 1957-ben egy évet eltöltött a Légióban, de emellett tevékenyen politizált is. Az 1956-os események után az USA-ban menekültként élő Király Bélának például levelet írt és kérte, hogy az Amerikában működő forradalmi tanács ne tegyen a spanyolokat elítélő kijelentéseket. Erre a levélre Király válaszolt is arra kérve a hadnagyot, hogy készítsen a számára egy jelentést, amely a Spanyolországba érkezett magyar menekültek helyzetével foglalkozik. Ezt a jelentést a hadnagy később meg is küldte neki. Dömötör Kálmán az egyéves szolgálatának lejárta után nem maradt a spanyoloknál, hanem átjelentkezett a Francia Idegenlégióba. Harcolt Vietnámban, majd miután megkapta a francia állampolgárságot, Franciaországban maradt, ahol az MHBK főtitkára lett, illetve a Magyar Légiosok Bajtársi Körének elnökeként tevékenykedett 1990-ben bekövetkezett haláláig.⁸⁰

Bár a programot az MHBK igyekezett titokban tartani, a szervezetbe a magyar titkosszolgálat több ügynököt is sikeresen beszervezett, akik a képzésben részt vett személyektől igyekeztek minden információt megszerezni. Az egyik, „Péter” néven jelentő kettős ügynök azonban nemcsak az ÁVH-nak, de a CIA-nak is jelentett. 1956-ban például Czilchert Aurél tüzér főhadnagyot faggatta ki a légiós kiképzésről, majd az elhangzottakról így tudósította a tartótisztjeit: „C. 1953. III-tól 1954. IV-ig szolgált a spanyol hadseregben a Marokkó-i hadtestben (un: spanyol légiónál). Ennél az egységnél pontosan 10 hónapot töltött és két hónapig vándorolt különböző tü. ezredeknél, hogy megismerje a spanyol tüzérség többi válfajait is (Marokkóban csak kísérő tüzérség van). A Marokkó-i

⁷⁸ Marosi Ferenc levele Habsburg Ottónak, 1957. márc. 23. Marosi-iratok. Magyar királyi követség Madridban 1948–1957. Szerk. Anderle Ádám. Szeged 2002. 140–141.

⁷⁹ Dömötöréről egy kettős ügynök, Berkesy Tibor így írt: „Jó fejű, de nem praktikus érzésű ember. Csak alkalmi megbízásokat kap, két hónapig Ő volt a szobaparancsnok (a német menekülttáborban) a Caritasban. A CIC-től alkalmi megbízásokat kap.” 1949-ben Dömötört az MHBK és az amerikai hírszerzés egy Lontay Róbert nevű ügynökkel együtt Magyarországra akarta küldeni, azonban betegsége miatt csak a társa indult el, akit azonban az Államvédelmi Hatóság emberei letartóztattak. ÁBTL. K-637/T-15.

⁸⁰ Balabó Zoltán – Gál Vilmos: Interjú Sujánszky Jenővel, a párizsi magyarok október 23-i „diadalívi” megemlékezéseinek szervezőjével. Örökségünk, a Nagy Imre Társaság időszaki kiadványa 2013. 1–2. sz. 58–69.; Nóvák Béla: „PATRIA NOSTRA”. ‘56-os menekült kamaszok a Francia Idegenlégióban. Doktori (PhD) értekezés. Eszterházy Károly Egyetem. Eger 2016. 98. (<https://bit.ly/2UHWmew>, letöltés 2017. aug. 22.)

hadtestnél vele együtt szolgált Waldbott, Irányi, Walter-Virányi főhadnagyok is. C. véleménye szerint a kiképzési fok jó, de az anyag elavult. Azóta azonban amint hallotta, érkeznek az új fegyverek Amerikából. Mikor Ő szolgál amerikai tisztet vagy oktatót nem látott, az új anyaggal azonban oktatók is jönnek. C. és társai mint vendég tisztek szolgáltak, amint mondja, régi szokás a spanyol hadseregben a tiszt csere idegen országokkal. C. nem tudja, hogy a többi hadtestnél hány magyar szolgál, de nem hiszi, hogy egyszerre négynél több legyen egy hadtestnél [...]. Magyarok egymással csak a hadtesten belül találkoznak. A vezénylést a főnök közvetlenül Szántayn keresztül intézi, a szolgálatot teljesítőknak szolgálatuk alatt a követséggel a kapcsolatot felvenni nem szabad [...]. C. nem kapott ejtőernyős kiképzést. D. kérdésére azt felelte, hogy azt legfeljebb az eredeti ejtőernyősök kapnak mindenki saját fegyverneméhez és saját rendfokozatába kerül vissza. Az egy éves szolgálat befejeztével mindenki visszatér oda, ahonnan jött, de nem volt neki nehéz megragadni Spanyolországban. Mind a négyen fontolgatták, hogy ott maradjanak, azonban csak ő maradt vissza egyedül. Úgy tudja azonban, hogy abból a sorványból amelyik 1955-ben szerelt le, többen »elsülyyedtek« nem tudja, hová lettek, de nem tértek vissza eredeti országaikba [...]. C. egyébként igen szeret háborús élményeiről beszélni (7. és lovas ho.) Egyébként feltalálónak tartja magát. Találmányai különböző löeljárás módosításokból állanak, a Ternegg féle löeljárást akarja megjavítani és a spanyol hadsereggel elfogadtatni, ehhez dolgozott ki sok apróságot, amik igen naiv benyomást tesznek. Ő reméli, hogy a jövő esztendőben egyes »találmányai« a spanyoloknál csapatpróbára kerülnek [...]. A spanyol löveganyag C. szolgálata idejében (1953-54.) igen vegyes volt, nagyrészt francia Schneider lövegekből, német, un. Göring 10.5-5a tarackokból és egy orosz mintájú a polgárháború alatt a köztársasági oldalon gyártott lövegfajtából.”⁸¹

Az ÁVH már korábban is kapott információkat arról, hogy az MHBK kiképzéseket folytat Spanyolországban, ezért több alkalommal is utasította az ügynökeit, hogy minél több információt szerezzenek meg ezzel kapcsolatosan.⁸² Azonban az akkori magyar vezetés ezzel nem elégedett meg és többször tiltakoztak a spanyoloknál, hogy azok részt vesznek a kormányzat megdöntésére irányuló tevékenységben, illetve emigráns magyarok számára adnak fegyveres kiképzést, sőt azokat a spanyol haderőben alkalmazzák is. Természetesen a spanyolok hivatalosan tagadták, hogy emigráns magyarokat

⁸¹ Operation VENUS. Ref.: OBBA-5355. 11 May 1956. CIA. (<https://bit.ly/2UxOQD5>, letöltés 2018. aug. 22.)

⁸² Operation Venus. Ref.: OBBA-4701. 27 January 1956. CIA. (<https://bit.ly/2GBkJGS>, letöltés 2018. aug. 30.); Operation Venus. Ref.: OBBA-3554. 8 June 1956. CIA. (<https://bit.ly/2XzAaFb>, letöltés 2018. aug. 22.)

vagy más nemzetiségű, emigráns katonai egységeket képeznének ki, vagy terveznék ilyen egységek beolvasztását a spanyol haderőbe.⁸³ 1955-ben valóban felmerült különböző magyar egységek létrehozatalának terve, de ahogy a korábbi tervek, úgy ezek sem valósultak meg. Az ÁVH véleménye szerint ekkorra Spanyolországban már 5–600 tisztet és altisztet képeztek ki, de erre bizonyítékkal nem tudtak szolgálni.⁸⁴ Ezért az ÁVH egyik tisztje, Füredi Gábor az általa futtatott ügynököt egy fedő történettel, miszerint a gyára küldte ki, gépfejlesztési célból, kiküldte Spanyolországba, ahol az elsődleges feladata az volt, hogy Marositól és Szántaytól minél több információt szerezzen meg a spanyolországi oktatótáborokról, ahol nemcsak magyarokat, de más nemzetiségűeket is kiképeznek a spanyolok.⁸⁵ Az ügynök ezekről a táborokról nem tudott meg semmit, mivel Marosi nem volt beavatva a katonai programokba, az azokért felelős Szántay pedig ekkor már haldoklott. Egyedül Marosi titkárától, Czilchert Auréltól – aki a Légióban szolgált le egy évet – kapott valamennyi tájékoztatást, ami azonban az ÁVH számára nem jelentett elegendő információt.⁸⁶

A spanyol politikai és katonai vezetők egy része 1956-ban ismét felvetette, hogy a kommunista országokból elmenekült emigránsokból nemzetközi haderőt hozzanak létre, amelyet a szovjetek ellen vetettek volna be. A tervet, amely *Lo que debe hacerse en este momento* (Amit e pillanatban tennünk kell) néven található meg a madridi külügyi levéltárban, valószínűleg Zákó tábornok készítette el a spanyol felkérésére. A terv egy közép-kelet-európai katonai parancsnokság felállítását javasolta, amely egy lengyel-balti, valamint egy dél-keleti központtal 5000–5000 fős magyar, szlovák, cseh, szudétanémet, román, horvát és bolgár egységekből állt volna. A tervezet szerint egy cseh felkelés kirobbantásával kezdték volna meg a szovjetek elleni felszabadító küzdelmet. Az egységeket spanyol támogatással, de az amerikaiak anyagi hozzájárulásával hozták volna létre, és a művelet anyagi fedezetét is az USA kormányzatától remélte a terv készítője. A hároméves felkészüléssel számoló terv akár a korlátozott atomháborút is elképzelhetőnek tartotta. A terven kézírással az szerepelt, hogy a spanyol vezérkar támogatja, amennyiben az amerikaiak is, de csak Zákó

⁸³ Operation Venus. Ref.: OBBA-3554. 8 June 1956. CIA. (<https://bit.ly/2XzAaFb>, letöltés 2017. aug. 22.)

⁸⁴ Ezt az állítást az az ügynök is kétkedve fogadta, akivel azt ÁVH-s kapcsolattartója – Füredi Gábor – megosztotta. Az is elképzelhető, hogy a titkosszolgálat több támogatást próbált szerezni a kommunista vezetéstől az általuk szerzett információk felnagyításával, illetve a helyzetüket igyekeztek erősíteni. (<https://bit.ly/2vi5BaX>, letöltés 2018. aug. 22.)

⁸⁵ Operation Venus. Ref.: OBBA-4701. 27 January 1956. CIA. (<https://bit.ly/2GBkJGS>, letöltés 2018. aug. 22.)

⁸⁶ Operation VENUS. Ref.: OBBA-5355. 11 May 1956. CIA. (<https://bit.ly/2UxOQD5>, letöltés 2018. aug. 22.)

vezetésével. Egy másik titkos anyag pedig a Spanyolországba érkező magyar menekültek szigorúbb szűrésére és kiválasztására, valamint a kommunista államok elleni műveletekre egy titkos – a kormány által kezelt – pénzalap létrehozására tett javaslatot.⁸⁷ 1957-ben azonban a spanyol politikai és katonai vezetés már nem látta reálisnak ezeket a célkitűzéseket, így 1958-tól a vendégtszti programokat megszüntették.

Összegzés

A magyar légionáriusok rendszeresen részt vettek a Spanyol Légió összes fontosabb harcában, és nemcsak közkatonaaként, hanem elérték az altiszti, sőt néhányan az alacsonyabb tiszti rendfokozatot is. A két világháború között, de főleg a második világháború után ezért szívesen látták mind a Spanyol Hadseregben, mind pedig a Spanyol Légióban az otthonról elmenekült magyar katonákat. A második világháború lezárulta és a kommunista utódállamok megalakulása után a korábbi honvédtisztek jelentős része „kényelmetlenné” vált az új rezsim számára. Mivel professzionális katonaként többségük nem rendelkezett polgári végzettséggel, különböző hadseregek egységeihez – köztük a Francia Idegenlégio és a Spanyol Légio – csatlakoztak, de a későbbi esetleges hazatérésükről nem mondtak le. Maga a spanyol diktátor, Francisco Franco is előállt egy ötlettel, amelyet az egyik magyar veterán főtiszttel terveztetett meg és amely szerint egy hadsereget hozott volna létre a közép- és kelet-európai emigránsokból, a kommunista rezsim elleni bevetésre. Bár ez a terv nem valósult meg, sok magyar katonatiszt és altiszt kapott intenzív kiképzést a spanyol hadsereg egységeiben, leginkább a Spanyol Légióban. A magyar származású légionáriusok Észak-Afrikában nemcsak harcoltak – több nyugati titkosszolgálat és az ÁVH is igyekezett ugyanis beszervezni őket, hogy beépüljenek a magyar emigráció szervezeteibe és információt szerezzenek a kiképzésről, a különböző csoportok tevékenységéről. Több beszervezett ügynök nemcsak egy, de akár több egymással ellenséges hírszerző szolgálatnak is jelenthetett, jelentett. A rendkívül összetett és bonyolult helyzet 1958-ban változott meg alapvetően, amikor – mivel már nem hitték többé a kommunista országok felszabadíthatóságában – a spanyolok felhagytak a „felszabadító háború” gondolatával, leállították a kiképzéseket és ezzel a magyar tisztek „vendégtszti csereszolgálatát” véget ért.

⁸⁷ *Anderle Á.*: 1956 és a spanyol katonai beavatkozás kérdése i. m. 60–61.

HUNGARIANS IN THE SPANISH FOREIGN LEGION

By János Besenyő

SUMMARY

The paper focusses on the activities of Hungarian volunteers and post-World War II emigres in the Spanish Foreign Legion. The author argues that Hungarians took part in the activities of the Spanish Foreign Legion right from its establishment, and later also served in the Spanish army. Hungarian historiography has so far neglected those Hungarians who fought on Franco's side in the Spanish Civil War, and even treated them as if they never existed, making reference only to those who fought for the Republicans. On the basis of documents from Spanish archives and those of the Spanish Foreign Legion, the paper explores the activities of the Hungarians who were engaged on the „national” side. The known facts support the hypothesis that the participation of the Hungarian legionaries in the North African wars and the Spanish conflicts exerted an important impact on the development of the geopolitical situation in that region, and it is likewise probable that the veterans played a key role in the clash of military and intelligence between the East and West during the Cold War.

RANDOLPH L. BRAHAM (1922–2018)

2018. november 25-én egyszemélyes intézménytől kellett búcsút vennünk, történészeknek és mindazoknak, akik felelősséget éreznek azért, hogy a 20. század meghatározó katasztrófája, a holokauszt kollektív emlékezetünk része maradjon. Randolph Braham életműve nem „csupán” a Soa magyarországi lefolyásának, következményeinek és emlékezetének feltárását foglalja magában, de munkássága formálta a témakör sokfelé ágazó egyetemes kutatásának alakulását is.

Ábrahám Adolf, ahogyan barátai szólították, Randy 1922-ben szegény ortodox zsidó családba született Bukarestben. Gyermekkorának meghatározó színhelye a többnemzetiségű Dés, ahol a kb. 20 000 főből mintegy 20% zsidó lakos volt. Általános és középiskolai tanulmányai után kitanulta a műbútorasztalossgot is. Még le sem érettségizett, amikor munkaszolgálatra kötelezték. Szerencséje volt: 16 hónap után, 1945 januárjában sikerült megszöknie. Tizenöt közeli rokona közül tizenhárman áldozatul estek a gyilkos náci gépezetnek. Hazatérve leérettségizett, majd egy barátja tanácsára az ausztriai és a németországi amerikai meg szállási zónába szökött. Ezen az úton töltött először néhány napot Budapesten. Egy menekülttáborban kiváló nyelvtudásának (magyar, román, jiddis, angol, francia, német) köszönhetően tolmácsként, amerikai alkalmazásban intézhette a menekültek ügyeit. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy 1948 januárjában elérhette célját, s egy amerikai ösztöndíj támogatásával New Yorkba érkezett. A City University of New York (CUNY) diákjaként politikatudományból mester fokozatot szerzett, majd a nácik elől az Egyesült Államokba menekült társadalomtudósok által alapított New School of Social Research-ben a román politikai rendszert elemző doktori disszertációján dolgozott.

1954-től politikatudományt tanított a CUNY City College-ban, első munkái a szocialista Románia politikai és oktatási rendszerével foglalkoztak. Tudósi presztízst azonban a magyar zsidóság történetével kapcsolatos publikációinak köszönhetette. Az 1950–1960-as évek fordulójától kibontakozó munkássága első írásaitól kezdve ugyanazon a világosan kijelölt úton haladt: nem különítette el egymástól élesen a kutatás, az írás és a publikálás fázisait. Tisztában volt vele, hogy egy-egy időszakban milyen források váltak elérhetővé, s azzal is, hogy milyen terjedelemben jelentethető meg a megírt alkotás.

Alig múlt harmincéves, amikor frissen házasodva, biztos megélhetést nyújtó állás birtokában elhatározta, hogy megírja a magyar zsidóság

második világháború alatti históriáját, és mintegy negyed évszázadra volt szüksége ahhoz, hogy 1981-ben meg is jelentesse az első összefoglaló munkát *The Politics of Genocide* címmel. A szintézist sok forráskiadvány és bibliográfia készítette elő, miközben szerzője alapos kutatásokra építő könyveket tett közzé a szovjet, magyar, román és izraeli politikai és oktatási rendszerekről is. Opus Magnuma két további kiadásban jelent meg (1994, 2015), számos átdolgozással, kiegészítéssel. Főként ezeknek köszönhető, hogy a magyarországi holokauszt a holokauszt egész történetének legalaposabban feltárt fejezetei közé tartozik. Braham rendszeresen kiadta bibliográfiáinak újabb köteteit, a történeti Magyarország egész területén a holokauszt áldozatait helységenként számba vevő, magyarul és angolul megjelentetett földrajzi enciklopédiáit, és a *Tanulmányok a holokausztról* című tanulmánykötet-sorozatát, amelynek eddig tíz része jelent meg. Munkásságának azonban két további jelentős pillére is volt. Az egyik a nagy visszhangot keltő nemzetközi konferenciák szervezése – főként az 1984 óta tízévenként megrendezett, átfogó kongresszusok gondos előkészítése és lebonyolítása. Különösen emlékezetes a Budapesten 1994 áprilisában megtartott rendezvény, 1945 után ugyanis Magyarországon először került a közbeszéd, az emlékezet középpontjába a magyarországi zsidóság 20. századi sorsa. Munkássága harmadik pillére a kollegialitás, az erkölcsi és anyagi támogatás biztosítása volt mindazok számára, akik megítélése szerint érdemi kutatást végeztek a hazai holokauszt történetével kapcsolatban.

Élete végéig naprakész volt a magyarországi politikai, társadalmi, kulturális élet fejleményeivel kapcsolatban, leginkább természetesen a magyar zsidóság 20. századi történelmére vonatkozó információkra koncentrált.

Utoljára 2017. október 3-án, 95. életévében tartott Budapesten előadást, amikor világosan kifejtette, hogy milyen nagy jelentősége van a múltfeldolgozásnak a magyar zsidóság mai identitása és általában a magyarság reális önismerete szempontjából. Randolph Braham hatalmas életműve nélkül más, hiányos képünk lenne a 20. századi magyar történelem politikai, gazdasági, kulturális mozgó erőiről, a döntéshozók játékerét meghatározó korlátokról és lehetőségekről. Morális integritása, sugárzó, következetes humanizmusa, kétegyeteket is mérlegelő, mégis rendíthetetlen igazságkeresése szakmai és emberi példa mindazok számára, akik hisznek abban és tesznek is azért, hogy a józan, rideg racionalizmus és a szenvedélyes elkötelezettség együtt szolgálhassa a társadalom iránt nyitott és arra hatni akaró történettudományt.

Pók Attila

Gyáni Gábor

A TÖRTÉNELEM MINT EMLÉK(MŰ)

Kalligram, Bp. 2016. 300 oldal

Ma már szinte közhelyszámba megy kimondani azt, hogy az emlékezet fogalma és gyakorlata az elmúlt három-négy évtized legtöbbet tárgyalt problémáinak egyike volt, mely a filozófiától és az irodalomtudománytól a néprajzon és a szociológián át a pszichológiáig és a történelemtudományig egy sor diszciplínát mélyen érintett, bizonyos értelemben felforgatott. Ez az érdeklődés azonban nem pusztán intellektuális természetű volt, hisz meglehetősen gyorsan nagy (előbb nemzeti, majd nemzetközi szintű) kutatási projektek, konferenciák, eszmecsereék épültek rá, vagyis – annak minden előnyével és hátrányával – a ma globális tudományiparnak nevezett közeg szerves része lett. Sőt, amikor az 1970–1980-as évek fordulóján, elsősorban német és francia kontextusban a kutatók érdeklődni kezdtek a téma iránt, látható volt, hogy az emlékezet iránti felfokozott tudományos érdeklődés összefüggésben áll a két ország műltfeldolgozási problémáival. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az Assmann-házaspár és a Pierre Nora által kezdeményezett és vezetett kutatások voltaképpen „csak” reagáltak arra a társadalmi jelenségre, mely a műlttal kapcsolatban e két országban elsőként fogalmazódott meg. Ennek az igénynek azonban volt politikai mondanivalója, amennyiben a hivatalos műltfeldolgozással szemben táplált elégedetlenség sürgette a műlt újszerű értelmezését mindkét országban. E hivatalos műltfeldolgozásnak azonban szerves, sőt szakértelme révén megkerülhetetlen része volt a történelemtudomány is, amennyiben – főként Franciaország esetében – az oly mértékig „igazította” a Vichy-Franciaország képét a IV. és az V. Köztársaság politikai kánonjához, hogy azt napjainkban inkább hamisításnak nevezhetnénk. A műltfeldolgozás és az emlékezet jelensége tehát összekapcsolódott – sem politikailag, sem társadalmilag nem volt ártatlan.

Mire Gyáni Gábor és mások tevékenysége révén az ezredforduló Magyarországn is egyre inkább teret nyert az emlékezet tudományos kutatása, addig a helyzet politikai, gazdasági, ideológiai szempontból jelentősen megváltozott. A téma magyarországi kutatástörténete szerintem abban különbözött a német és francia esettől, hogy ide egyrészt évtizedekkel később, másrészt tisztán tudományos problémaként érkezett meg az emlékezet kutatása (a fentebb vázolt kontextus ismerete nélkül). Gyáni Gábor könyvének egyértelmű pozitívuma az, hogy „kiveszi” az emlékezetet ebből a neutrális kontextusból, s visszaadja annak sokrétűségét, problematikuságát, ugyanakkor rámutat a vonzerejére, nélkülözhetetlenségére is. A két fejezetbe (*Fogalmi keretek* és *A kollektív emlékezet toposzai*) sorolt tizenöt tanulmány voltaképpen önálló munka, ám a kollektív emlékezet fogalma révén mégis szorosan kapcsolódik egymáshoz, ugyanakkor nem jellemzi a művet a válogatáskötetek esetében gyakran felmerülő redundancia.

A második fejezet esettanulmányaihoz képest az első foglalja magában tehát azokat az írásműveket, melyek a történelem, az emlékezet, a kánon, az elbeszélés–elbeszélhetőség, emlékezetpolitika és a kollektív emlékezet problematikáját járják körül. Amikor fentebb az emlékezet problematikuságát említettem, voltaképpen arra a kiábrándulásra is utaltam, mely a jelenséggel kapcsolatban már az 1990-es évektől érzékelhető volt a nyugati tudományos elit gondolkodásában; e csalódásra Gyáni Gábor is reagál. A kiábrándulás abban áll, hogy míg kezdetben az emlékezetben olyan történeti és morális jószágot láttak a kutatók, mely a műlt valóságának feltárásában új eszközt adhat a kezükbe, addig népszerűvé válásával a politikai, kormányzati és gazdasági szereplők szinte kisajátították maguknak. Gyáni Gábor nagyon szemléletesen teszi azonban a kettő közötti különbséget. A Halbwachstól származó kollektív emlékezeten egy csoport által életben tartott, identitásképző jelleggel bíró társas-társadalmi gyakorlatot értünk, melynek korántsem az a célja, hogy a műltat rekonstruálja (ebben különbözik a történelemtudománytól).

Hanem példának okáért az, hogy rendies legitimitást biztosítson egy-egy nemesi családnak (ahol a nemesi vér fikciója nemegyszer az objektív értelemben vett múlt tudatos meghamisítását jelenti) vagy – Max Weber kifejezésével élve – hivatásrendi tudatot képezzen egy, a modern társadalomban létrejövő szakma köré. Ide tartozik természetesen az, amiről Gyáni Gábor is ír, nevezetesen hogy az első világháború után, a frontról visszatért, traumatizált katonák élményeik elaborálására „jártak össze” emlékezni. A háborús történetek elmesélésének célja nyilvánvalóan nem az volt, hogy „felelevenítsék” a félelem vagy a nyíltszíni halál emlékét, hanem éppenséggel az, hogy feloldják az általa keltett, a mindennapi életben visszamaradt szorongást (melyet például a családjukkal nem tudnak megbeszélni, hisz a családtagoknak a frontélmény nem volt közvetlen tapasztalat). Vagyis az emlékezet célja nem a múlt rekonstrukciója volt, hanem az – ahogyan Halbwachsszal nagyjából egyszerre a pszichiáter Eugène Minkowski megfogalmazta –, hogy a megélt időt „kinyissák” a jövő számára.

Míg Halbwachsnál a *kollektív emlékezet* fogalma mindig csoporthoz kötődik, addig Gyáni Gábor teret szentel az *emlékezetpolitika* ma dívó jelenségének megkülönböztetésére. Míg előbbi egy vernakuláris, alulról képződő tevékenység nyomán válik gyakorlattá (melyet persze normalizálnak a társadalmi keretek), addig utóbbi kifejezetten hatalmi jellegű kezdeményezés. Ennek jegyében a mindenkori kormányzat, nemegyszer történész szakértők tekintélyére hivatkozva, újraértelmezi a múltat; ez a hatalmi jellegű intervenció – mutat rá Gyáni magyar példákra hivatkozva – különösen akkor problematikus, ha egy országban megrendül a demokratikus akaratképzés és ellenőrzés. Az emlékezetpolitika tehát mindig „felülről” érkezik, mindig autoritás áll mögötte, s jóllehet ebből nem következik automatikusan az, hogy rossz-hiszeműen, eleve hamis múltképet termelne, de a hatalom érdek vezérelte jelenléte miatt mindig érdemes gyanakodni.

Sőt, Leuven város példáján azt is bemutatja a szerző, hogy a többnyire háborús pusztítások nyomán rekonstruált (?) belváros megannyi gótikus épülete valójában az eredeti újjáépített változata csupán. Valóban történeti értékek ezek a néhány évtizede, az eredeti alapján helyreállított épületek vagy pusztán a politikai–gazdasági–turisztikai remélt haszonszerzés jelei, melyek imaginárius múltat képeznek a kortárs városi térben? A dolgok egyre inkább úgy festenek, hogy az elmúlt évtizedekben a várható politikai és gazdasági haszonszerzés felülírja az Alois Riegl által a 20. század elején foganatosított értelmezést. E szerint ugyanis különbséget kell tennünk a múltra szándékosan emlékeztető, tehát létesített *emlékmű* és a történelmi és művészettörténeti szempontból nagyra tartott *műemlék* között. Utóbbinak nem a keletkezését, hanem a *megtartását*, dokumentumként, valamint művészet- és stílustörténeti értékéért való elismerését óhajítja a mindenkori jelen. Ám ennek a konzerválásnak szigorú ismeretelméleti és gyakorlati feltételei voltak a műemlékvédelemben, melyet azonban napjainkban egyre inkább felülír globális szinten az építőipari nagytőke és a neoliberális gazdaságpolitika egymásra találása. Még ha szó szerint nem is tér ki erre a szerző, jól érezhető, hogy kérdésfeltevése valójában az, hogy hol a határ a műemlék epiztemológiai értelemben vett dokumentumértéke és a neoliberális örökségiparnak (*heritage business*) a gazdasági fenntarthatóságot és persze profitot célzó követelményei között? Valóban ily mértékben áruvá tehető a múlt tárgyi öröksége? A kommodifikáció jegyében újjáépíthetők-e az idők során elpusztult vagy csonkává vált épületek, intézmények stb.? A fentebb érintett hatalmi emlékezetpolitika és a fenntarthatóság jegyében áruvá tett örökségipari emlékezet mind-mind olyan törekvések, melyek a Gyáni által tárgyalt, társadalomtörténetileg, szociológiailag fontos kollektív emlékezet működését, sőt tovább megyek, erkölcsi hitelességét fenyegetik.

Korábbi írásainak nyomvonalán haladva a szerzőt e kötetben is mélyen érdeklo kérdések közé sorolható a történelemtudomány státusza napjainkban. Az emlékezet fentebb kivonatolt térnyerésével és a posztmodern kihívással ugyanis annak korábban rögzített helyzete

megváltozott, s a szerző ezekre a historiográfiai gondolkodásban beálló változásokra a honi közegben mindig érzékenyen reagált. A tárgyalt kötetben e problematika szűkítve, az elbeszélés és a nézőpontok többes számba kerülése kapcsán kerül szóba. Ha ugyanis a kollektív emlékezetet vizsgáljuk, akkor megkerülhetetlenül szembekerülünk azzal, hogy sajnos le kell számolnunk az egyetlen koherens narratíva eszméjével: az emlékezők osztályhelyzetüktől, a műveltségükből fakadó elbeszélés-kultúrájuktól függően más-más történetet fognak elmesélni. Jóllehet a halbwachsi szociológia és a bartletti szociálpszichológia ezzel a jelenséggel már az 1920–1930-as években számolt, a történelemtudomány saját módszertani és szemléleti premisszáiból kiindulva az ezzel való szembenézést sokáig elodázta. Gyáni Gábor azonban nem rest feltenni azokat a „kellemetlen” kérdéseket, melyek a történelemtudományt szembe-ítik a társtudományok eredményeivel; az emlékezet kutatása ráadásul létéből fakadóan mindig is multidiszciplináris volt, így e kérdések megválaszolása elodázhatatlan lett. Mit kezdhet a történész az ilyen polifon forrásokkal, mit kezdhet a beszámolók nézőpontjaival, illetve a belőlük képezhető valósággal?

Míg ismeretelméleti szemszögből e dilemmák a szerzőt legalább két évtizede élénken foglalkoztatják, addig e kötetben sokkal inkább a múlt használata felől közelíti meg tárgyát. A humán- és társadalomtudományokat jellemző egzaktság hiánya, a múltról szóló elbeszélések szaporodása, valamint a politikai és gazdasági hatalom behatolása a múlt előállításába (emlékezetpolitika, örökségipar), termelésébe ugyanis előhívja azt, amit a gyanú hermeneutikájának nevezünk. Amennyiben kezdetben a történelem és a posztmodern találkozása gyümölcsöző is volt abból a szempontból, hogy a múlt magabiztos és monolit építményét episztemológiai és módszertani kétségekkel vette körül, addig az ebből fakadó elbizonytalanodás (melyről az 1990-es években sok nyugati történész számot adott), úgy tűnik, nem a szakmának kedvezett. Gyáni Gábor szerint az az emlékezeti alapokon nyugvó polifon múltkép, mely persze az empirikus kutatások szintjén számos nagyszerű eredményt hozott a történelemtudománynak, az elbizonytalanodás miatt ugyanakkor helyzetbe hozta a történelemszakma periferiáján álló, de pénzügyi és politikai forrásokkal rendelkező „szakértőket”.

Utóbbiak ugyan rendelkeznek minden, a szakma gyakorlásához szükséges fokozatokkal, ám projektjeik sajnos sokszor a tudomány eredményeit semmibe vevő nyílt politikai–ideológiai vagy gazdasági célokat szolgálnak. Másképpen fogalmazva sokszorosan beigazolódik Michel Foucault-nak a tudás és a hatalom összekapcsolódásáról megfogalmazott tézise. Ám a gyanú hermeneutikájának értelmében a történésznek rá kell kérdeznie arra, és Gyáni a könyv több pontján ezt teszi, hogy a gondos elméleti és empirikus kutatómunka nyomán megfogalmazott polifon történelemképből hogyan lesz egy csapásra vulgáris leegyszerűsítésekből álló primitív történelemhamisítás. Egyfelől, ha a szakma be is látja, hogy egyesek gátlátalanul visszaélnak az emlékezet adta autoritással, e leleplezés hogyan fogalmazható meg a társadalom nem-szakértő tagjai számára? Másfelől, milyen episztemológiai, módszertani és voltaképpen tudományszociológiai módszerrel érvelhetünk a tudományosság mellett és a yers politikai–ideológia célok kiszolgálása ellen, ha nyitott metodikai kételyeink, finom ismeretelméleti relativitásunk kevésnek bizonyul az emlékezetpolitika és az örökségipar jól finanszírozott, gátlátalan voluntarizmusával szemben?

Nem Gyáni Gábor kötetének hibája, hogy ezekre a rendkívül összetett kérdésekre egyelőre csak felemás válaszokat adhat; azt hiszem, hogy ez korunk egyik nagy kérdése: hol van a történelemtudomány, tágabban a semmilyen autoritásnak be nem hódoló szellem eszméjének a helye? A helyzet ebből a szempontból elég borús, hiszen azt sugallja, hogy a múlt a jelen foglya: a jelen fogja eldönteni, hogy mi számíthat múltnak.

K. Horváth Zsolt

Enikő Csukovits

HUNGARY AND THE HUNGARIANS

Western Europe's View in the Middle Ages

(Viella Historical Research 11.)

Viella, Roma 2018. 233 oldal

Csukovits Enikő, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos tanácsadóját – aki kutatásai során a középkori Európa zarándokútjain megforduló magyaroknak (Középkori magyar zarándokok. Bp. 2003.) vagy az Anjou-dinasztia magyarországi uralmának (Az Anjouk Magyarországon I. I. Károly és uralkodása [1301–1342]. Bp. 2012.) is figyelmet szentelt – a bemutatandó kötet előszavában megfogalmazott vallomása (12.) szerint hosszú időn át foglalkoztatta az a kérdés, vajon hogyan gondolkodott a nyugati világ a Magyar Királyságról és annak népéről. A magyarok európai megítélése iránt érdeklődő vizsgálatok a hazai középkorkutatásban korántsem új keletűek. Míg azonban a 20. század első felében főként irodalomtörténészek fordultak a téma felé – Eckhardt Sándor a francia hősi énekek: a *chanson de geste*-ek magyar említéseit vagy a magyar származású alakok köré szőtt középkori regényeket vette elsősorban górcső alá (De Sicambria à Sans-Souci. Histoires et légendes franco-hongroises. Paris 1943.) –, addig a legújabb időkig kevés kísérlet történt arra, hogy a szigorú értelemben vett irodalmi szövegek mellett egyéb forrástípusok bevonásával is szülessenek hasonló elemzések. A magyar adatokban gazdag külhoni elbeszélő kútfők művelődéstörténeti felhasználásának lehetőségét, a külföldön formálódó magyar-kép iránti érdeklődés megélénkülését az utóbbi évtizedekben nem csupán a *Korall* folyóirat 2009. évi különszámának írásai jelzik – a tanulmányok középpontjában a Magyar Királyság európai ábrázolása áll –, de két monografikus feldolgozás is. Csernus Sándor a francia (A középkori francia nyelvű történetírás és Magyarország [13–15. század]. Bp. 1999.), Radek Tünde a német (Das Ungarnbild in der deutschsprachigen Historiographie des Mittelalters. Frankfurt am Main 2008.) nyelvű történetírás magyar említéseit vallatóra fogva tette fel a kérdést, vajon hogyan vélekedtek a Kárpát-medence országaról és lakóiról a birodalmi vagy a Rajnán túli területeken. A részeredményeket felvonultató, az egyes forrásokra és forráscsoportokra koncentráló elemzések után hiánypótló munkaként készült el Csukovits Enikő vállalkozása – a szerző 2014-ben megvédett akadémiai nagydoktori értekezése –, amely a téma élvezetes stílusban előadott összefoglalását nyújtja.

A monográfia négy évvel ezelőtti magyar nyelvű megjelenését (Magyarországról és a magyarokról. Nyugat-Európa magyar-képe a középkorban. Bp. 2015.) követően a római Viella Kiadó gondozásában angol nyelven is napvilágot látott a külföldi közönség számára átdolgozott változat. A magyar nyelvű kiadáshoz képest egyetlen főbb szerkezeti változást figyelhetünk meg. Az idegen nyelvű kötetből elmarad az eredeti feldolgozás azon fejezete, amely azt foglalja össze, milyen módon jutott földrajzi ismereteinek birtokába a középkori Nyugat-Európa. Míg a magyar publikum számára Csukovits Enikő lényegesnek tartotta összegezni a nemzetközi szakirodalomnak a középkori földrajzi világgép formálódásával kapcsolatos eredményeit – ily módon kontextusba helyezve olvasóját, mielőtt a tárgyalása középpontjában álló probléma bemutatására rátért volna –, addig az angol nyelvű változat olvasójától azt remélheti, hogy a kérdéskör könyvtárnyi irodalmában tájékozott, vagy az ismereteknek könnyedén utána tud járni.

Ahogy azt a szerző előjáróban megfogalmazza, könyvében műfaji, földrajzi vagy kronológiai szűkítés alkalmazása nélkül kívánta körbejárni azt a kérdést, hogy hogyan gondolkodott a nyugati világ Magyarországról a középkor évszázadaiban. Célja az volt, hogy témáját

minél szélesebb forrásbázis alapján a a lehető legátfogóbban mutassa be. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az *Occidens* fogalma Csukovits interpretációjában nem felel meg a latin rítusú kereszténység teljes területének. Mivel a 14. század elején készült geográfiai–politikai traktátus, a Magyarországnak kitüntetett figyelmet szentelő *Descriptio Europae Orientalis* a kontinens keleti térségéhez sorolja Cseh- és Lengyelországot, utóbbi államok kívül rekednek a vizsgálat keretein. A kötet a magyarok 9. századi európai feltűnésétől a középkori Magyar Királyság 16. század eleji alkonyáig sorakoztat példákat arra, hogy a Kárpát-medence határain kívül hogyan tekintettek arra a népre, amely előbb pusztító portyázásaival, utóbb a törökkel szembeni helytállásával szerzett hírnevet magának. A források, amelyek mentén a szerző a gondolatmenetét felépíti, széles műfaji skálán mozognak. Bár a történeti irodalom termékei – a kalandozókat említő évkönyvek vagy a magyar történelem egyes fordulatairól tudósító krónikák és *gesták* – kétségkívül túlsúlyban vannak, Csukovits az általa feltett kérdések megválaszolásához sokszínű anyagot válogatott egybe. A munka egyes fejezeteiben éppúgy találkozhatunk a magyar hősöket mesés színezetben megjelenítő francia regénnyel vagy itáliai novellával, mint az *Ungariát* is feltüntető világtérképpel, a 14. század eleji magyar államnak szerepet juttató keresztes tervezettel, a Nagy Lajos külpolitikai szerepvállalásához adalékot szolgáltató diplomáciai levéllel és a sorsfordító mohácsi csata előestéjén íródott velenői követjelentéssel.

A feldolgozás célkitűzéseit ismertető rövid bevezetést követően a szerző két (a munka lezárásának szánt fejezetekkel együtt három) nagyobb egységben tárja olvasója elé vizsgálódásának eredményeit. Az első egység (amelynek az 1. fejezet felel meg, 13–68.) azt vizsgálja, vajon a magyarok Kárpát-medencei államáról, egy távoli országról hogyan nyerhettek információkat a határokon túl. Csukovits hangsúlyozza, a külhoni forrásanyagban a magyarok elsősorban akkor bukkannak fel, amikor valamely európai néppel közvetlen kontaktusba kerülnek. Korántsem véletlen tehát, hogy a krónikák vagy évkönyvek nagy gyakorisággal szerepeltetik a 10. században a nyugati területeket sújtó portyázásokat és a magyar uralkodók külhoni hadjáratait: utóbbiak sorában a szerző külön is kiemeli II. András részvételét az 1217–1219. évi szentföldi vállalkozásban vagy Nagy Lajos kísérleteit a nápolyi trón megszerzésére. Ugyancsak bőséggel nyerhettek ismereteket az országról azok a zarándokok vagy keresztes lovagok, akik Palesztinába igyekezve a szárazföldi útvonalat választották, de színes beszámolók maradtak ránk a 15. századi királyi udvarban megforduló követek tollából is. Jellemző a magyar vonatkozású események rendszeres feltűnése a Kárpát-medencével szomszédos területek forrásanyagában – így a Babenberg-örökségért vívott cseh–magyar küzdelemről vagy a Hunyadi Mátyás határ menti háborúiról is részletesen tudósító osztrák krónikastradícióban. Közvetlen kapcsolatok híján azonban csupán a különös horderővel bíró magyarországi történesek tarthattak számot a „nemzetközi” figyelemre. A szerző *A the literature of fear* (*A félelem irodalma*) címet viselő alfejezetben mutatja be, hogyan láttatják forrásaink a tatárjárás pusztításait elsenvedő államot vagy a növekvő török fenyegetéssel szemben helytállni próbáló késő középkori királyságot. Csukovits Enikő tematikus bontást alkalmazva, az információáramlás lehetséges útvonalai szerinti csoportosításban nyújt olvasója számára áttekintést azokról a lépésekről, amelyek Nyugat-Európát a magyarok megismeréséhez közelebb vitték. A különféle szövegekből példákat válogató szemle egyúttal arra is kiválóan alkalmas, hogy felvillantsa annak a forrásbázisnak a gazdagságát, amely a magyarságképi vizsgálatok számára kiindulópontul szolgálhat.

Azt, hogy ez a változatos anyag hogyan árulkodik a magyarok európai megítéléséről és a magyar-kép formálódásáról, a szerző a monográfia második nagyobb egységét adó esettanulmány-füzérben (2–5. fejezet) tárja elénk. Az egy-egy jellegzetes forrás vagy forráscsoport vizsgálatán alapuló tizenhárom elemzés négy nagyobb téma köré csoportosul. Az elsősorban

a 14–15. századi Magyarországra és magyarságra koncentráló mélyfúrások során Csukovits Enikő az érdeklő, milyen helyet foglalt el a Magyar Királyság Európában (69–87.), hogyan tekintettek Nyugaton a magyar uralkodókra (89–118.), milyen kép alakult ki az ellenfélben a magyar hadseregről (119–152.), és miféle vélekedések születtek Európában a Kárpát-medence népeiről (153–166.). Matteo Bandello Mátyás király udvarában játszódo novellája, Aeneas Sylvius Piccolomini Luxemburgi Zsigmondról festett portréja, a velencei–magyar konfliktusok történetét elbeszélő krónikák, a különféle népek karakterét megjelenítő sztereotípiakatalógusok vagy a hazai történeti kutatásban eddig elhanyagolt *mappa mundi* – hogy csupán néhány példát ragadjunk ki a faggatóra vont kútfők sorából – más és más nézőpontból világítják meg annak kérdését, vajon mit tudhattak (vagy vélhettek tudni) az országról, annak uralkodójáról, illetve népéről a Kárpát-medencétől távol eső területeken.

A munka utolsó két fejezetét a szerző összegzésnek szánja. Hangsúlyozza, a nyugat-európai magyar-képhez mozaikokat szolgáltató források közül nem feltétlenül azok a szövegek tettek szert a saját korukban a legnagyobb népszerűsége, amelyek napjaink történésze számára a legtöbb adalékot kínálják: a Nagy Lajos itáliai hadjáratainak részletes históriáját megéneklő apuliai jegyző, Domenico da Gravina krónikája például hosszú időre feledésbe merült, hogy azután a 18. századi forráskutatás fedezze fel újra. Érdekes kérdésfeltevés tehát – s ezt mutatja be a munka hatodik fejezete (167–180.) –, hogy milyen információkat találhatott a magyarokról tájékozódni kívánó olvasó a késő középkor két kiemelkedő könyvtárában: a kereszties eszme iránt fogékony, a Kelet iránt különös érdeklődést tanúsító burgundiai hercegek gazdag bibliotékájában és a 16. századi Magyarországon működő Hans Dernschwam beszercebányai gyűjteményében. Talán nem kell meglepődnünk azon, hogy míg az előbbi könyvtárban csupán az utazóirodalom elszórt megjegyzései szolgáltathattak némi adalékot a témához, addig a Fuggerek szolgálatában álló humanistának – nem csekély mértékben a könyvnyomtatás feltalálásának is köszönhetően – már jelentős földrajzi és népismereti tudásanyag állt a rendelkezésére. A konklúzió (7. fejezet, 181–188.) végül arra mutat rá, hogy a forrásokból élénk rajzolódó magyarságkép igencsak töredékes. Bár akad példa meglepően jól értesült szerzőkre, általánosságban elmondható, hogy a távoli magyar államról a nyugati világ – különösen a török európai feltűnését megelőzően – vajmi kevés konkrét ismerettel rendelkezett. Ha mégis jellemeznünk kell az ország és a nép külhoni megítélését, úgy fogalmazhatunk – vonja meg vizsgálatai mérlegét Csukovits –, hogy kútfőink a magyarok vonatkozásában időnként jelentkező pejoratív jelzők mellett is egyértelműen gazdag és erős királyságként látatták a Kárpát-medencei országot.

A munkához csatolt függelékek a Magyarországot feltüntető *mappa mundi* jegyzékét (189–191.) és a Dernschwam könyvtárában fellelhető geográfiai tárgyú munkák listáját (193–196.) közlik. A kötetet bőséges irodalomjegyzék (197–223.), valamint földrajzinév- és személynévmutató (225–233.) zárja le.

A szövegek egy része, amelyekre Csukovits munkája támaszkodik, régóta ismertek a magyar középkorkutatás előtt. Gombos F. Albin három vaskos kötetben publikálta a külhoni elbeszélő forrásokban a kalandozások koráról és az Árpád-kori Magyarországról fellelhető értesüléseket (*Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendunt ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC. I–III.* Ed. Albinus Franciscus Gombos. Bp. 1937–1938.). Bár a 14–15. századi magyar történelem vonatkozásában hasonló repertórium nem készült, az Anjou-, a Zsigmond- vagy éppen a Hunyadi-kor kapcsán adalékokat szolgáltató fontosabb narratív kútfőket (ha a forráskritikai vizsgálatok hiányoznak is) kiaknázza a politikatörténet. Csukovits Enikő kötete arra tesz kísérletet, hogy a krónikák és *gesták* magyar említéseit az eseménytörténeti megközelítéstől eltérő aspektusból: művelődéstörténeti szempontból értékelje. A vizsgálat azonban nem szűkül le

a nyugat-európai történetírás termékeire: az ezek nyomán adódó megfigyeléseket a szerző az egyéb forrástípusok tanulmányozása révén levonható következtetésekkel is összeveti. Külön érdeme a munkának, hogy a szerző a magyarokat említő forráshelyeket sosem önmagukban, hanem az elemzésre választott mű egészén belül, a szöveg műfaját, szerzőjének látásmódját is figyelembe véve értelmezi. Amellett, hogy szól arról, milyen ítélet bontakozik ki a megfelelő passzusokból a népet vagy az országot illetően, foglalkozik az egyes források recepciójával, a kortársakra gyakorolt hatásával is: olvasója figyelmét rendszeresen felhívja arra, hogy az adott beszámoló milyen széles körben vált ismertté a középkorban.

A szerző az eredeti feldolgozás előszavában is hangsúlyozta, hogy témaválasztásával illeszkedni kívánt azoknak a nemzetközi vizsgálatoknak a sorába, amelyek a különféle népek egymásról szerzett ismereteinek, egymásról alkotott véleményeinek a feltárására irányulnak. A nyugat-európai magyarságképről készült áttekintés az összehasonlító elemzésekre vállalkozók számára is haszonnal forgatható olvasmánynak bizonyulhat, így különösen szerencsés, hogy az eredmények már a külföldi történészközönség számára is hozzáférhetővé váltak.

Csákó Judit

TRIANON ARCAI

Naplók, visszaemlékezések, levelek

Szerk. Kunt Gergely – L. Balogh Béni – Schmidt Anikó

Libri, Bp. 2018. 467 oldal

Az első világháború és a békeszerződések századik évfordulója eddig nem hozott dömpinget a könyvpiacra, az érdeklődést azonban kétségtől növelte – remélhetőleg a fiatalabbak körében is. Kíváncsi, hogy a magyarok történelmében oly tragikus fordulatot hozó trianoni békeszerződés közelgő centenáriuma ne az önsajnálattal és a bűnbakkeresés új hullámát generálja, hanem az önismeret és nemzetközi kitekintés erősödését. Szembe kell nézni a ténnyel, hogy ami a magyarság számára páratlan, Moháccsal vetekedő tragédia, az szomszédaink számára váratlan nagyságú siker, ahogy ezt a nagyszabású romániai ünneplés is mutatta.

A magyar történészek – korábban L. Nagy Zsuzsa és Ormos Mária, újabban pedig Romsics Ignác, Zeidler Miklós és Ablonczy Balázs – a béke történetével kapcsolatban minden lényeges kérdést megválasztottak, és a külföldön újabban megjelent tudományos munkák, például Margaret MacMillané, sem hoztak eltérő eredményeket. Közös jellemzője volt a szakirodalomnak a diplomáciatörténeti megközelítés és a politikai szereplők előtérbe állítása. A jelen válogatás érdeme, hogy „alulnézetben”, a katonai és politikai döntések következményeit átélő emberek szemszögéből mutatja be, mit jelentett a magyarok és a történelmi ország nemzeti kisebbségei számára átélni az összeomlást, az idegen hadseregek bevonulását, majd alkalmazkodni az új hatalomhoz, annak nyelvéhez és türelmetlen, ellenséges viselkedéséhez. Nemcsak a hivatásos történészek, de a remélt széles olvasóközönség, a határon túlra kerültek sorsát empátiával figyelők számára is tanulságos a Trianon emberi arcát, az eddig magán- vagy közgyűjteményekben lappangó naplórészleteket, félhivatalos helyi dokumentumokat és néhány visszaemlékezést bemutató könyv elolvasása.

A közölt írások szerzői a társadalom széles spektrumát képviselik: van köztük egyházi vezető, korábbi főispán, arisztokrata feleség, hivatalnok, újságíró, tanítónő, tudós, ügyvéd, diplomata, csángó gazdaember. Szokatlan, de nagyon helyénvaló döntés volt három

magyarországi prominens kisebbségi, Vaida Voevod későbbi román miniszterelnök, Lucian Blaga költő és Marjko Protić szerb ortodox esperes visszaemlékezését is beavogatni, és ezzel az érem másik oldalát, a régi Magyarország felbomlásáért dolgozók és azt kitörő örömmel fogadók gondolkodását is bemutatni.

Milyen új ismereteket, szempontokat nyújt a kötet? Ferencz József kolozsvári unitárius püspök naplójából kitűnik, milyen magabiztosan és gyorsan rendezkedett be a román hatalom Erdélyben, amikor a magyarok még komoly reményeket tápláltak, hogy a párizsi békekonferencia beváltja Wilson amerikai elnök ígéretét, az új rendezés igazságos lesz és tükrözni fogja az érintettek akaratát. A románok (és hozzátehetjük: a csehek és a szerbek) egyáltalán nem tartottak attól, hogy népszavazás útján a katonai erővel birtokba vett területek egy részét még elveszíthetik. Ferdinánd román király már 1919 májusában megszemlélte új tartományát és igényelte a magyar egyházak köszöntését, mintha Arany János nyomán a walesi bárdok hódolatát próbálta volna kicsikarni. Tarczay Gizella, Zágrábban az egyetemet éppen elvégzett német–magyar szakos tanár elbeszéléséből kitűnik, hogy 1918 végén a horvátok még örömmel fogadták a szerb katonaságot, nem sejtve, hogy a remélt délszláv federáció helyett egy Nagy-Szerbia másodosztályú polgárai lesznek. Az is figyelemre méltó, hogy magyarellenes érzelmi kitöréseket, pláne atrocitásokat a fiatal magyar leány Zágrábban nem tapasztalt. Közismert, hogy a Kommun számos tekintélyes embert, köztük zsidó származású üzletembereket, túszként fogságba vetett. Visy László volt főispán naplójából megtudjuk, hogy Pécs szerb katonai parancsnoka magyar túszyok szedésével próbálta elejét venni a lakosság tiltakozásának, és hogy a 11 fogságba vetett közül 6 zsidó volt. Ugyanez a parancsnok biztosította a ciszterci gimnázium igazgatóját, hogy legszívesebben fazékba tenné és megfőzné az összes zsidót. Hajas Antal soproni alispán feleségének naplójából kitűnik, hogy mennyire nem értette meg „a magyarországi német nép önrendelkezési jogának gyakorlásáról” született 1919. évi VI. néptörvény értelmét: Nyugat-Magyarország autonómiája a terület elszakadását/elszakítását volt hivatva megelőzni. (Persze Burgenland, a Várvidék mai lakossága nem bánja, hogy Ausztriához került, de 1919-ben még sokan szavaztak volna Magyarországra, ha Sopronon és környékén kívül máshol is tartottak volna népszavazást.) Ifj. Andrássy Gyuláné Zichy Eleonóra Károlyi-ellenessége nem újdonság, de a naplójába beépített, 1919. február 1-jén kelt Bethlen István-levél kitétele, miszerint a békekonferencia utáni Magyarország parlamentjében „40–50 százalékos nemzetiségi képviselő fog helyet foglalni”, azt mutatja, hogy akkoriban Bethlen – és a közvélemény – a bekövetkezettnél jóval kisebb területvesztéssel számolt, elsősorban Olaszország segítségében bízva. Az angol és az amerikai unitáriusoktól is sokan vártak támogatást a területi kérdésben, ők meg is tették a magukét, de sem nekik, sem a többi magyarbarátnak, köztük a budapesti antantmisszió több tagjának, nem volt semmi befolyása a döntésekre. Károlyi felesége, Andrássy Katinka nővérének írt levelében hamis mende-monda, hogy „az erdélyi urak maguk hívták be a románokat, hogy rendet csináljanak”, de tény, hogy sok helyen a megszálló hadseregek vetettek véget a fosztogatásoknak, vagy Pogány József tengerészei Pozsony környékén elérték, hogy a magyar lakosság megkönnyebbüléssel fogadja a cseh hadsereget. Hajdú Tibor, legújabbán pedig Hatos Pál munkájából azonban tudjuk, hogy Károlyi kormánya 1918 novemberében maga is keményen fellépett a súlyos kilengések ellen. Joggal mutat rá a „vörös grófnő”, hogy a hadsereget nem a férje bomlasztotta fel, hanem a háború szenvedései, és hogy Jászi és barátai „igazán jó derék magyar emberek”. Krenner Miklós (Spectator) 1918. októberi aradi beszámolója a román hatalom nyelvpolitikáját, hihetetlen türelmetlenségét beszéli el. Kainz György, a MEFTER hivatalnok 1920. első felének eseményeit és hangulatát hitelesen közvetíti, és az a naiv illúziója is jellemző, hogy Horthy és hadserege majd jól elbánik a szomszédokkal! A könyv egyik legértékesebb darabja Czuczma Emma kalotaszegi tanítónő beszámolója. Mivel nem tette le az esküt a román

államra, elveszítette állását és ezért a Magyarországra áttelepülést választotta. Sokat hallhatunk a vasúti vagonokban lakó menekültekről, de hogy milyen megpróbáltatásokon mentek keresztül ezek a tízezrek, azt plasztikusan írja le ez a rokonszenves, szerény fiatal református leány. Aki pedig maradt és alkalmazkodni próbált az új hatalomhoz, mint Faragó Ödön kaszai színházigazgató, az hamar megtapasztalta ennek eredménytelenségét.

A másik oldalt, az impériumváltás előmozdítóit és hasznélvezőit három memoárrészlet mutatja be. Leginkább Vaida Voevod, a budapesti Országgyűlés képviselője tanúságtétele figyelmeztető – ma inkább szomszédjaink számára. A kolozsvári magyar iskola, az ott kapott sértések tették őt kemény román nacionalistává, aki a Monarchia katonai vereségének előszelét megérezve előkészítette, majd 1918. október 18-án a parlamentben meghirdette a magyarországi románok önrendelkezési nyilatkozatát. Lucian Blaga költő részletesen leírja egy szászsebesi kereskedő pincéjének kifosztását, majd a gyulafehérvári román népgyűlés lefolyását ismerteti – résztvevőként. Protić ortodox esperes tagja volt a szabadkai Bunyevác-Szerb Nemzeti Tanácsnak. Érdekesnek találtam, hogy Szabadkán 1918. november 13-án a helyi Magyar Nemzeti Tanács is meleg szavakkal köszöntötte a vasúton megérkező szerb katonaságot.

Észak-Magyarország villámgyors elszlovákosításának a folyamatát pontosan rögzítette Páldi Vilmos nyitrai tanító. Az 1918-ban erősen magyar többségű várost december 12-én megszálló cseh katonák nyomában berendezkedő polgári hatóságok rövidesen megszüntették a magyar nyelvű tanítást és elrendelték, hogy a magyar nemzetiségű tanítók „szlovák lélekkel” tanítsanak, sőt a magyar imát is betiltották. Az utcán magyarul beszélőket a katonák megfenyítették. 1919 tavaszától minden állami alkalmazottól megkövetelték az új államra letett esküt, aki megtagadta, azt azonnal kiutasították. Nyitrán és környékén valóságos etnikai tisztogatás folyt, a város népességében jelentős szlovák többséget hoztak létre. Páldi is elhagyni kényszerült Nyitrát, s Vágsellyén kántorként eredményesen övta anyanyelvét. Fekete Andor marosvásárhelyi ügyvéd emlékirata az ellene 1919 nyarán elkövetett merényletet és azt követő letartóztatását beszéli el. Hargita Árpádné rokonai meghurcolásának dokumentumai-ban is az utódállamok önkényeskedéseiről olvashatunk.

A Jászi Oszkár vezette nemzetiségi minisztérium néhány irata a keleti szlovákok, a vendek és a ruszinok Magyarország melletti lojalitását bizonyítja, ezért érvelt a párizsi békekonferencián Benesi és Brătianu azzal: nehogy az önrendelkezési elv alapján népszavazás döntson egyes területek hovatartozásáról. A békekonferencia ennek tudatában zárkózott el annak a hivatalos magyar javaslatnak az elfogadásától, hogy kérdezzék meg a lakosságot a határok kérdésében. December elejéről származó erdélyi jelentések azt igazolják, hogy a beáramló román csapatok valóban komoly fegyverzet és rendes ruházat nélkül érkeztek, többségük magyarul is jól tudó erdélyi román volt, hiányzó felszerelésüket Erdélyben rekvirálással pótolták.

A kötet három szerkesztője kitűnő, sok esetben úttörő munkát végzett az ismeretlen, lap-pangó források megtalálásával, valamint a makrotörténelemből jórészt ismeretlen naplói-írók és visszaemlékezők rövid életrajzáinak megírásával. A rendkívül alapos jegyzetek készítéséért is elismerés illeti őket. Ugyan túlzott precizitásnak érzem megadni a nagyvárosok, mint Pozsony, Nagyvárad, Kassa stb. mai hivatalos nevét vagy a Lomnici csúcs helyét, de nyilván egységes eljárást akartak követni minden, már nem Magyarországhoz tartozó helynév esetében. A mára már megváltozott utcanevek esetében mindenképp indokolt volt a mai név közlése.

Jó lenne, ha a könyvet sokan megvásárolnák, valamint minél több rendezvényen és előadáson bemutatnák, tartalmának minél szélesebb körű ismertségével ugyanis némiképpen ellensúlyozhatók az internetet elárasztó felelőtlen és dilettáns írások, kommentárok.

Jeszenszky Géza

TRIANON ÉS AZ OLASZ DIPLOMÁCIA

Dokumentumok a békeszerződés előkészítéséről, 1919–1920

Vál., ford., bev., jegyz. Juhász Balázs

(Magyar történelmi emlékek, okmánytárak. Trianon-dokumentumok és -tanulmányok 1.)

MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp. 2018. 188 oldal

2016-ban az *MTA Lendület programja* pályázatának egyik nyertese a *Trianon 100 év után: kontextus, lokalitás, régió* című pályázat lett Ablonczy Balázs vezetésével. Az azóta munkához látott, főként fiatal kutatókból alakult munkacsoport 2017-ben Zeidler Miklós szerkesztésében közreadta *A magyar békeküldöttség naplója. Neuilly–Versailles–Budapest (1920)* című munkát, 2018-ban pedig megjelent a kutatócsoport újabb publikációja Juhász Balázs válogatásában, fordításában, gondozásában.

A kötet a kutatócsoport fő törekvései közé illeszkedve a trianoni béke-előkészítés és a döntéshozatal vizsgálatára összpontosít, eddig ismeretlen diplomáciai iratok bemutatásán keresztül. A kötetet jegyző Juhász Balázs az olasz diplomáciai iratokat gyűjtötte össze és adja közre. Nem teljesen ismeretlen terület felfedezésére indult el, hiszen mind olasz, mind magyar részről is többen foglalkoztak már az olasz–magyar kapcsolatoknak a padovai fegyverszünet (1918. november 3.) és a trianoni békeszerződés aláírása (1920. június 4.) közötti időszakával, így magyar részről Ormos Mária, Romsics Ignác, L. Nagy Zsuzsa, Szabó Mária, Walcz Amarylisz, Hamerli Petra és mások, monográfia azonban nem született még a szóban forgó időszak olasz–magyar kapcsolatairól vagy a Trianon létrejöttében játszott olasz szerepről. Sőt, olyan dokumentumgyűjtemény sincs, amely jelentősebb számban tartalmazna iratokat ezekről a témákról.

Meglepő, de olaszul sem áll rendelkezésre ilyen dokumentumgyűjtemény. Az olasz külügyminisztériumnak van ugyan egy nagy vállalkozása, amelyet túlzás nélkül monumentálisnak is lehet mondani, a *Documenti Diplomatici Italiani* [Olasz diplomáciai dokumentumok] könyvsorozat, amely az 1861 és 1953 között keletkezett olasz diplomáciai dokumentumokat adja közre 11 sorozatban (az egyes sorozatok egy-egy külpolitikai szakaszt ölelnek fel), s már napvilágot is látott 129 vaskos kötet, közöttük az 1918 és 1922 közötti VI. sorozatban négy kötet, ezek azonban még csak az 1918. november 4. és 1919. november 25. között keletkezett dokumentumokat tartalmazzák. Vagyis, a trianoni békeszerződés aláírásáig tartó időszakra vonatkozóan a sorozat még csonka. Amikor Juhász Balázs a dokumentumkötetet anyagát felkutatta és összeállította, éppen az 1920-as évre vonatkozóan nem támaszkodhatott a *Documenti Diplomatici Italiani* „mankójára”, amely bizonyára megkönnyítette volna a munkáját. (De nem támaszkodhatott még a VI. sorozat 4. kötetére sem [1919. június 23. – 1919. november 25.], mert az a jelen kötettel éppen párhuzamosan jelent meg.)

Juhász Balázs három nagy olasz archívum iratanyagát kutatta, és azokból válogatott. A Központi Állami Levéltárnak a miniszterelnöki és a hadügyminiszteri anyagaiból, a Külügyminisztérium Diplomáciatörténeti Levéltárának az anyagából, valamint a Szárazföldi Erők Vezérkarának Történeti Hivatala Levéltár anyagaiból. A három intézménynek tengerenyi a szóban forgó másfél évben keletkezett iratanyaga, de a kutatók szerencséjére a dokumentumok jól rendezettek, és regeszták segítik a bennük való eligazodást.

„Normális időkben” viszonylag egyszerű a külpolitika és a diplomáciatörténész dolga, ha két ország kapcsolatainak kutatásához és megírásához lát. Áttekinti a két ország diplomáciai szolgálatainak belső iratanyagát, valamint a két ország közötti kapcsolat során keletkezett dokumentumokat. Az első világháború utáni olasz–magyar kapcsolatokra vonatkozóan azonban hiányoznak a klasszikus és tipikus diplomáciatörténeti források, elsősorban azért,

mert az Olaszország és Magyarország között diplomáciai kapcsolat megszűnt az Osztrák–Magyar Monarchiának küldött olasz hadüzenettel (1915. május 23.). A padovai fegyverszünet aláírása sem változtatott ezen a helyzeten, ugyanis a nemzetközi jog bevett szabályainak megfelelően a békeszerződés aláírásáig nem történtek lépések a diplomáciai kapcsolatok helyreállítására. Az olasz külügyminisztériumban nem volt Magyarországgal foglalkozó részleg. A fegyverszünet és a békeszerződés aláírása közötti időszakban a minisztérium csak bizonytalan státuszú „megbízottakat”, amolyan átmeneti, „félíg-meddig diplomatákat” küldött Budapestre, akik azt sem tudták, hogy kivel tárgyaljanak. Gondoljunk csak arra, hogy a szóban fogó időszakban, ha az 1919-es aradi és szegedi ellenforradalmi kormányokat nem számoljuk is, nyolc kormánya és 11 külügyminisztere volt Magyarországnak. Mivel magyar területen nem tartózkodtak olasz megszálló csapatok, az olasz hadsereg magyar vonatkozású iratanyaga is csupán a néhány tagú, nem folytonosan működő katonai misszió szórványos dokumentumaira szorítkozik.

A magyar békeszerződésről való olasz gondolkodás rekonstrukcióját az is megnehezíti, hogy az olasz külügyminisztériumban a háború alatt és a fegyverszünet után keletkeztek ugyan olyan dokumentumok, amelyek tanúsítják, miként gondolkodott az olasz külügyi vezetés a közép-európai térség háború utáni rendezéséről, azonban nem állítottak fel a külügyminisztériumban olyan csoportot, amelynek a béke-előkészítéssel való szisztematikus foglalkozás lett volna a feladata, következésképpen ilyen jellegű dokumentumok sem készültek. Még a béketárgyalások megkezdése után sem működött a minisztériumban béke-előkészítő hivatal. Így rendszerint csak legfeljebb rövid lélegzetű összefoglalások készültek a delegációvezetők számára a legfelső tanács ülései előtt az éppen napirendre kerülő témákról, amelyek szakmai háttéranyagként szolgáltak.

Juhász Balázs a könyv fő részét alkotó dokumentumblokk előtt egy hosszabb bevezető tanulmányban tekinti át, milyen okok és körülmények motiválták Olaszországot az antant oldalán való belépésre, és összefoglalja a legfontosabb olasz háborús célokat is. Megerősíti azt az ismert, a nemzetközi történeti irodalomban általánosan elfogadott tézist, amely szerint Olaszország fő célja az volt, hogy az ország katonailag védhető, biztonságot nyújtó határokhöz jusson az Ausztria–Magyarország felől fenyegető betörés veszélyének kiiktatásával, hogy felszámolja az Alpok koszorúján belül eső Dél-Tirol osztrák birtoklását, valamint az, hogy kizárja Isonzó bal partja és az Adriai-tenger felől fenyegető „germán” veszélyt. Ezek a biztonságpolitikai célkitűzések egybeestek azzal a törekvéssel, hogy az Olasz Királyság megeremtése után még osztrák–magyar kézen maradt olaszok lakta területeket az országgal egyesítsék. Ezeket a biztonságpolitikai és etnikai alapú célkitűzéseket foglalta össze a „Trento és Trieszt” jelszó. Az olasz politikai és katonai vezetésnek a másik célja az volt, hogy igazi nagyhatalmi státust szerezzen Olaszországnak a háborúval. Ehhez a részben presztízs jellegű törekvéshez hozzátartoztak az említett „Trento és Trieszt” körön kívül eső, nem is elsősorban területi terjeszkedést célzó, hanem katonai, politikai és gazdasági expanziós törekvések. Ebbe a kérdéskörbe tartozott tehát, hogy mi lesz a világháború után a Kárpát-medence s benne Magyarország sorsa. Ez tulajdonképpen az olasz katonapolitika és a külpolitika számára csak másodlagos jelentőségű volt. Róma Magyarországon csak befolyást és ellenőrzést igyekezett szerezni, hasonlóképpen, mint Lengyelországban, Csehszlovákiában, Romániában vagy Bulgáriában. Mindezekből eredően a magyar békeszerződésről való olasz gondolkodás és a békeszerződés kialakulásában játszott olasz szerep nem volt markáns, meghatározó. Juhász Balázs elmondja, hogy francia, román, cseh részről többször vádolták az olasz diplomáciát a magyarok iránti túlzott megértéssel, barátsággal, pedig az olasz diplomácia lényegében csak fenntartásokat fogalmazott meg, ellenérvekkel állt elő antantvetélytársainak önző, Olaszország hátrébszorítására irányuló törekvéseivel szemben. Csakúgy, mint a román, csehszlovák, jugoszláv szélsőséges terjeszkedő törekvésekkel

szemben, végső soron azonban a magyar békeszerződés előkészítése során nem vállalta, hogy megbontsa az antanthatalmak közötti egységet.

Juhász Balázs a könyvében 113 dokumentumot közöl keletkezésük szerinti sorrendben. Eltekintett a kezdőpontként kínálkozó padovai fegyverszüneti egyezmény és a végpontot adó trianoni szerződés közlésétől, azzal az indokolással, hogy ezek szövege ismert, többször is megjelentek magyarul. A békeszerződés újraközlésével való „spórolás” még el is fogadható, a fegyverszüneti megállapodást azonban jobb lett volna újra betenni a gyűjteménybe, még ha az Magyarországra vonatkozóan nem jelölt is ki demarkációs vonalat. Az egyezményben több olyan pont van ugyanis, amely meghatározó volt főként az antanthatalmak magyarországi jogkörét illetően, de magára a szövegre is ráfért volna az újrafordítás. Szinte mind a 113 dokumentum eredetije olasz nyelvű, közülük csak három részben francia, angol és német nyelvű. A dokumentumokat Juhász Balázs maga fordította. Minden elismerést megérdemel a munkája. A szövegek eredeti nyelvezete gyakran nehézkes, részben a korabeli nyelvhasználatból, nagyobb részt azonban abból adódóan, hogy többségük diplomáciai távirat. Juhász jól oldotta meg azokat a különleges nyelvi problémákat is, amelyek a magázás-tegezésnek és a megszólításoknak a magyar és az olasz nyelvben eltérő formáiból származnak. A kötetben szereplő dokumentumokat egy kivételével teljes terjedelmükben közli. Minden dokumentum előtt szerepel a keletkezés helye, ideje, az irat szerzőjének és a címzettnek a neve és beosztása. És valamennyinél olvasható az irat eredeti lelőhelye és – ha van – az iktatószáma is. Vagyis a közölt dokumentumok visszakereshetők, minden tekintetben forrásértékűek. A kutatók tájékozódását megkönnyíti, hogy az szerző életrajzi mutatót, névmutatót, szakirodalom-jegyzéket és a dokumentumokról regesztajlegű dokumentum-kivonatokat is összeállított és közölt a kötetben.

A Juhász Balázs által összegyűjtött, fordított, szerkesztett dokumentumkötet, miként maga is írja az előszóban, nem ad teljes képet az olasz diplomácia szerepéről a trianoni békeszerződésben. Ki lehet azt egészíteni például az emlékiratok és a korabeli olasz sajtó alapján, leginkább azonban a Trianon-munkacsoportnak a most ismertetett kiadványhoz hasonló, a későbbiekben elkészülő amerikai, japán, román, cseh és szerb dokumentum-kötetei alapján.

Horváth Jenő

Peterecz Zoltán

JEREMIAH SMITH ÉS A MAGYAR NÉPSZÖVETSÉGI KÖLCSÖN, 1924–1926

Egy jenki pénzügyi ellenőr története a Magyar Királyságban
(Amerika tegnap és ma 5.)

Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen 2018. 399 oldal

Peterecz Zoltán az Egyesült Államok történetének egyik kiváló hazai szakembere. Most ismertető műve szűkebb szakterületéhez, a két világháború közötti amerikai–magyar kapcsolatok történetéhez kötődik. Témája annak feltárása, hogy Jeremiah Smith Jr. amerikai pénzügyi ellenőr milyen szerepet játszott a Magyarországnak nyújtott népszövetségi kölcsön folyósításában. A könyv angol nyelvű változata 2013-ban jelent meg Londonban (Jeremiah Smith Jr. and Hungary, 1924–26. The United States, the League of Nations and the Financial Reconstruction of Hungary). Az angol és a magyar nyelvű kötet egymáshoz való viszonyáról

Peterecz Zoltán úgy nyilatkozott, hogy „a magyar változat rövidebb ugyan, de kiegészült újabb kutatásokkal is, így reményeim szerint még behatóbb képet ad a témáról”. (10.)

A bevezetőben megfogalmazottak jegyében a kötet „ki szeretné tölteni az űrt az 1920-as évek pénzügyi rekonstrukciós historiográfiájában, amely az európai pénzügyi újjáépítéseket és az amerikai tőke és pénzügyi szakemberek bevonását taglalja”. (19.) A szerző értékelése szerint a magyar esetet a szakirodalom nem tárgyalta megfelelő részletességgel. Éppen ezért „a könyv másik célja a közép-európai pénzügyi rekonstrukciókra koncentrálni, különös tekintettel az amerikai részvételre a magyar esetben”. (20.) E közép-ső szintről még lejjebb, a magyarországi rekonstrukció vizsgálatának szintjére lépve, harmadik célként a szerző azt fogalmazta meg, hogy Jeremiah Smith Jr. tevékenységének középpontba állításával „a könyv kifejezetten szeretne hozzájárulni az egyre növekvő magyar–amerikai történelmi kapcsolatok irodalmához”. (19–20.)

Könyve első fejezetében Peterecz Zoltán Jeremiah Smith származását, családi hátterét, neveltetését mutatja be, arra is kitérve, miként került az akkor már nem fiatal, 1870-ben született új-angliai pénzügyi szakember az Egyesült Államok hadba lépését követően Franciaországba, ahol a háború után pénzügyi szakértőként kapcsolódott be a békekonferencia munkájába. Ilyen minőségében olyan jelentős személyiségekkel került kapcsolatba, mint John Maynard Keynes, de a „négy naggyal”, Woodrow Wilson amerikai elnökkel, Georges Clemenceau francia, David Lloyd George brit, illetve Vittorio Orlando olasz miniszterelnökökkel is többször találkozott. A békekonferencia „kulisszatitkai” közül számomra különösen azok a részek voltak érdekesek, amelyekben Peterecz Zoltán összehasonlította Keynes és Smith leírását a konferencia résztvevőiről. A békekonferenciát elhagyó Keynes sokszor szarkasztikus ábrázolásmódjához képest az amerikai szakértő „sokkal visszafogottabban festette meg” a tanácskozás kulcsszereplőinek portréját. (42.) Ez azonban nem jelenti azt, hogy elégedett lett volna a „békecsinálók” teljesítményével. Észrevette például, hogy Wilson annyira a Népszövetség létrehozására és „megmentésére” koncentrált, hogy ez – az európai államférfiak részéről – zsarolhatóvá tette őt. Smith az osztrák, illetve a bolgár békeszerződésekkel kapcsolatos pénzügyi tárgyalásokon is részt vett, s ez bizonyos szimpátiát alakított ki benne azok iránt a kis államok iránt, amelyekkel „méltánytalanul” bántak.

Könyve második fejezetének első részében a Nagy Háború utáni nemzetközi helyzetet mutatja be a szerző, különös tekintettel a háborús adósságok és a jóvátételi kötelezettségek miatt alaposan megerterhelt pénzügyi viszonyokra. Jó érzékkel hívta fel a figyelmet arra, hogy az 1920-as években az Egyesült Államok még azzal a Népszövetséggel is pragmatikus együttműködést folytatott, amelyhez nem csatlakozott, s amely alapokmányának 10. cikkelye döntő szerepet játszott abban, hogy a Szenátus nem ratifikálta a békeszerződéseket. Ezt azért érdemes hangsúlyozni, mert a magyarországi laikus és szakmai közvéleményben egyaránt sokszor még ma is téves elképzelések élnek a két világháború közötti korszak izolacionista amerikai külpolitikájáról, mintha az valamiféle teljes bezárkózást, a világ ügyeitől való teljes elfordulást jelentett volna.

A második fejezet második részében a háború utáni európai pénzügyi rekonstrukció felteletrendszerét vázolja fel a szerző, és úgy találja, hogy a korszak vezető pénzügyi szakemberei a kiegyensúlyozott költségvetést, a biztos lábakon álló valutát, az aranyalapot és a jól szervezett jegybankot tekintették a sikeres rekonstrukció garanciájának.

A második fejezet harmadik részében az osztrák pénzügyi helyreállításról olvashatunk. Az osztrák rekonstrukció Magyarország szempontjából legfontosabb tanulsága a szerző szerint az, hogy „a Népszövetségnek sikerült biztosítania, hogy Európa szívében kollektív segítséget kapott egy vesztes ország a háború után néhány évvel, és ez mindenképpen siker volt”. (91.) Peterecz véleménye szerint az osztrák helyreállítás összességében sikeresnek

bizonyult, mivel egyensúlyba hozta az ország költségvetését, biztos fizetőeszközt teremtett és a társadalmi-politikai stabilitást is biztosította, de a folyamat során a program egyik népszövetségi ellenőre, a holland Alfred Zimmerman, illetve az osztrák kormány között állandó súrlódások adódtak.

A magas nemzetközi szintről „alább ereszkedve” a szerző hőse, Jeremiah Smith a harmadik fejezetben megérkezik Magyarországra. A fejezet első és második részében Peterecz az első világháború utáni Magyarország általános politikai, illetve gazdasági helyzetét mutatja be. „Roppant jelentőséget” tulajdonít annak, hogy Magyarországot 1922. szeptember 18-án felvették a Népszövetségbe, hiszen ez döntő lépés volt ahhoz, hogy az ország kikerüljön „a háború vége óta tartó politikai elszigetelődésből”. (100.) Kiemeli, hogy 1921-ben Magyarország és az Amerikai Egyesült Államok – történetük során először – felvették egymással a hivatalos diplomáciai kapcsolatot, s szerinte ennek különös jelentősége abban áll, hogy gazdasági szempontból az adott helyzetben „az Egyesült Államok és Nagy-Britannia volt az a két állam, amelyektől Magyarország hathatós segítséget várhatott [...]. Mindkét ország elég távol volt ahhoz, hogy barátságos legyen, de elég erős volt ahhoz, hogy segítsen Magyarországon”. (105.) A magyar politikai vezetés ezért elsőként ebben a két országban próbált meg magán-kölcsönökhöz jutni, s csak e kísérletek kudarca után fordult a Népszövetséghez. A szerző részletesen bemutatja, miként próbálta a kisantant megakadályozni Magyarország népszövetségi kölcsönhöz jutását, ami végül erőteljes brit nyomás eredményeként valósulhatott meg.

Miután a kölcsönügyletet nyélbe ütötték, a Népszövetség egyik legfontosabb feladatává a megfelelő főbiztos kiválasztása vált. A negyedik fejezet elején a szerző rámutat arra, hogy az Ausztriában működött holland biztos „ténykedése” miként vezette a magyar kormányt az amerikai főbiztos kinevezésének támogatásához. Smith a párizsi béketárgyalások után Japánban, Kínában és Mexikóban nagy tapasztalatra tett szert a nemzetközi kölcsönügyletek kezelésében. Személyes motivációinak vizsgálata során Peterecz arra a következtetésre jutott, hogy a megbízatás elvállalásában a wilsoni demokrata irányvonal és a Népszövetség melletti elkötelezettsége nyomhatott legtöbbet a latban. A magyar kormány pedig örömmel nyugtázta, hogy az amerikai biztos személye védelmet jelenthet a kisantant támadásaival szemben, támogatást nyújthat az ország gazdasági újjáépítése számára és amerikai magántőkét vonzhat az országba.

A következő lépést a magyar kölcsön folyósításának megszervezése jelentette. Szerencsés megoldásnak tartom, hogy a szerző két külön fejezetben tárgyalja a népszövetségi kölcsön megvalósításának pénzügyi-technikai, illetve emberi oldalát. Így ugyanis „emberközeli” és kézzelfoghatóvá tudja tenni a rekonstrukció elvont számait és statisztikai adatait. Ami a technikai oldalt illeti, Peterecz Zoltán szisztematikus részletességgel, de az olvasót nem „túlterhelő” módon ábrázolja a kölcsön folyósításának menetét, problémáit és pozitívumait. Magának az ügyletnek a gazdasági mérlegét is higgadt tárgyilagossággal vonja meg, és jelentőségüknek megfelelően mutatja be az eredményeket (stabil fizetőeszköz, az infláció lelohadása, költségvetési többlet). Ugyanakkor arra is rámutat, hogy a program negatívuma, a „szanálási válság” (281.) is jelentkezett: „a költségvetés többletéhez vezető intézkedések, mint a megnövekedett adóterhek, a vámtarifa-emelések vagy a piaci szabadság helyreállítása azonban áremelkedést és rosszabb életszínvonalat jelentett a lakosság részére.” (281.)

Számomra a legérdekesebb, és véleményem szerint a könyv egyik legnagyobb újdonságát jelentő fejezete az, amelyben a magyar pénzügyi rekonstrukció személyes oldalát tárgyalja a szerző. Ebben (hetedik fejezet) egyrészt Smith pontos, egyben élénk színekkel megrajzolt portréját adja, másrészt azt mutatja be, hogy hőse milyen fontos szerepet játszott a két világháború közötti Egyesült Államokban élő Magyarország-kép kialakításában, harmadrészt pedig arra a nagyon érdekes jelenségre hívja fel a figyelmet, hogy milyen motivációk hatására

jött létre és épült ki Jeremiah Smith magyarországi kultusza. Ami az első aspektust illeti, Peterecz Zoltán széleskörű forrásanyagra (sajtó, visszaemlékezések, levéltári anyagok) alapozva mutatja be Smith szerény, mégis határozott és cselekvőképes karakterét. A másodikként említett szempont szerint azután arra a következtetésre jut, hogy „Smithnek köszönhető[en] [...] Magyarország valamivel előkelőbb pozíciót tudott magának kivívni az amerikai köztudatban.” E tevékenysége pedig nagymértékben hozzájárult magyarországi kultusza kialakulásához. Ez jól beleillett a magyar kormány azon törekvéseibe, hogy az amerikai közvélemény befolyásolásával (is) próbálja tágítani nemzetközi mozgásterét és külpolitikai céljainak sikeres megvalósítását. Egy valódi „kultusz” kialakulásához azonban arra is szükség van, hogy ápolói higgyenek is a kultusz tárgyának nagyszerűségében, Jeremiah Smithet pedig szeretni és tisztelni való karaktere erre alkalmassá tette.

Könyve utolsó, nyolcadik fejezetében a szerző Jeremiah Smith további, 1935-ben bekövetkezett haláláig tartó sorsát tekinti át, és rámutat, hogy a volt főbiztos és Magyarország, illetve a Népszövetség kapcsolata ekkor sem szakadt meg. Könyvének összegzésében Peterecz a magyarországi rekonstrukció történetét az első világháború utáni kelet-közép-európai gazdasági helyreállítási kísérletek szélesebb összefüggésrendszerébe illesztve értékeli. Innen nézve úgy találja, hogy a népszövetségi „mentőprogramok sok tekintetben tényleg sikeresek voltak. Hogy ezek az eredmények csak rövidtávra szóltak, az nem elsősorban a szervezet hibája volt, sokkal inkább az érintett országoké”, hiszen „a hatalmas összegeket, amelyek ezekbe az országokba érkeztek, csak kis százalékban használták fel megtérülő befektetésekre, inkább társadalmi feszültségek enyhítésére fordították: a hosszú távú stabilitást rövid távú belpolitikai érdekek írták felül”. (355.) Magyarországon az amerikai főbiztos távoztával „az addig tapasztalható erőskezdő ellenőrzés is eltűnt”, s a kibontakozó adósságspirál a nagy gazdasági világválság hatásaival kibővülve, egyre inkább Németország irányába sodorta az országot.

Peterecz Zoltánnak mindhárom, könyve bevezetőjében említett célját sikerült munkájával megvalósítania. A kötet angol és magyar nyelvű változata pedig „felhelyezte” Magyarországot az 1920-as évek pénzügyi rekonstrukcióinak nemzetközi és hazai szakmai térképére, mégpedig úgy, hogy a magyarországi történeteket közép-európai kontextusban tárgyalja, Jeremiah Smith magyarországi tevékenységét illesztve bele ebbe a képbe. A két világháború közötti időszak sokáig a magyar–amerikai kapcsolatok történetének elhanyagolt területét jelentette, ám a szerző és mások (Glant Tibor, Mathey Éva) erőfeszítéseinek eredményeként az utóbbi másfél-két évtizedben a helyzet kezd megváltozni. Peterecz munkája méltán érdemelte ki a Magyar Anglisztikai Társaság egyik publikációs díját, amelyet az anglisztika és az amerikanisztika területén 2018-ban megjelent legjobb kiadványoknak ítéltek oda.

Lévai Csaba

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Ádám István Pál PhD, kutató

Dubnow Institute, Leipzig

Besenyő János PhD, egyetemi docens

Óbudai Egyetem Biztonságtudományi Doktori Iskola, Budapest

Büky Orsolya levéltáros

XX. Század Intézet, Budapest

Csákvó Judit PhD, tudományos munkatárs

MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Csapody Tamás kandidátus, egyetemi docens

Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézet, Budapest

Horváth Jenő kandidátus, egyetemi magántanár

Budapest

Huhák Heléna tudományos segédmunkatárs

MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Jeszzenszky Géza kandidátus, egyetemi magántanár

Budapest

K. Horváth Zsolt PhD, egyetemi adjunktus

ELTE BTK Művészetelméleti és Médiakutatási Intézet, Budapest

Klacsman Borbála PhD-hallgató

SZTE Történelemtudományi Doktori Iskola, Szeged

Lévai Csaba PhD, egyetemi docens
DE BTK Történelmi Intézet, Debrecen

Marchut Réka PhD, tudományos munkatárs
MTA TK Kisebbségkutató Intézet, Budapest

Pető Andrea az MTA doktora, egyetemi tanár
Közép-európai Egyetem, Budapest

Pók Attila kandidátus, ny. tudományos tanácsadó
MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Szécsényi András PhD, tudományos főmunkatárs
Milton Friedman Egyetem Zsidó Magyar Történeti Intézet, Budapest

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

VICTIMS, MEMORIES, REPARATIONS

NEW DIRECTIONS OF HOLOCAUST RESEARCH IN HUNGARY

<i>Andrea Pető</i> : Introduction	639
<i>Heléna Huhák</i> : Concentration Camp as an Experience of Space. Bergen-Belsen, 1944–1945.....	641
<i>András Szécsényi</i> : Hillersleben. History and Memory	657
<i>Tamás Csapody</i> : Memories of Forced Labour Service in Bor as reflected by Diaries	673
<i>István Pál Ádám</i> : Janitors during the Shoah	691
<i>Borbála Klacsmann</i> : Neglegeted Restitution. The Relationship between the Government Commission for Abandoned Property and the Hungarian Jews, 1945–1948.....	715

ARTICLES

<i>Orsolya Büky</i> : Differences between the Concepts of Public Collections as Interpreted by Kuno Klebelsberg and Bálint Hóman and Reflected via the Unification of the Archive of the Hungarian National Museum and the Hungarian National Archives	731
<i>Réka Marchut</i> : Hungarian–Romanian Relations and the German Ministry of Foreign Affairs in the 1920s.....	769
<i>János Besenyő</i> : Hungarians in the Spanish Foreign Legion.....	803

IN MEMORIAM

Randolph L. Braham (1922–2018) (<i>Attila Pók</i>).....	829
---	-----

BOOK REVIEWS

<i>Gyáni Gábor</i> : A történelem mint emlék(mű) (<i>Zsolt K. Horváth</i>)	831
--	-----

<i>Enikő Csukovits</i> : Hungary and the Hungarians. Western Europe's View in the Middle Ages (<i>Judit Csákó</i>).....	834
Kunt Gergely – L. Balogh Béni – Schmidt Anikó (szerk.): Trianon arcai. Naplók, visszaemlékezések, levelek (<i>Géza Jeszenszky</i>)	837
Juhász Balázs (vál., ford., bev., jegyz.): Trianon és az olasz diplomácia. Dokumentumok a békeszerződés előkészítéséről, 1919–1920 (<i>Jenő Horváth</i>).....	840
<i>Peterecz Zoltán</i> : Jeremiah Smith és a magyar népszövetségi kölcsön, 1924–1926. Egy jenki pénzügyi ellenőr története a Magyar Királyságban (<i>Csaba Lévai</i>).....	842
AUTHORS OF THIS ISSUE	847